

Läckö slottskyrka

SVERIGES KYRKOR
VÄSTERGÖTLAND

INGRID ROSELL

Läckö slottskyrka

Läckö slottskyrka

VÄSTERGÖTLAND

Av INGRID ROSELL

VOLYM 198 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIEÄMBETET OCH KUNGL VITTERHETS HISTORIE

OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

Almqvist & Wiksell International Stockholm/Sweden

REDAKTIONSKOMMITTÉ: EVALD GUSTAFSSON, STEN KARLING,
R AXEL UNNERBÄCK

FOTO ROLF HINTZE

Manuskriptet granskat av professor Sten Karling.

Översättning till engelska av bildtexter och sammanfattning har utförts av Roger Tanner. Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

Omslagsbilden återger interiör av Läckö slottskyrka med väggarnas utsmyckning med nischskulpturer och dubbeltavlor. Foto 1983.

På omstående sida: Greveparets monogram efter målning på greveläktaren i slottskyrkan.

© 1985 Ingrid Rosell och Almqvist & Wiksell International

ISBN 91-22-00744-X (hft)

ISBN 91-22-00746-6 (inb)

ALMQVIST & WIKSELL, UPPSALA 1985

LÄCKÖ SLOTTSKYRKA

Förord	7
Inledning	9
Källmaterial och forskningsläge	12
Byggnadsbeskrivning	15
Byggnadshistoria	
Byggnadsprojekten	28
Arkitekter och byggmästare	30
Planeringsperioden	31
Genomförandet	39
Byggningsplatsen 1669	45
Den fullbordade kyrkan	53
Reduktionen	53
Förfall och återupprättelse	54
Kyrkorummets skulptur- och målningsutsmyckning	58
Träskulpturerna i fönsternischerna	65
Plafondmålningarna	72
Dubbeltavlorna	73
Vilka utförde målningsutsmyckningen?	76
Konstnärer och hantverkare i slottskyrkan	79
Kronologisk sammanställning	79
Furstinnans bönekammare	80
Analys och arkitekturhistorisk ställning	84
Ombyggnadsprinciper	85
Bildprogrammet	87
Slottskyrkans funktion	88
Kyrkor, hospital och skolor i Otterstads sn	89
Inredning och inventarier	96
NOTER	122
BILAGOR	126
KÄLLOR OCH LITTERATUR	130
FÖRKORTNINGAR	132
SUMMARY	132

Förord

Med föreliggande volym om Läckö slottskyrka fogas ännu ett arbete till den serie av publikationer om slottskyrkor från Sveriges stormaktstid, som Sveriges Kyrkor utgivit. Tidigare publikationer har behandlat Ulriksdals slottskapellet (1976) och Drottningholms slottskyrka (1977). En beskrivning om Karlbergs och Venngarns slottskapellet är under arbete.

Författaren, medlemmen av Sveriges Kyrkors redaktion, docent Ingrid Rosell, har i sin doktorsavhandling om Magnus Gabriel De la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet i Sverige (1972) behandlat den svenske stormannens insatser på detta område och därefter ytterligare belyst dem i sina publikationer om Veckholms kyrka (1974), Ulriksdals slottskapellet, Drottningholms slottskyrka samt Varnhems klosterkyrka (1982), där hon svarat för bla den utförliga framställningen av De la Gardies ombyggnads- och inredningsarbeten. Vid genomförandet av De la Gardieutställningarna på Läckö slott 1980 och 1981 medverkade Ingrid Rosell som expert. Med den nu föreliggande beskrivningen om Läckö slottskyrka har vår kännedom om De la Gardies betydelse för barockens kyrkobyggnadskonst i Sverige ytterligare berikats.

Bilddokumentationen har utförts av fotografen Rolf Hintze.

Författaren har under arbetets gång fått välvilligt bistånd av tillsyningsmannen på Läckö slott Martin Alfredsson och hans hustru Margareta.

Tryckningskostnaderna har bestritts av Almqvist och Wiksell International, för vilket redaktionskommittén vill uttrycka sin tacksamhet.

Stockholm i november 1984

Evald Gustafsson

Sten Karling

R Axel Unnerbäck

LÄCKÖ SLOTTSKYRKA

Västergötland, Skaraborgs län, Kållands härad, Skara stift, Kållands kontrakt

Inledning

Läckö slottskyrka, som på slottets östsida skjuter ut mot Väneren, tillhör stormaktstidens tillbyggnader av borgen. Byggherre var Magnus Gabriel De la Gardie, som ärvde slottet 1652. För slottskyrkoarkitekturen var stormaktstiden en blomstringstid. Insätts Läckö slottskyrka i tiden och i ett större tidsperspektiv, är det intressant att se att det är de personliga initiativen, som ligger bakom höjdpunkterna i slottskyrkobyggnaden. De la Gardie svarade jämte drottning Hedvig Eleonora för det största kyrkointresset under stormaktstiden. Tio slotts- eller gårdskyrkor med De la Gardie som byggherre har kunnat påvisas. Dessutom tillkommer flera utförda projekt. En tråd i utvecklingen kan följas bakåt i tiden till Johan III och en svagare förbindelselänk leder oss ned till Magnus Ladulås' åstundan att förse sina slott med kyrkor.

När stormaktstiden var över, blev intresset svagare men hölls tynande vid liv fram till sekelskiftet 1800. Under hela 1800-talet låg Läckö slottskyrka öde. Ett nytt samhällsmönster växte fram. Kyrkan måste förändras och anpassas till detta. Vid en restaurering på 1920-talet återskapades Läckö slottskyrkointeriör som ett historiskt minnesmärke med begränsad användning sommartid.

Läckö slott intar en särställning bland De la Gardies egendomar. Utformningen av dess slottskyrka var en viktig uppgift i kraft av dess status som greveslottets kyrka och som ram kring hans hovhushålls religiösa liv. Under så gott som hela De la Gardies tid fram till

reduktionen 1681 pågick bygnadsverksamhet på slottet. Slottets utsmyckning berättar om att De la Gardie avsåg att skapa ett historiskt monument med minnen från vårt förflutna. Det fogar sig in i raden av upprustningen av andra byggnader som Varnhems klosterkyrka. Sättet att ombygga borgen men också sättet att ordna den yttre miljön är intressant ur restaurerings-synpunkt. Målet var att omvandla slottet till en användbar bostad men också att omskapa det till en symbol för grevevärdigheten. Slottets fjärde våning, köksborgen och delar av förborgen tillkom under De la Gardies tid. Viktigt var också att förse slottet med en kyrka. Kyrkan tillhörde de allra första uppgifterna i det bygnadsprogram, som upprättades 1654. Genomförandet tog emellertid längre tid än planerat och först 1668 kunde kyrkan tas i bruk.

Kyrkans uppförande går hand i hand med övriga arbeten vid slottet. Dessa gällde hela anläggningen – ombyggnaden av borgen, regularisering av ekonomibyggnader, dränering av den sankna marken söder om slottet.

Här skulle alla de moment, som tillhörde ett greveslott under stormaktstiden sammanföras – trädgårdar, lusthus, djurgårdar, ett särskilt lustslott infogat i en nyanlagd trädgård en bit från slottet med rara växter och importerade trädslag (fig 4). Dessutom fungerade slottet som ett storjordbruk med stall och ladugårdar, jakt och fiske och med hamnplats för vänersjöfarten med egen flotta.¹

Fig 1. Läckö slottskyrka från nordost. Kyrkan är belägen på slottets östsida i slutningen mot Väneren. Foto 1984.

Läckö Castle Chapel from the north-east. The Chapel is to the east of the Castle, on the sloping ground overlooking Lake Väneren.

Fig 2. Läckö slott från söder. Slottet har formats under flera århundraden. Rester av en borg från 1200-talets slut utgör fundament till senare byggnader. Under 1600-talet tillbyggdes och förhöjdes slottet. Kyrkan tillhörde de första byggnadsplanerna 1654. Inredningsarbetet avslutades först 1669. Foto 1984.

Läckö Castle from the south. The Castle has evolved in the course of several centuries, with the remains of a late 13th century fortress providing the foundations for more recent buildings. The Castle was extended and additional storeys constructed during the 17th century. The church was included in the first building plans in 1654, but work on its interior was not completed until 1669.

Fig 3. Slottskyrkan från söder. Ovanför kyrkans västra del är uppfört ett kraftigt firsidigt torn i två våningar. Tornet har en djärv konstruktion, jfr fig 7. Foto 1984.

The Castle Chapel from the south. The west end is surmounted by a boldly designed stout, square tower of two storeys. Cf Fig 7.

Föregångare

Läckö slott har formats under flera århundraden. Resten av en borg från 1200-talets slut utgör fundamentet till byggnader, tillkomna under 1400- och 1500-talen. Slottet förhöjdes och tillbyggdes under 1600-talet, utan att det förlorade sin slutenhet och massivitet (fig 2).

Läckö slott var under medeltiden skarabiskoparnas fasta borg. Delar av slottet bär ännu vittnesbörd om detta skede. Hos Messenius finns en uppgift, att slottet grundlades 1298 (Å Noreen, Läckö slott, s 5). Som grundläggare nämns biskop Brynolf Algotsson (död 1317). Han tillhörde Magnus Ladulås' råd och stödde kungen även i politiska frågor.

Fanns någon form av kapell i den medeltida biskopsborgen? Någon form av gudstjänstlokal bör ha funnits. Den äldsta byggnaden härjades emellertid av eld och några spår av tidigare kapell kan nu ej iaktas.²

Det var vanligt, att större medeltida borgar inrymde kapell. År 1284 gav påven Magnus Ladulås rätt att fira gudstjänst »in capella tua» på Stockholms slott. I Kalmar slott nämns »capella regis» 1351. Det synes ha inretts i samband med slottsbygget från början. Sannolikt låg kapellet i Kungsmakstornets tredje våning och blev förstört någon gång vid slutet av medeltiden.³

Vid 1500-talets slut ger samtida arkivmaterial bidrag till vår kunskap om Läckö slotts historia. Då får vi även bekräftat, att gudstjänst förrättades på slottet. Herr Kristoffer, kyrkoherde i Otterstad, nämns 1588 som kaplan på Läckö. Det var den lärde Hogenskild Bielke, som då innehade slottet.⁴ Johan III hade 1569 utnämnt honom till rikshovmästare och 1571 förlänat honom Läckö slott med bla Kållandsö som friherreskap. Han var endast ett år yngre än Johan III och

hade sannolikt uppfostrats tillsammans med honom vid Gustav Vasas hov. Genom studier bla för biskop Michael Agricola i Åbo blev han en av vårt lands lärdate män. Att i varje fall gudstjänst hölls under hans tid på Läckö vittnar uppgiften att han antagit prästen på Kållandsö som slottskaplan och avlönat honom särskilt härför.

Om Hogenskild Bielkes insatser för Läckö slott berättar ett rikligt arkivmaterial i Läckö räkenskaper i riksarkivet.⁴ I hundra punkter redogör han bla för sina planerade åtgärder för slottet. Uppgifter om någon särskild lokal för gudstjänst har emellertid inte påträffats.

År 1591 indrogs slottet av Johan III, sedan Hogenskild Bielke fallit i onåd. År 1605 dömdes han till döden för sitt stöd åt kung Sigismund och avrättades på Stortorget i Stockholm. (Å Noreen, a a, s 7).

År 1615 gav Gustav II Adolf Läckö grevskap i förläning till sin fältherre Jakob De la Gardie. Även under hans tid ägde byggherren rum på Läckö. Slottet växte i höjden och fick sin tredje våning. Han påbörjade även förborgen.

I Jakob De la Gardies hovhushåll på Läckö ingick 1637 en hovpredikant. Otvivelaktigt har man kallat till regelmässiga gudstjänster på slottet och någon form av gudstjänstlokal bör ha funnits.

Den nuvarande slottskyrkan stod som nämnts färdig först omkring 1670 och man kan knappast ha hållit gudstjänster i kyrkorummet före bänkinredningens tillkomst 1667. Något av slottets gemak synes ha nyttjats som gudstjänstlokal. »Prädiko sahlen» omtalas 1669, likaså »Prästecammaren» samma år.

Källmaterial, forskningsläge

Byggnaden själv med sina historiska skikt lagda till varandra är en viktig källa till kunskapen om dess historia. Ombyggnadsplaner genomförs men delar av äldre skeden är inbyggda i den nuvarande byggnadskroppen. Murskarvar och spår av äldre byggnadsdetaljer framkommer vid restaureringar. Då kan vi lättare se lagerföljden. Spår av äldre skeden tillvaratogs vid en restaurering på 1920-talet under ledning av arkitekt Årland Noreen. Vid en restaurering på 1950–60-talen räddades även kunskap genom dokumentering av spår efter tidigare skeden. Fotografier och ritningsmaterial från dessa restaureringar förvaras i antikvarisk-topografiska arkivet i riksantikvarieämbetet (fig 5–8).

Slottets inredning har till stor del förts bort dels vid reduktionen 1681, dels 1746, då på Fredrik I:s befallning tavlor och möbler fördes till Stockholm. Vid en auktion 1830 berördes även kyrkans inredning (se nedan).

Det skriftliga källmaterialet om slottets historia är omfattande och uppgifterna om slottskyrkan är spridda i detta material. Ställer vi samman dem, får vi emellertid en samlad bild av händelseförloppet som nykunskap. Om Magnus Gabriel De la Gardie finns ett särskilt arkiv, som är mycket omfattande och förvaras i riksarkivet respektive i Lunds universitetsbibliotek.⁵ Ett arkiv kan ses som en spegel av en persons handlan-

de och verksamhet. En stor del av De la Gardies arkiv består av ekonomiska handlingar. En betydande förvaltningsapparat fordrades för de spridda besittningarna. De låg dels som ett band tvärs över Sverige, dels på andra sidan Östersjön.

De la Gardie hade ett särskilt kontor med kamrerare, bokhållare och skrivare, som skrev ut och kopierade handlingar. Kontoret var förlagt till Stockholm till det sk »stora huset», det av fadern ärvda Makalös. Här hade man huvudbokföringen med bokförande och redovisande tjänstemän. Denna förvaltningsapparat har samlat ett stort antal ekonomiska handlingar. Mycket av de ekonomiska transaktionerna skedde in natura. För byggenskapen krävdes delvis reda pengar för att avlöna konstnärer och hantverkare. Det skedde även in natura. En konstnär kunde få en oxen i betalning för sitt arbete. Till byggningsfolkets löner lades olika förmåner, i regel månadskost. Lön utbetalades även i form av andra förmåner såsom rätt att bruka torp eller del av hemman.

Till urkundsmaterialet hör kontrakt med byggmästare, konstnärer och hantverkare. Genom att komplettera det med andra typer av källmaterial – förteckningar över utfört arbete, räkenskaper med bilagor, inventarieförteckningar – får vi en mera mångskiktad bild av byggnadsprocessen. Här får vi verifierat vad som verkligen utfördes av planerna i byggnadsmemorial, skisser till projekt och ekonomiska beräkningar. I korrespondensen förs diskussioner med berörda parter. De la Gardies framskjutna samhällsställning betydde att han hade en omfattande korrespondens. Hans arbetsuppgifter var många och omspände högst olika områden. Till De la Gardie inflöt dagligen en ström av brev. Brevens besvarades omedelbart eller högst några dagar efter ankomsten. Hans egna koncept är samlade i åttioåtta volymer i riksarkivet. Det finns även en serie inkomna brev från befallningsmän på godsens, byggningsskrivare, byggmästare och hantverkare. Ett viktigt material är godshandlingarna för de olika egendommarna, som finns dels i riksarkivet dels i Lunds universitetsbibliotek, topografiskt ordnade.

I De la Gardieska arkivet är huvudkällorna till slottskyrkans historia grevens koncept, egna skisser, brev från byggmästaren Franz Stimer, hauptmannen Tore O:son Ollonberg, konduktören Olof Falk, slottsloven Bengt Jonsson, slottsloven och kommandanten på Läckö Olof Bröms, skulptören Georg Baselaque mfl konstnärer och hantverkare.

I riksarkivets sektion kammararkivet finner vi viktigt material om byggenskapen. Hit hör Läcköräkenskaperna i serien Gref- och friherreskap, som finns i

tjugoan volymer, omfattande åren 1653–1682. De många bilagorna till dessa räkenskaper låter oss blicka in i enskildheter. Genom särskilda veckolistor, bl a för åren 1667 och 1669, då arbetet med kyrkan är aktuellt, kan vi gå in på olika nivåer i byggnadsprocessen. Listor över byggnadsmaterial, verktyg, byggningsfolk och deras kostförhållanden låter oss steg för steg komma verkligheten närmare.

I landsarkivet i Göteborg finns en ganska stor samling, Läckösamlingen, som innehåller inventarier över slottet bl a det detaljerade inventariet, som upprättades i samband med reduktionen 1681. Här finns även byggnadsmemorial och planer över vad man skulle bygga. Motsvarande planer i annan utformning finns i Magnus Gabriel De la Gardies arkiv i riksarkivet. Om man anlitar olika källtyper brukar de komplettera och korrigera varandra. Planerna återgivna av flera personer liksom uppgifterna om byggenskapen i olika versioner från hauptman, byggmästare, slottslov, stallmästare osv ger en fullödigare och sannare bild av byggenskapen än om man måste lita till uppgifter av en enda.

Stundom nödgas vi konstatera att vår kunskap är fragmentarisk. Vi måste stanna upp i vårt sökande på grund av att materialet är otillräckligt. Detta gäller t ex rörande slottskyrkans arkitektens insats och målning-utsmyckningens upphovsmän. Har en av tidens stora arkitekter gripit in i slutskedet vid slottskyrkans utformning? Är denne även upphovsman till den elegant planerade musiksalen i kyrktornet? Det komplicerade samspelet mellan byggnadsplatserna är svåråtkomligt. Någon av tidens arkitekter – i detta fall sannolikt Jean De la Vallée, på 1660-talet verksam på Jakobsdal – kunde gripa in utan att det avsatt spår i handlingarna.

I ritningsarkiven kan vi följa restaureringar och få kunskap om spår i byggnaden, som framkommit vid dessa. I antikvarisk-topografiska arkivet i riksantikvarieämbetet finns uppmätningar, handlingar och fotografier från restaureringar efter 1918. Före detta årtal förvaras restaureringsritningar, uppmätningar m m i överintendentsämbetets arkiv i riksarkivet.

Slottet med kyrkan avbildades 1672 av Jacob Hartling i Johan Peringskiölds Monumenta Sveogothorum (vol IX, f h 9, fig 15). Kopparstick från 1693 för Svecia Antiqua et Hodierna visar slottet från land- och sjösidan (fig 27, 29). Förlagor och skisser är publicerade i Erik Dahlberg, Teckningar till Sveciaverket. De båda ungefär samtidigt tillkomna avbildningsverken hade olika utgångspunkter och tecknar en något skiljaktig bild av slottet. Peringskiöld, sedermera riksantikvarie, försökte återge byggnadens dåvarande tillstånd så exakt som möjligt. Tillsammans med avbildningarna av

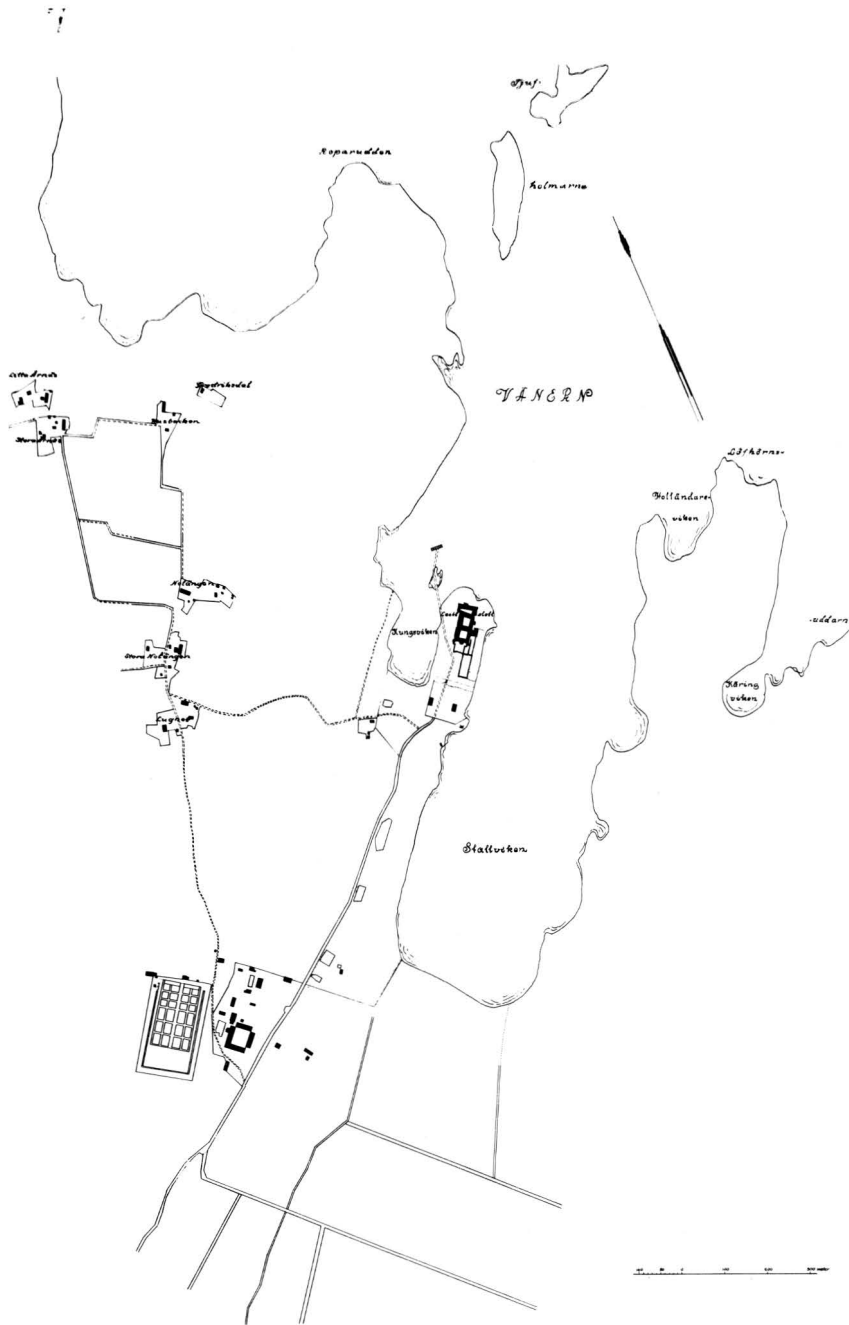

Fig 4. Situationsplan. Tv om slottet Kungshamnen med hamn för grevens flotta. Nedtill tv »Stora trädgården». Till denna hörde »Stora trädgårdsbyggnaden», en liten tornkrönt herrgård med flyglar.

General plan.

kyrkorna i Läckö grevskap ger verket Monumenta Sveogothorum en ovärderlig kunskap om slottet och den omgivande bygden omkring 1670 just då slottskyrkan stod färdig. Sveciaverkets avbildningar är skickligare utförda men med en tendens att förhålliga stormaktens byggnadsverk. Ofta återges byggnaderna som de planerades men planerna blev sällan helt genomförda. På en avbildning av slottet i Peringskiölds Monumenta kan vi sålunda iaktta motsvarigheten till kyrkornet på västra sidan, som endast blev påbörjat och ej utfört. Andra avbildningar av slottet som skulptören Jonas Silverlings ristning 1734 (fig 32) och M G Ankarwards teckning 1839 har som målsättning ett exakt återgivande av byggnaden.

Forskningsläge

Läckö slott blev liksom Varnhems klosterkyrka tidigt föremål för avhandlingsarbete. En avhandling »De Leckoea» utgavs 1734 i Uppsala med Axel Luth Petersson som författare. Av intresse för miljöteckningen är också R Ekermans avhandling 1744–46 »De Lidekopia, Westrogothiae urbe». Intresset för historiska minnesmärken växte med antiksvärmeriet i slutet av 1700-talet. Trots att fornvårdsplakatet 1828 gav ett skydd åt historiska minnesmärken, lämnades Läckö slott i vanvård. Nils Månsson Mandelgren, som besökte slottet på 1860-talet, har avtecknat detaljer bla av målningarna i furstinnans bönekammare. Han skildrar också auktionen 1830 och återger berättelser fyllda av medkänsla för det vandaliserade slottet.

Med 1900-talets ingång börjar forskningen kring Magnus Gabriel De la Gardie att flöda. En portalgestalt för denna forskning blev August Hahr, som 1905 utgav sitt arbete »Konst och konstnärer vid Magnus Gabriel De la Gardies hof». Här möter vi flera konst-

närer av intresse för slottskyrkan. Avsnitt om kyrkan ingår i Hahrs arbete »Leckö slott och andra De la Gardieska monumentalbyggnader i Västergötland» (1923). Arkitekt Ärland Noreen ledde restaureringen av slottskyrkan 1926 och skildrade åtgärderna vid detta arbete i en artikel i Fornvännen 1929. I hans gärning förenades praktiskt arbete och forskning. Noreen baserade sina restaureringsåtgärder på forskningar i bla De la Gardies arkiv. Restaureringen omfattade hela slottet och Noreen utgav även en historik om Läckö slott i serien Svenska fornminnesplatser (flera uppl).

Viktigt material om Läckö slottskyrka publicerades på 1930-talet av Sten Karling i hans arbete om Matthias Holl (1932). Han visar här, att Holl svarat för helhetstanken till slottskyrkans utformning och drar fram skisser av De la Gardie, vilka återgår till denne arkitekt.

Helhetsbilden av De la Gardie klarnade, då Göran Lindahl på 1960-talet utgav sina forskningar om greven, hans gods och hans folk (1968). Jordmagnaten, byggningsfolket och de för byggenskapen betydande transporter, planformerna tecknas här men även den andra sidan av grevens personlighet, den inåtvände sökaren. Bla i Läckö slottskyrka emblemmålningar fick denna sida sitt genomslag.

Målningsutsmyckningen på Läckö, som bildat skola och avsatt spår inte minst i kyrkorna, behandlas på 1970-talet av Sven Axel Hallbäck. De ekonomiska transaktionerna, som utgör en bakgrund till det hela, tecknar Margareta Revera i sin avhandling om De la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland (1975). De la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet skildras i undertecknads avhandling (1972) samt i volymer i serien Sveriges Kyrkor (Veckholm, Ulriksdal, Drottningholm, Varnhem).

Byggnadsbeskrivning

Exteriör

Slottskyrkan ligger utanför huvudborgen och är sammanbyggd med denna endast med muren i dess sydöstra hörn (fig 1–3, 9–10). Västra gaveln vetter i övrigt mot förborgen, som inrymmer kyrkans vapenhus. Slottskapellet är en tillbyggnad till förborgen, som sluter sig kring en borggård. Dess yttre östra mur utgör

till sina nedre delar den gamla försvarsmur, som under medeltiden förband porttornet i söder med huvudborgen (Noreen, aa, s 26).

Kyrkan är belägen i slutningen mot Vänern. Från vapenhuset stiger man fyra trappsteg ned i kyrkorummet. Fyra trappsteg leder härifrån ned till sakristian. I

Fig 5. Kyrktornet. I tornets sydvästra hörn ovanför östra förborgslängans tak två stenplattor med initialer samt året (16)62. Årtalet bekräftas av handlingarna som tornets byggnadsår. Foto BSt 1960. ATA.

The church tower. Two stone tablets inscribed with initials and the date (16)62 have been let into the south-western corner of the tower, above the roof of the eastern ward. The written records confirm that the tower was built in that year.

Fig 6, ovan t h. Avlastningsbåge ovanför kyrkfönster, som visar att fönstren ursprungligen planerats rundbågiga, jfr fig 8. Foto BSt 1960. ATA.

Relieving arch above Chapel windows, showing that they were originally designed with semicircular arches above right, Cf fig 8.

slutningen under kyrkans östra del ligger två källarum, avskilda från det övriga slottet men fordom i förbindelse med kyrkans mittgång medelst en trappa med nu försatt dörr.

Kyrkorummet har yttermåttarna 18×12 m och upptar flygelns hela höjd (höjd 8 m). Som jämförelse kan nämnas att Jakobsdalskapellet hade måtten $13,8 \times 13,8$ m, höjd 7,8 m.

Ovanför kyrkans västra del är uppfört ett firsidigt torn i två våningar. Tornkroppen är uppförd över själva kyrkan och dess östra mur vilar på ett valv, slaget över kyrkorummet. Valvet hålles ihop av förankringar. Konstruktionen har emellertid visat sig otillförlitlig. På 1920-talet inlades ett par järnbalkar som förstärkning. Bultarna, som förband de grova ekstockarna med ankarlutarna, hade förskjutit sig (Noreen, a a, s 27).

Vid restaureringen på 1970-talet, då putsen avlägsnats, framkom spår efter de valvbågar, på vilka kyrktornet vilar (fig 7). De är nu markerade med ritsningar i putsen.

Fig 7. Spår av valvbåge på tornets västmur. Tornkroppen vilar på ett valv, slaget över kyrkorummet.
Foto BSt 1960. ATA.

Traces of an arch in the west wall of the tower. The body of the tower rests on an arch surmounting the Chapel.

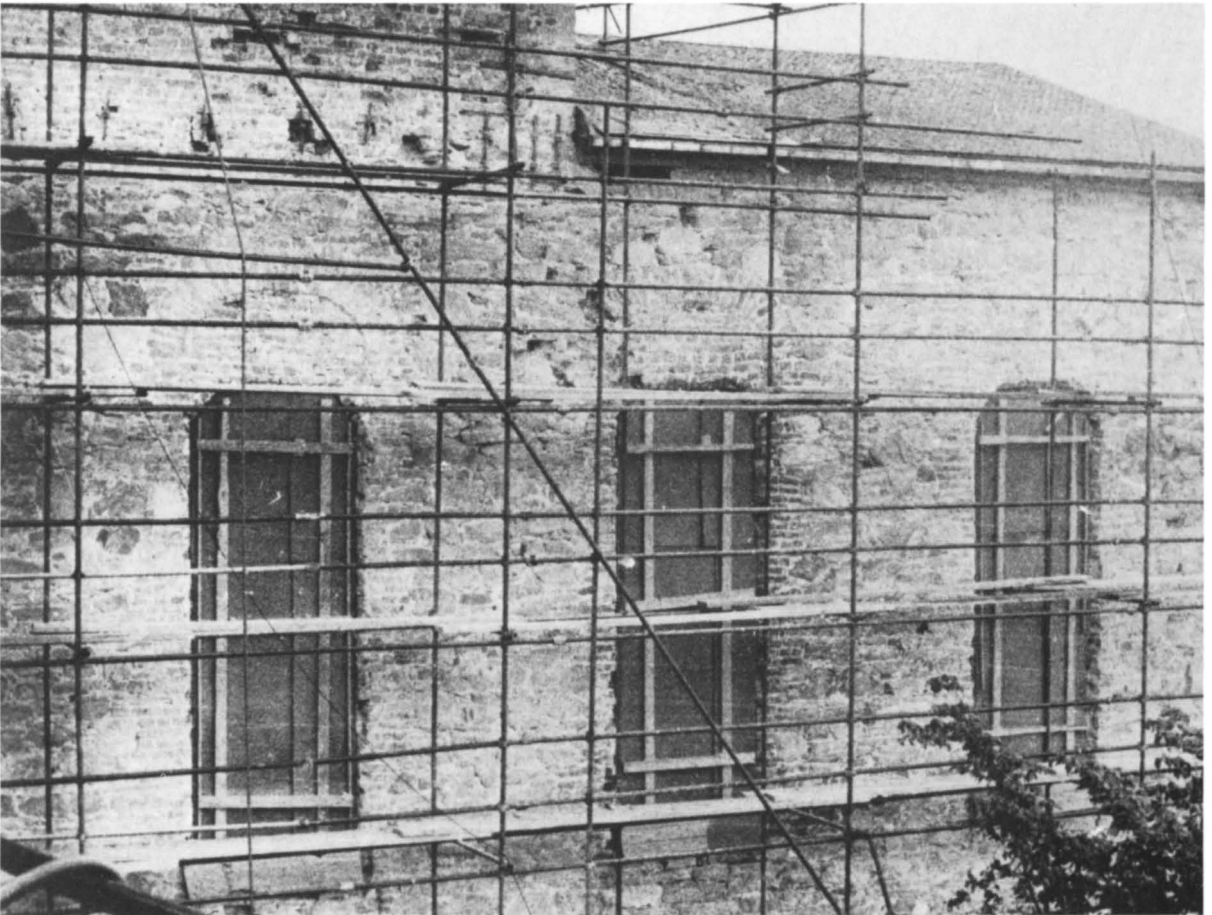

Fig 8. Kyrkans sydfasad, då putsen avlägsnats i samband med restaurering på 1960-talet. Foto BSt 1960. ATA.

South front of the Chapel, after the removal of plaster during restoration work in the 1960s.

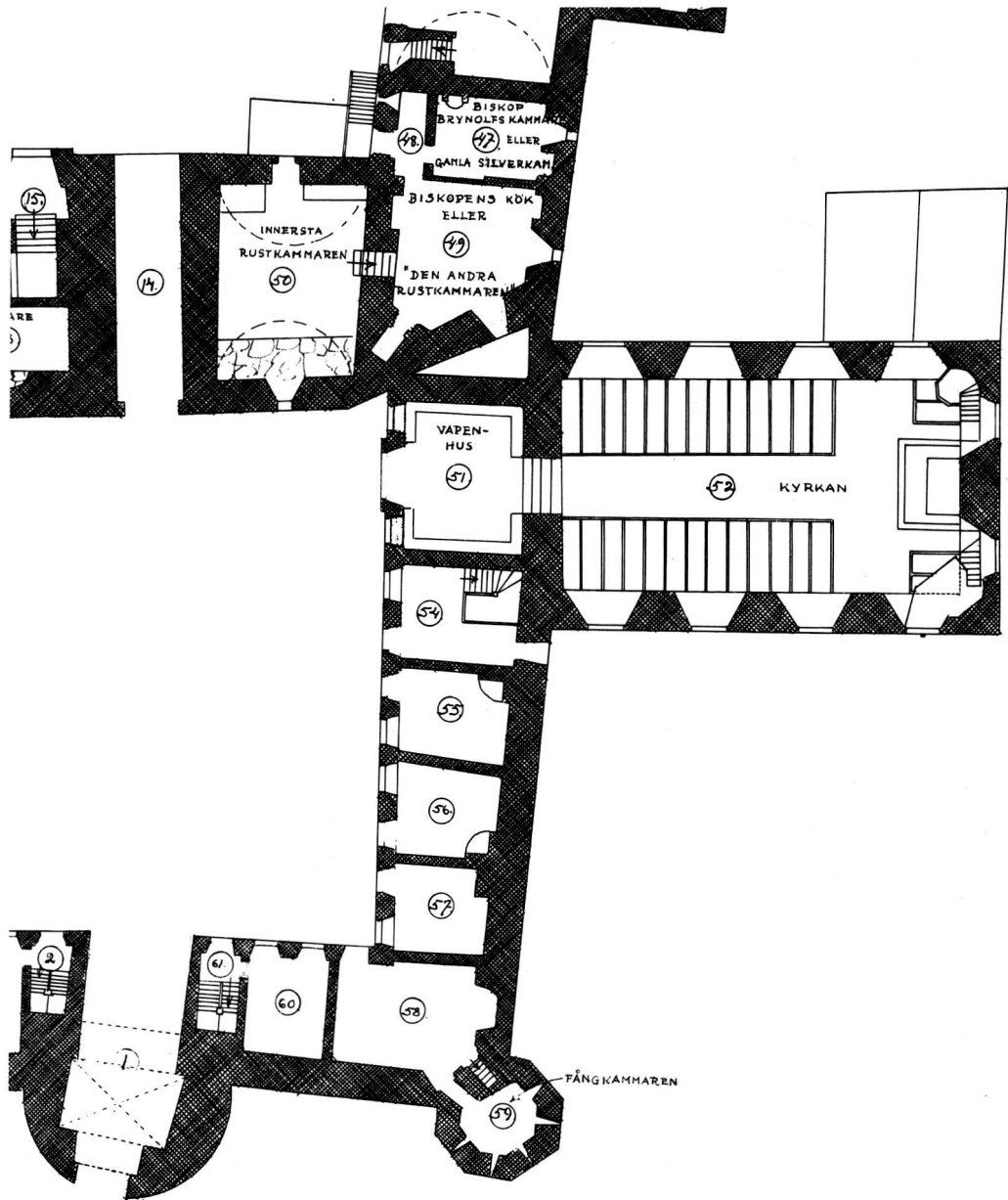
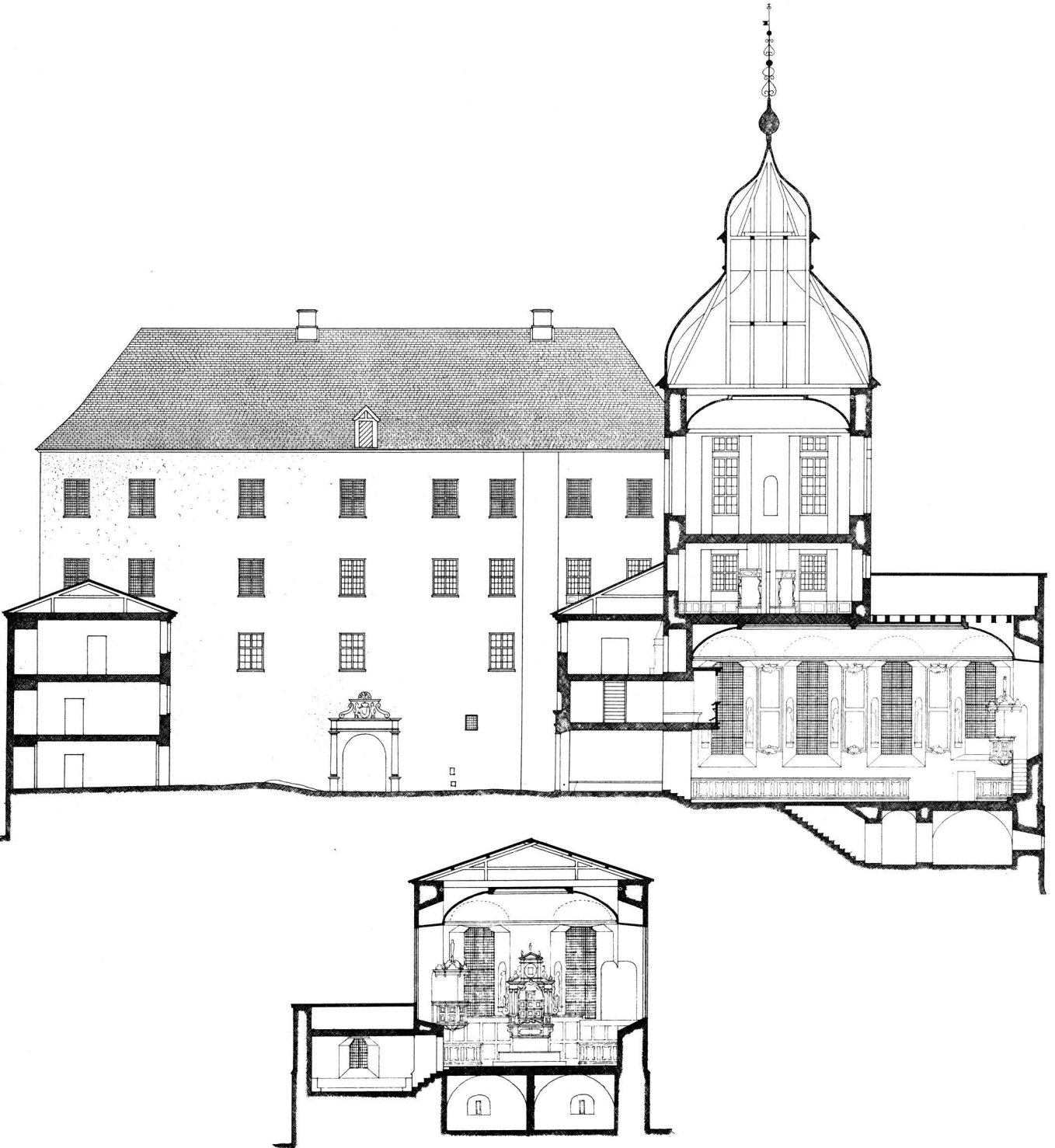

Fig 9. Slottskyrkan, plan, längdsektion och tvärsektion. 1: 300. Uppm Å Noreen 1922–25.

Ground plan, longitudinal section and cross-section of the Castle Chapel.

SKALA

0 10 20 30 40 50 METER

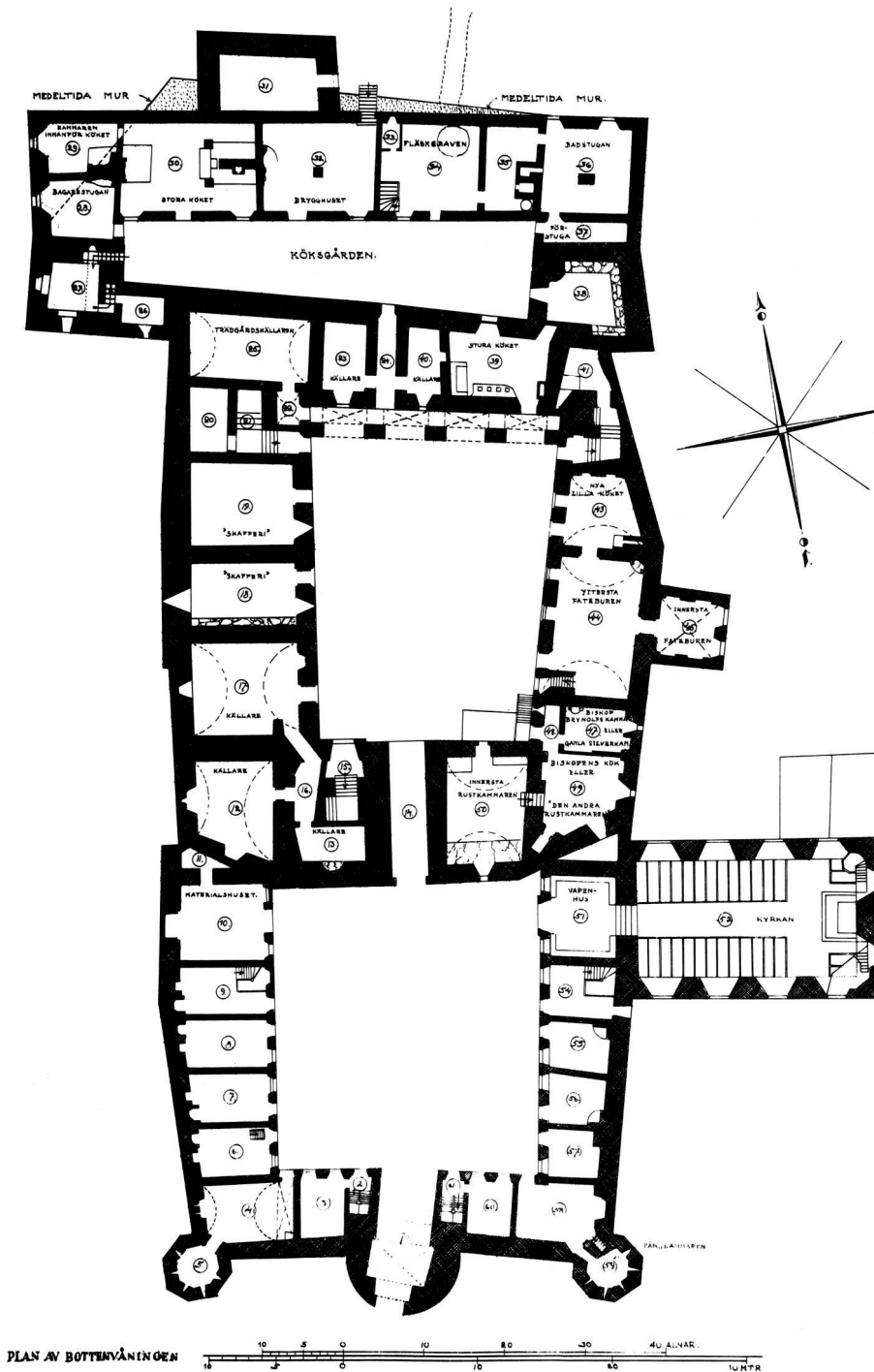
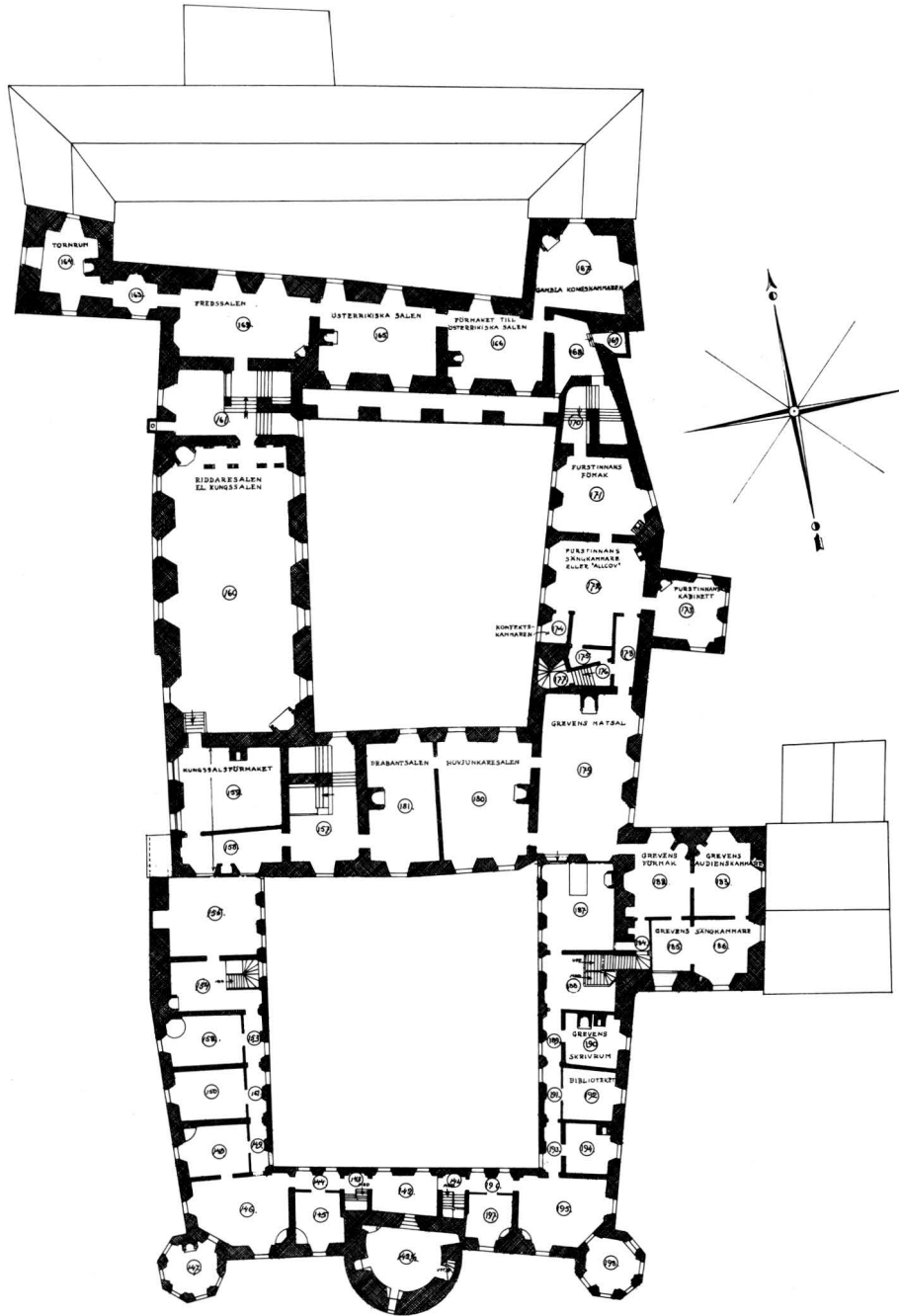

Fig 10a. Slottet, plan av bottenvåningen och tredje våningen. Uppm, kompl Å Noreen 1925.
The Castle: layouts of ground floor and third storey

PLAN AV VÅNINGEN 2 TR. 0 10 20 30 40 ALNAR. 0 30 60 90 120 FOT.

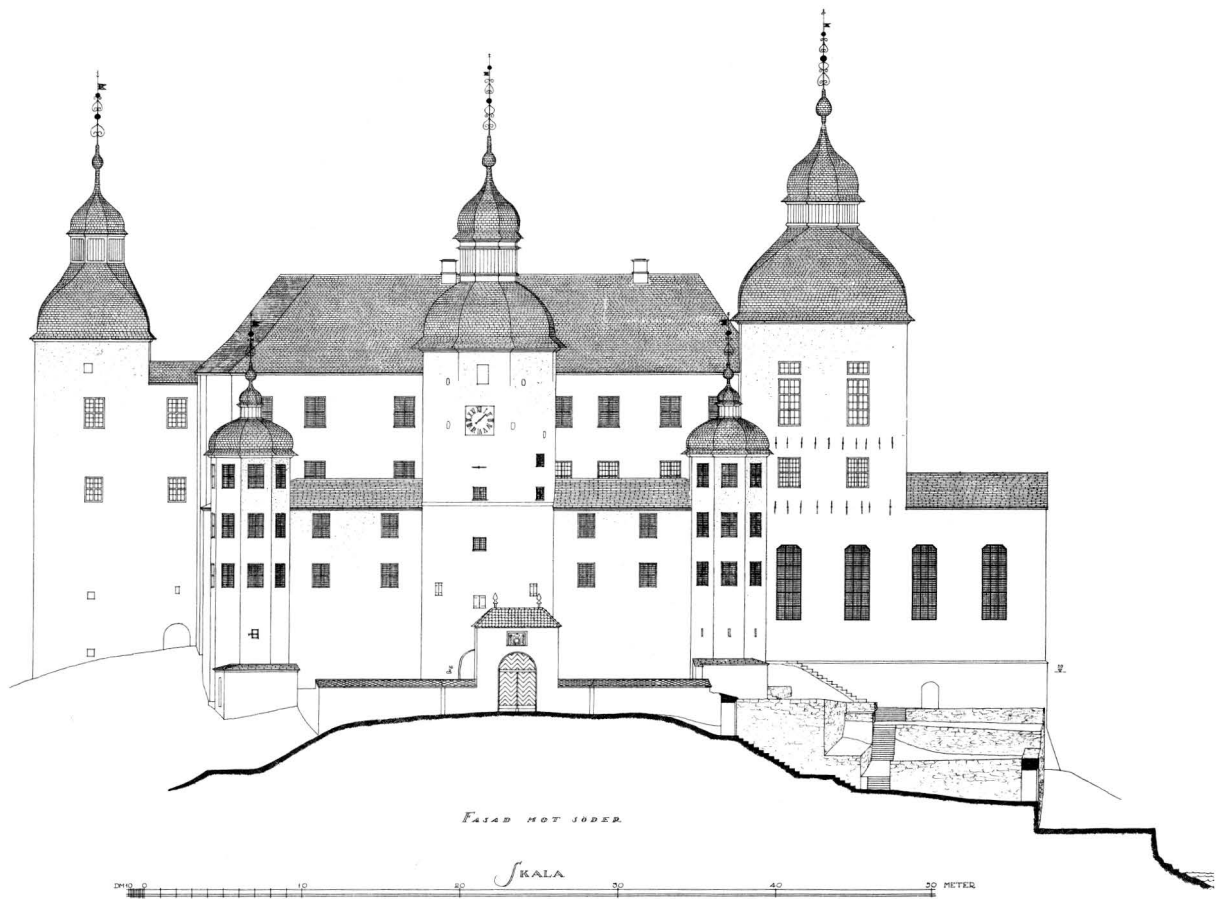

Fig 10b. Fasad mot söder. Uppm Ä Noreen 1922.

Facade looking south.

Tornet är krönt av en huv med svängd kontur med åttasidig försatt lanternin med kupolliknande tak. Ovanför östra förborgslängans tak sitter i sydvästra hörnet av tornet två stenplattor med följande inhuggna inskrift: VI EHA / ANNO 62 (i väster) AG: S (D C) Z (Zimmer?, i söder, fig 5). Inskriften torde hänсыfta på dem, som deltagit vid tornets uppförande. Årtalet 1662 bekräftas av handlingarna som tornets byggnadsår (se nedan).

Svalgångar i två våningar löpte runt förborggården. Dörröppningarna till bl a biblioteket anges genom ritsningar i muren. Svalgångarna revs 1753 (Noreen, a a, s 24).

Yttermurarna är putsade och avfärgade i vitt. Vid en fasadrenovering 1983 användes kalkcementfärg. Rester av ursprunglig kalkputs i gulvit ton kan iakttas på kyrkans mur mot sakristians källare. Sakristian upp-

fördes först 1675, kyrkflygeln redan i slutet av 1650-talet. I den höga sockeln, något framspringande och avtäckt med sandsten, finns luftningshål. Svartmålade hängrännor och stuprör av plåt. Kyrkflygeln och sakristian har skifferklätt tak liksom östra förborgslängan, där vapenhuset är inrymt. Kyrktornets huv har tjärad spånbeklädnad. Som framgår av kapitlet Byggnadshistoria hade kyrkan i likhet med förborgen ursprungligen altantak med svarvade dockor.

Ovanför sockeln har kyrkflygeln tio höga tresidigt avslutade fönsteröppningar. Fönsteromfattningarna är ej särskilt markerade; blott fasad kant mot fönsteröppningen, solbänkar av sandsten. Fönstren har enkla glas av svagt färgat antikglas och indelas av järnspröjsar i rutor, varje ruta i mindre rutor av blyinfattat glas. Antikglas i korfönstren (gult och grönt) bekostades 1929 av Läcköföreningen. Enligt spår framkomna vid

1970-talets restaurering var fönsteröppningarna ursprungligen rundbågiga (fig 8). På teckningen av slottet till Sveciaverket avbildas de rundbågiga fönstren med masverksliknande indelning i den rundbågiga avslutningen (fig 27).

Kyrkorummet ligger som nämnts ett stycke nedanför bottenvåningen i förborgen. Huvudingången för slottets anställda leder genom vapenhuset. Den rundbågiga portöppningen omges av en portal av rödaktig kalksten (fig 11). Dubbla pilastrar uppbar en båge med volutformade ornament. Pilastrarna och bågen indelas av tvärställda band. Portalen utfördes 1659.⁶ Över portalen finns ett sockelformat parti och en tom nisch. I denna har enligt 1681 års inv stått »ett Salvator bröstbildh af trä uthugget, grått anstruket, med förgylt skeen på hufwudet, på postamentet uthskuret een lagerbärs krantz förgylt, in uthi krantzen förgylta bokstäfer så skrifwit SACRUM JESU SANCTISSIMO NOMINI»

(= Helgat åt Jesus, det heligaste namnet). Skulpturen upptas i en förteckning över arbeten av Georg Baselaque november 1669. I juli 1669 gjorde Harald snickare ett postament till skulpturen.

I ingången dubbeldörr på utsidan klädd med grönmålad sicksackpanel; dörring och stocklås. I september 1669 har Lars snickaredräng panelat kyrkdörren och smederna gjort en stor ring av bleck till kyrkdörren (se nedan).

Med huvudbyggnaden står kyrkan i förbindelse via kyrktornet. Våningen i tornet ovanför kyrkan var kårnan i grevens bostadsvåning med sängkammare och audienskammare – en serie ur tidens synpunkt bekväma rum av mindre format och med vid utsikt över Väneren och slottsträdgården (fig 9–10).

Från våningen leder en enkel trätrappa ned till en rad rum i grevens privata bostadsvåning i förborgen, bla skrivrum och bibliotek. Via ännu en trappa når

Fig 11. Kyrkportalen från 1659. Ingången till kyrkan leder från förborgens borggård. I den tomma nischen stod ursprungligen en träskulptur, framställande Kristus, utförd av Georg Baselaque. Foto 1983. – Jfr portalen till rådhuset i Arensburg på Ösel (S Karling, Jakob och Magnus Gabriel De la Gardie, s 30 ff).

The Chapel doorway, dating from 1659. The Chapel is reached from the courtyard of the outer bailey. The empty niche was originally occupied by a wooden sculpture of Christ by Georg Baselaque.

Fig 12 a. Interiör av kyrkan mot väster. Foto 1983.

Interior of the Chapel, looking west.

man ett förrum till den grevliga läktaren i kyrkan. Förborgens bostadsvåning står i förbindelse med grevens matsal i huvudborgen. De olika nivåerna mellan våningarna och trapporna dem emellan berättar om svårigheterna att skapa en god förbindelse mellan kyrkan och det övriga slottet. Såväl trapporna som de rum man måste passera är anspråkslösa och åtskilligt hann av allt att döma inte bli färdiginrett i denna mera undanskymda del av slottet.

Interiör

Kyrkorummet täckes av ett spegelvalv, i vilket två plafondmålningar är infattade (fig 9, 12 a–b). Dessa omges av kraftigt profilerat listverk, målat i grått. Valvet består i övrigt av vitlimmade bräder.

Väggarna är vitkalkade med spår av kvadermålning på västra väggen norr om ingången. Kvaderindelningen visar, att denna mur varit yttermur och härrör sannolikt från 1500-talets senare del. Liknande kvadermålning har påträffats på förborgens fasad åt trädgården och på portornets norra sida (Noreen, a a, s 26). Korväggen har nedanför fönstren träpanel (se nedan emblemmålningar). Väggarna avslutas upptill av gråmålad, profilerad taklist.

Väggarna indelas av fönstren i djupa fönstersmygar med skulpturer i nischer på båda sidor samt höga dubbeltavlor på väggpartierna mellan fönstren. Skulpturnischerna omges av målningar i grisaille: överst inskrift avfattad på latin i kartuschliknande ram krönt av änglahuvud, samt på ömse sidor om nischen från kartuschen nedhängande eklövsgirlander.

Fig 12 b. Interiör mot öster. Foto 1983.

Interior looking east.

Golvet är belagt med kvadrar av grå och rödaktig kalksten. Bänkkvarteren har golv av trä.

Greveläktaren (se s 108) har vitlimmat vävspänt tak; gången ut till förrummet i förborgen har vitlimmat brädtak. Obehandlat trägolv. Vägpartierna bakom sittbänkarna har omålad spänd väv (underlag för tapet). Ingången har grönmålad panel samt en list med målad dekor i grått mot läktaren.

Vapenhuset (fig 13) har vitlimmat brädtak. Väggarna är kalkade och avfärgade i svagt ljusrött med inskrifter i åtta rektangulära fält i vitt. Runt väggarna löper en murad sittbänk med grönmålad sittbräda. Golvet är belagt med diagonalt lagda kvadrar av grå och rödaktig kalksten.

Inskrifterna var till stor del utplånade på 1920-talet. Med ledning av de fragment, som återstod, framgick

dock vilka bibelcitater, som åsyftades. Inskrifterna med början t v om ingången, medsols:

- 1 »Deut. 28 v. 1 et 6. Si audieris vocem Domini Dei tui Benedictus eris ingrediens et egrediens» (= Om du hörsammar Herrens, din Guds, röst, välsignad skall du bliva i din ingång och din utgång.)
2. »Matt. 6 v. 33. Querite ergo primum regnum Dei et iustiam (iustitiam eius) et haec omnia adicientur vobis» (= Söken därför Guds rike och hans rättfärdighet och allt detta skall tillfalla eder.)
3. »Rom 10 v. 3.» Inskriften fragmentarisk, enligt bibeln: »Ignorantes enim iustitiam Dei et suam quaerentes statuere, iustitiae Dei non sunt subiecti.» (= Ty då de icke förstå Guds rättfärdighet, utan söka att upprätta sin egen rättfärdighet, hava de icke blivit Guds rättfärdighet underdåniga.) De bevarade fragmenten kan ej helt passa in i ovanstående lydelse.

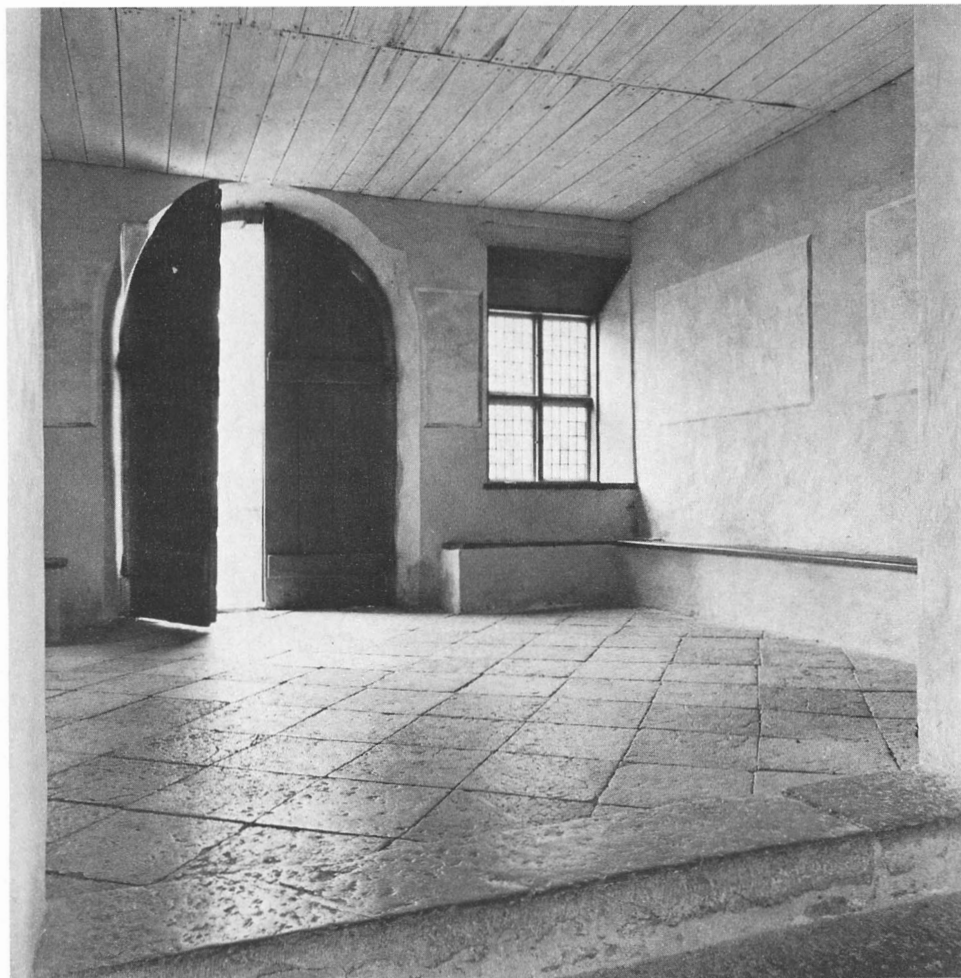

Fig 13. Vapenhuset, interiör mot nordväst. Runt väggarna rektangulära fält med inskrifter. Foto 1983.

The porch, looking north-west. The walls are decorated with rectangular inscribed panels.

4. »Psal. 95 v. 6 etc. Venite, adoremus et procidamus coram eo et ploremus ante Dominum qui fecit nos quia ipse est Dominus Deus noster.» (= Kommen, låtom oss tillbedja och nedfalla, låtom oss klaga inför Herren, vår Skapare, ty han är vår Herre och vår Gud.)
5. »Johan. 6 v. 68 et 69. Domine ad quem ibimus verba vitae aeternae habes. Et nos credidimus et cognovimus quia tu est Christus Filius Dei» (= Herre, till vem skola vi gå? Du har det eviga livets ord, och vi tro och förstå, att du är Kristus, Guds son.)
6. »Philip. 2 v. 9 et 10. Propter quod et Deus exaltavit illum et donavit illi nomen quod est super omne nomen ut in nomine Jesu omne genu flectatur, caelestium, terrestrium et infer-

orum» (= Därför har dock Gud upphöjt honom och givit honom det namn, som är över alla namn, på det att i Jesu namn alla knän skola böja sig, deras som äro i himmelen, på jorden och under jorden.)

7. »Johan. 6 v. 16. Sis enim Deus dilexit mundum ut Filium suum unigenitum daret, ut omnis qui credit in eum non pereat sed habeat vitam aeternam.» (= Ty så älskade Gud världen, att han utgav sin enfödde Son, på det att var och en som tror på honom icke må förgås, utan hava evigt liv.)
8. »Ecles. 5 v. 1. Custodi pedem tuum ingrediens domum Dei et appropinqua ut audias.» (= Bevara din fot när du går till Guds hus och träd dit in för att höra.)

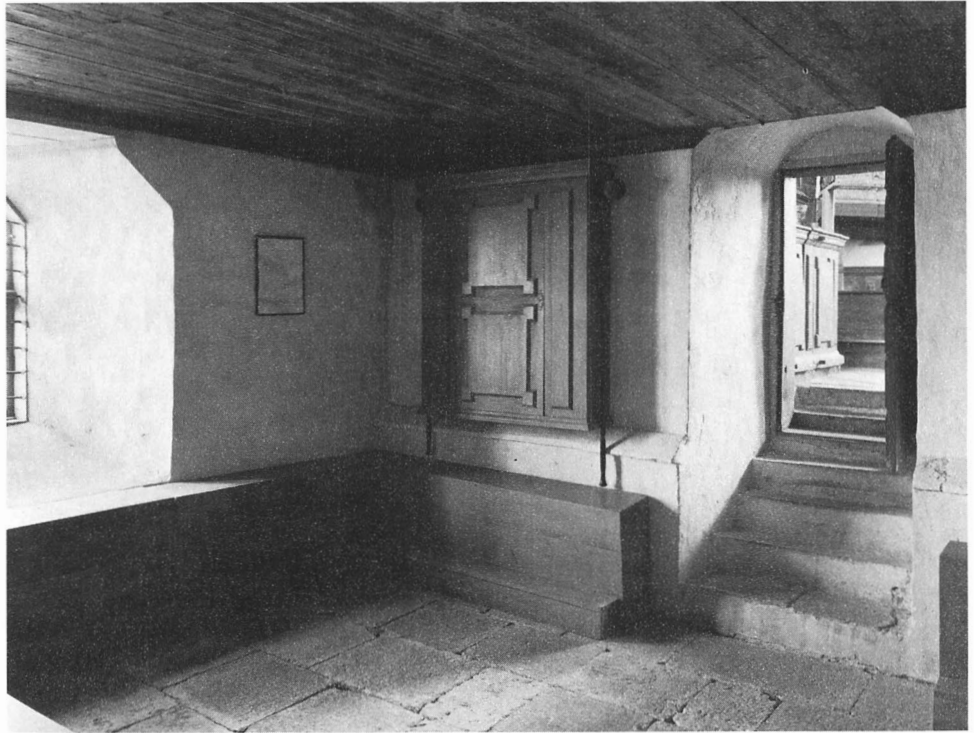

Fig 14. Sakristian, tillbyggd 1675 vid korets norra sida. Interiör mot sydost. Foto 1983.

The vestry, added to the north side of the chancel in 1675. Interior, looking south-east.

I det rum, som motsvarar vapenhuset i förborgens västra länga, lägger man märke till en igenmurad valvöppning, som skulle lett till en motsvarighet till kyrktornet. I mitten av 1800-talet revs det lilla som utförts av det planerade västtornet för att lämna material till en ladugård (Noreen, a a, s 26).

I den vida korgbågiga öppningen mot kyrkorummet sitter gångjärnsbeslag efter dörr.

Sakristian, som tillbyggdes vid korets norra sida 1675, har omålat bräddtak och vitkalkade väggar (fig 14). Längs väggarna löper en väggfast sittbänk av grönmålat trä. Golv av kvadrar av grå och rödaktig kalksten. Dörren mellan sakristian och kyrkorummet är klädd med grönmålad panel.

Källarrummet under sakristian har jordgolv; bjälkla-

get synligt. Till källaren leder en rundbågig öppning med svartmålad trädörr med stort stocklås. Norra väggen, ursprungligen yttermur, visar kyrkans putsbeklädnad före sakristians tillkomst. Källarrummen under kyrkans östra del har vardera ett kryssvalv, förbindelsegången tre kryssvalv. Valv och väggar är vitkalkade, jordgolv. Källarrummen upplyses vardera av en fönsterglugg. I de rundbågiga öppningarna till rummen enkla bräddörrar.

Källaren stod som nämnts i förbindelse med kyrkorummet medelst en trappa, som avslutas av en numera förstängd dörr. Från slottsträdgården leder en ingång i sockeln till kyrkans sydmur. I ingången dörr, klädd med tjärad liggande panel.

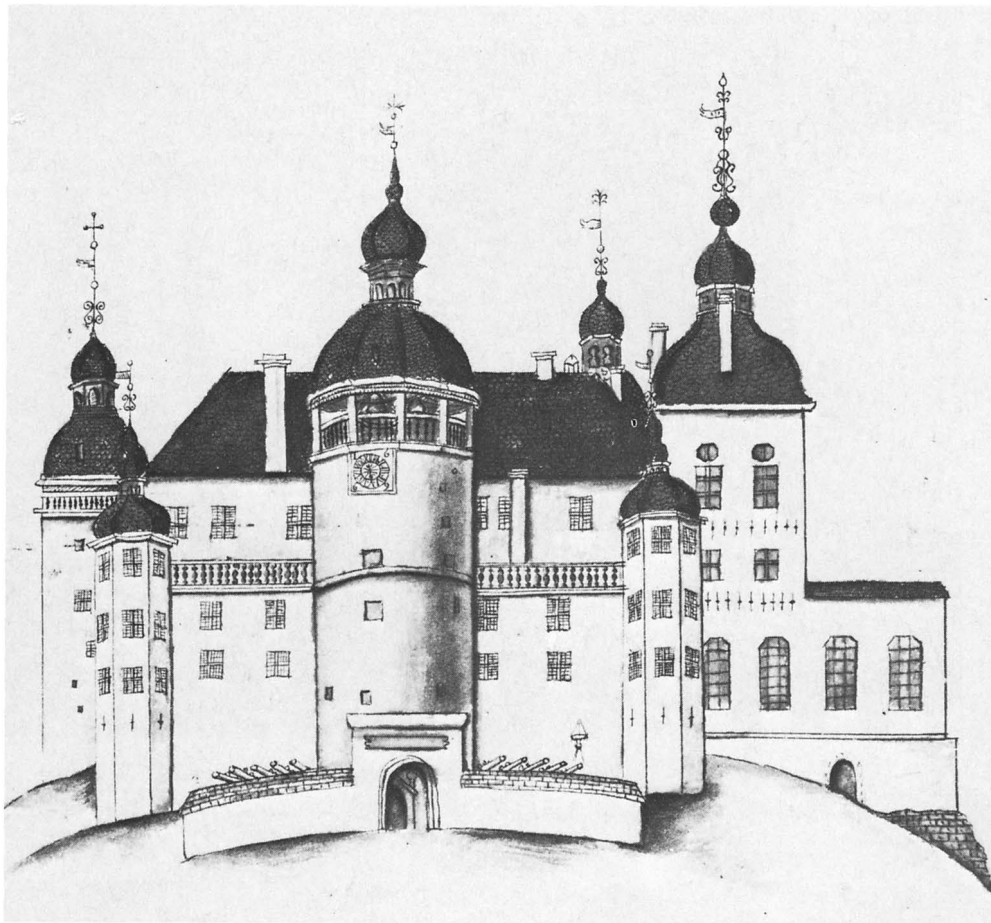

Fig 15. Läckö slott 1672. Teckning av Jacob Hartling i Peringskiölds Monumenta Sueogothorum. KB. Foto Nord M.

Läckö Castle in 1672. Drawing published in Peringskiöld's Monumenta Sueogothorum.

Byggnadshistoria

Byggnadsprojektet

Slottskyrkans projektering genomgick flera skeden, innan dess slutgiltiga placering och utformning hade bestämts.

Redan i en av de första planerna på 1650-talet dyker en slottskyrka upp. Den ingick som en viktig del i ombyggnaden av slottet. Dess byggnadshistoria är långvarig och flera projekt avlöste varandra. Målet var att skapa en kyrka med god förbindelse med det övriga slottet. Kyrkan skulle ligga så bekvämt att herrskapet med sitt följe kunde nå sina bänkplatser utan för många trappor och utan att behöva passera borggården. Kyr-

kans övriga besökare skulle kunna nå den från borggården. Det var det praktiska önskemålet. Sedan gällde det också att infoga den i en regelbunden planlösning.

I *det första skedet* av planläggningen ligger slottskyrkan intill huvudborgens sydvästra hörn, ett kvadratisk rum i förborgen, medan ett motsvarande rum planerades på östra sidan (fig 17). Den ingår som en del i helheten, ansluten till ett av huvudborgens hörntorn. De la Gardie påbörjade redan 1652–53 en regularisering av slottsplaneringen. Byggnadsingenjören J Dickman

åtlades att upprätta en karta över området.⁷ Andra utkast till en mer regelbunden slottsplan anger inte någon slottskyrka. Söder om slottet tecknas ett system med flyglar (fig 16, 18).

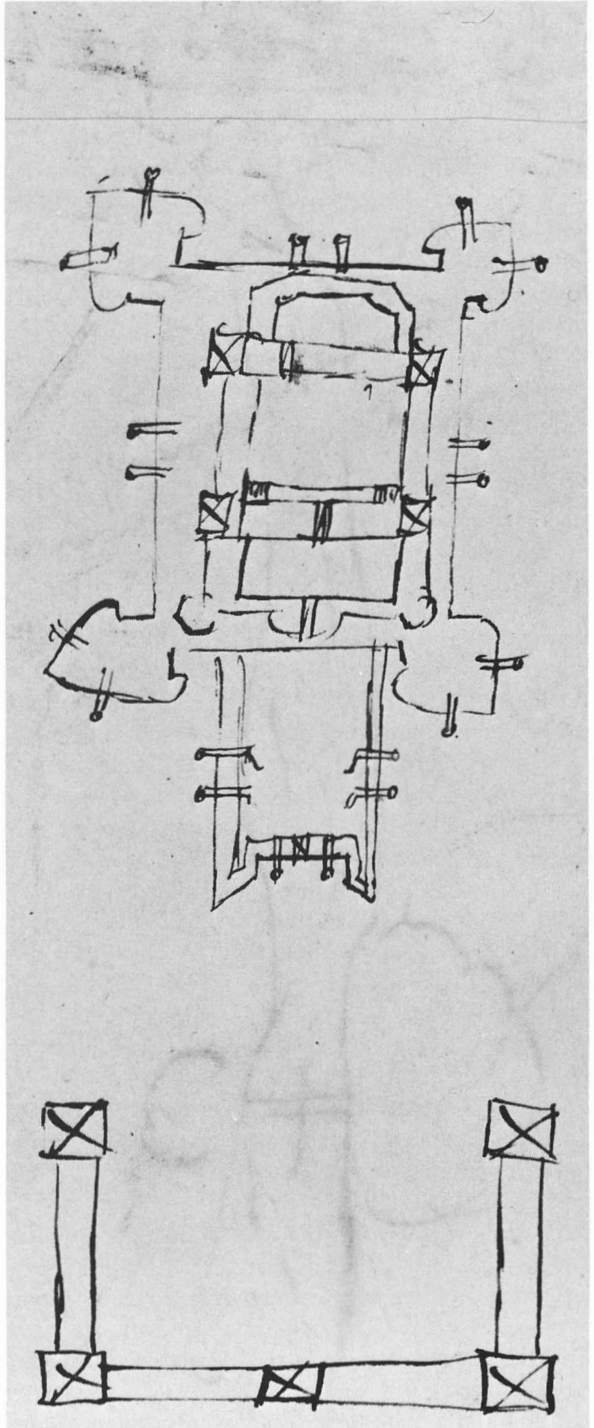
Det gällde att omvandla den oregelbundna borgen till en användbar bostad och detta innebar många problem och mycket arbete. Slottets gestalt har vuxit fram undan för undan utan enhetlig planering. Slottet med dess tillbyggnader och ändringar motsvarade inte tidens krav på enhet och symmetri. Nya slott planerades som helgjutna verk. Vid Lidköping avsåg De la Gardie sålunda att uppföra ett nytt slott från grunden – Lidköpingshus. Ett utkast till detta slott av greven visar en anläggning med en slottskyrka i huvudbyggnadens hörn i likhet med Läckö slottskyrka (fig 24).

I det andra skedet framställs slottskyrkan som en särskild enhet, förenad med ett av slottsanläggningens torn – en treskeppig basilika med halvrund koravslutning enligt en skrivelse av De la Gardie täckt av en kupol (fig 19). Valven uppbärs av sex kolonner.

I det tredje skedet valde man att förlägga kyrkan utanför huvudborgen, sammanbyggd med dess östra mur (fig 20, 21). Hela kyrkflygeln skjuter ut från slottet och avtecknar sig mot Vänern, som ger den fördjupade

Fig 16. Skiss av De la Gardie omkring 1654 till regularisering och utbyggnad av slottet. Slottskyrka är inte markerad. RA, E 1313, De la Gardieska saml. – De la Gardies skisser är amatörmässigt utförda men kompositionen förråder, att en arkitekt eller byggmästare står bakom deras utformning. Skisserna synes återgå till förslag av Matthias Holl, De la Gardies arkitekt och byggmästare från Augsburg.

Sketch by De la Gardie, c 1654, for the rebuilding and enlargement of the Castle. The Chapel is not shown. De la Gardie's sketches are amateurish in their execution, but their composition shows them to have been masterminded by an architect or builder. The sketches appear to be derived from drafts by Mattheus Holl, an Augsburg master builder and De la Gardie's architect.

dimensioner. Flygelbyggnadens östgavel avslutas av hörntorn. En motsvarande utbyggnad på västra sidan återges på en av de båda avritningarna i Peringskiölds Monumenta.

En skiss av interiörens utformning, fig 21 visar pilasterindelning av väggarna, höga, rundbågiga fönster och kryssvalv. En annan idé om interiörens gestaltande måste emellertid ha förelegat 1654. I ett kontrakt detta år med Johan Werner nämns sålunda de sexton nischfigurerna, vilka är den nuvarande interiörens mest karakteristiska motiv (se nedan). De tillhörde måhända det kvadratiske kapell i förborgen, som återges på fig 17. Då utformningen av interiören ge-

nomfördes som en enhetlig, ljus sal, återupptog man detta motiv. En föreställning om detta projekt till ett kvadratiske kapell ger det rum i tornet över kyrkan, som nu kallas musiksalen men ursprungligen skulle inredas till Kungl Maj:ts kammare. Här återkommer nischmotivet. Väggarna skulle indelas av pilastrar, vilka enligt inventarierna före reduktionen 1681 delvis hann fullbordas.

Hur har dessa skisser av De la Gardie tillkommit och vilket är deras källvärde? De är amatörmässigt utförda men kompositionen förråder, att en arkitekt eller byggmästare står bakom deras utformning.

Arkitekter och byggmästare

Frågan om upphovsmannen till de ursprungliga planerna för slottskyrkan har klarlagts av Sten Karling i hans arbete om *Matthias Holl* (1932).⁸ Han har här visat, att det var denne arkitekt och byggmästare från Augsburg, som greven anlätade vid organiserandet av sitt omfattande byggnadsprogram för Västergötland. Matthias Holl trädde enligt kontrakt den 4 oktober 1653 i De la Gardies tjänst. Arkitekten upptas 1653–55 bland byggningsfolket vid Drottningholm men anlätades även för andra uppgifter. År 1654 finner vi Holl i verksamhet vid Hapsals slott i Estland, varifrån han kallas till Ekolsund. I april befaller emellertid De la Gardie honom att skyndsamt bege sig till Höjentorp. År 1657 är han åter i verksamhet på Drottningholm och samma år på Hapsals slott. År 1661 kallades arkitekten från sitt arbete vid Höjentorp till anläggningarna vid Jakobsdal (Ulriksdal) invid huvudstaden, där han av allt att döma verkade som vattenkonstmästare till sin död vid tiden omkring 1681.

Att Holl var arkitekt till ombyggnaden av Läckö slott framgår även av handlingarna. Det framhålls bl a 1662 att ingenting gjorts på huvudborgen sedan Holls avresa. Det var också förbjudet under hans frånvaro »denn ein jeder sein eigen werck am besten zu endigen verstehen thut».

Holl utförde flera projekt till slottskyrkan. Hans slutgiltiga plan för denna, fig 19, visar en avancerad kyrkoarkitektur med inslag av tidens klassicistiska strömningar såsom det kupoltäckta korpartiet, mezzaninvåningen och altantaket. I interiören indelades väggarna av pilastrar.

Vid genomförandet förenklades planerna. Kupolpartiet, mezzaninvåningen och pilasterindelningen slopades.

Holl kom inte att följa upp sitt arbete vid slottskyrkan. Det blev i stället byggmästaren *Franz Stimer* från Elbing i Tyskland, som i det följande verkade som byggmästare och arkitekt. Stimer anställdes omkring 1640 i Jakob De la Gardies tjänst. Tio år senare ledde han reparationer av Riga gamla slott, utarbetade byggnadsplaner för de öselska godsens och gjorde upp ritningar till Arensburgs slott i Estland. I projektet för Arensburg ingick också en kyrka av »kvadratt» sten med två torn. Av De la Gardie fick Stimer i uppdrag att ombygga flera kyrkor såsom Otterstads, Öglunda och Mellby kyrkor. Han uppförde också 1670 Ekholmens gårdskapell vid De la Gardies egendom i Veckholm, Uppland.

Fram till 1660-talets början verkade Stimer som arbetsledare vid slottskyrkan. Han fick 1660 order att lämna Läckö och bege sig till Jakobsdal, där en slottskyrka just stod under uppförande under ledning av arkitekten *Jean De la Vallée*. Det låg nära till hands att också anlita denne arkitekt för det fortsatta arbetet i Läckö slottskyrka. Åtskilligt talar för att så skedde. Altaruppsatsen och predikstolen utfördes av snickaren på Jakobsdal. En avritning till greveläktaren företeddes greven och »behagade» honom mycket. I synnerhet orgelfasadens komposition talar för att en framstående arkitekt står bakom dess utformning.

Intressant är även en plan till ombyggnad av Otterstads kyrka, Läckö sockenkyrka, till korskyrka och

centrum i en nyanlagd stad, Jacobshamn (fig 54–55). Ett projekt till korskyrka 1662 av De la Vallée kan tänkas ha samband med planerna på Otterstads kyrkas ombyggnad.

Vid 1660-talets mitt finner vi en ny arbetsledare vid Läckö slottskyrka, *Olof Falk*, grevens betrodd medhjälpare, som bla utförde åtskilliga förslag till symmetriska gårdsanläggningar och ritningar till byggnader av olika slag. Under Olof Falks ledning fullbordades slottskyrkan. Samma år den stod färdig, 1669, dirigerades Olof Falk till en ny byggningsplats – Karlbergs slott invid huvudstaden.

Planeringsperioden

Pendlingen mellan politiken och hovlivet i huvudstaden och tillbakadragandet till arbetet på lantegendomarna präglade De la Gardies liv. År 1653 hade han en särskild orsak att dra sig tillbaka. Han hade fallit i drottning Kristinas onåd efter att tidigare ha varit hennes gunstling. Han utestängdes från den lysande kretsen runt drottningen. Hans sätt att handskas med en kris – att dra sig tillbaka till lantegendomarna – återkommer flera gånger i hans liv. Senare kriser skulle fördjupas av denna tidigare olösta. Den 27-åriga greven valde 1653 sitt nyärvda grevskap Läckö som reträttort. Med rasande energi igångsätter han ett omfattande byggnadsprogram. Planerna växer fram med otrolig hast och börjar igångsättas redan 1654. De gällde ombyggnad av Läckö slott, den närbelägna Otterstads kyrka, restaurering av Varnhems klosterkyrka, nybyggnad av Höjentorps gård. Han planerar en ny stad bredvid gamla staden i Lidköping. – Den medeltida staden Lidköping hade 1651 lagts under Läckö grevskap.

Ombyggnaden av Läckö slott skedde i två etapper – en planerande, en, då planerna genomfördes. Slottskyrkan ingick som en viktig del i båda etapperna.

1650-talets byggnadsprojekt hade blott delvis hunnit påbörjas, då De la Gardie kallades som krigsledare och förhandlare på andra sidan Östersjön. Först vid grevens återkomst 1660 bedrevs åter byggenskapen med större intensitet. Byggenskapen 1650–58 koncentrerades till de baltiska besittningarna.

Några viktiga politiska händelser bildar bakgrund till byggnadsverksamheten under denna tid. Karl X Gustaf kröns till konung i juni 1654 och förmäles med

De la Gardie deltog i arbetsledningen, samordnade arbetsuppgifter och höll trådarna i sin hand. Särskilt rapporterna om byggnadsarbetet på Läckö berättar om ett livligt deltagande av greven. De la Gardie dirigerar byggningsfolket till sina många byggningsplatser men stundom ej så planerat. Läckö slottskyrkas utdragna byggnadshistoria vittnar om att han rycker byggmästare och arbetsledare från arbetsuppgifter de inte hunnit fullfölja – ett drag som var hämmande för byggnadsverksamheten.

Hedvig Eleonora av Holstein i oktober samma år. De la Gardie utnämns till kansler för Uppsala universitet.

I juli 1655 anfaller svenska hären Polen under Karl X Gustafs ledning, Warszawa och Krakow intas. Följande år utökas kriget, då ryska trupper infaller i Ingermanland. Även Österrike ansluter sig till Sveriges fiender och börjar ingripa i kriget. Danmark förklarar Sverige krig 1657. Det första danska kriget rasade 1657–58 med bla tåget över Bält. Ett nytt krig med Danmark inleddes av Karl X Gustaf 1658. 1660 inföll en svensk här i Norge. Samma år avled konungen och en förmyndarstyrelse tillsattes för den unge Karl XI. I denna ingick bla änkedrottning Hedvig Eleonora och Magnus Gabriel De la Gardie. Han hade samma år blivit rikskansler.

De slutgiltiga planerna

Beträffande plan och exteriör var det närmast grevens skisser, fig 19 och 20, som följdes. Under Stimers arbetsledning förenklades dock kyrkoarkitekturen. Det kupoltäckta korpartiet och mezzaninvåningen på skissen 16c kom inte till utförande, ej heller uppfördes de små hörntornen vid östgaveln, som markeras på fig 20.

På båda dessa skisser återges interiören. Fig 19 visar en treskeppig basilika med valv uppburna av kolonner. En anteckning på skissen anger: »Kyrkian innantill at Se medh trä hualf och pelare. NB de som står nära weggw ähro plana och altså pilastrar vilka andra runda och kallas colonner». Fig 21 återger väggindelningen med pilastrar mellan höga rundbågiga fönster samt fyra kryssvalv i ett av skeppen.

Fig 17, t h. Skiss av De la Gardie omkring 1654 till regularisering och utbyggnad av slottet, Kapell markeras i ett kvadratisk rum i förborgen (D) med en motsvarighet på västra sidan (C). RA, E 5796, Tottska saml.

Sketch by De la Gardie, c 1654, for the rebuilding and enlargement of the Castle. The Chapel is shown in a square space within the outer bailey (D), and with a counterpart on the western side (C). Right.

Fig 18. Skiss av De la Gardie omkring 1654 till regularisering och utbyggnad av slottet. Slottskyrka är inte markerad. Planen visar överensstämmelser med fig 16. RA, E 1317–18, De la Gardieska saml.

Sketch by De la Gardie, c 1654, for the rebuilding and enlargement of the Castle. The Chapel is not shown. This plan bears certain resemblances to fig 16.

Fig 19 (fig 19–24 se s 34–37). Skiss av De la Gardie omkring 1654. Slottskyrkan är här utformad som en tillbyggnad, förenad med ett av slottsanläggningens torn. Kyrkan har liksom förborgen altantak samt rundad koravslutning med kupol. Interiören framställs treskeppig. RA, E 5796, Tottska saml. Efter S Karling, Matthias Holl, fig 44.

Sketch by De la Gardie, c 1654. The Castle Chapel here takes the form of an annexe built onto one of the Castle towers. Like the outer bailey, it has been given a balcony roof, and its chancel is rounded and domed. The interior is depicted with three aisles. (Figs 19–24, p 34–37).

Fig 20. Skiss av De la Gardie omkring 1654. Liksom i fig 19 har man valt att förlägga slottskyrkan utanför huvudborgen i en tillbyggnad åt öster. En motsvarighet tecknas på västra sidan. En närmare utformning av underlaget till denna ritning synes ha följts vid kyrkans uppförande. RA, E 1317–18, De la Gardieska saml.

Sketch by de la Gardie, c 1654. As in fig 19, the Castle Chapel has been sited apart from the main body of the Castle, in an extension to the east. A counterpart is shown on the western side. A more detailed version of the prototype of this drawing would seem to have been used when the Chapel was actually built.

Fig 21. Förtydligande av en skiss till interiören på övre delen av fig 20. Den treskeppiga interiören har pilasterindelade väggar. Efter S Karling, Matthias Holl, fig 45.

Elucidation of a sketch for the interior of the upper part of fig 20. The walls of the three-aisled interior are pilastered.

Fig 22. Byggnadsmemorial med planering av byggnadsverksamheten på Läckö 1662. RA, E 1703, De la Gardieska saml.

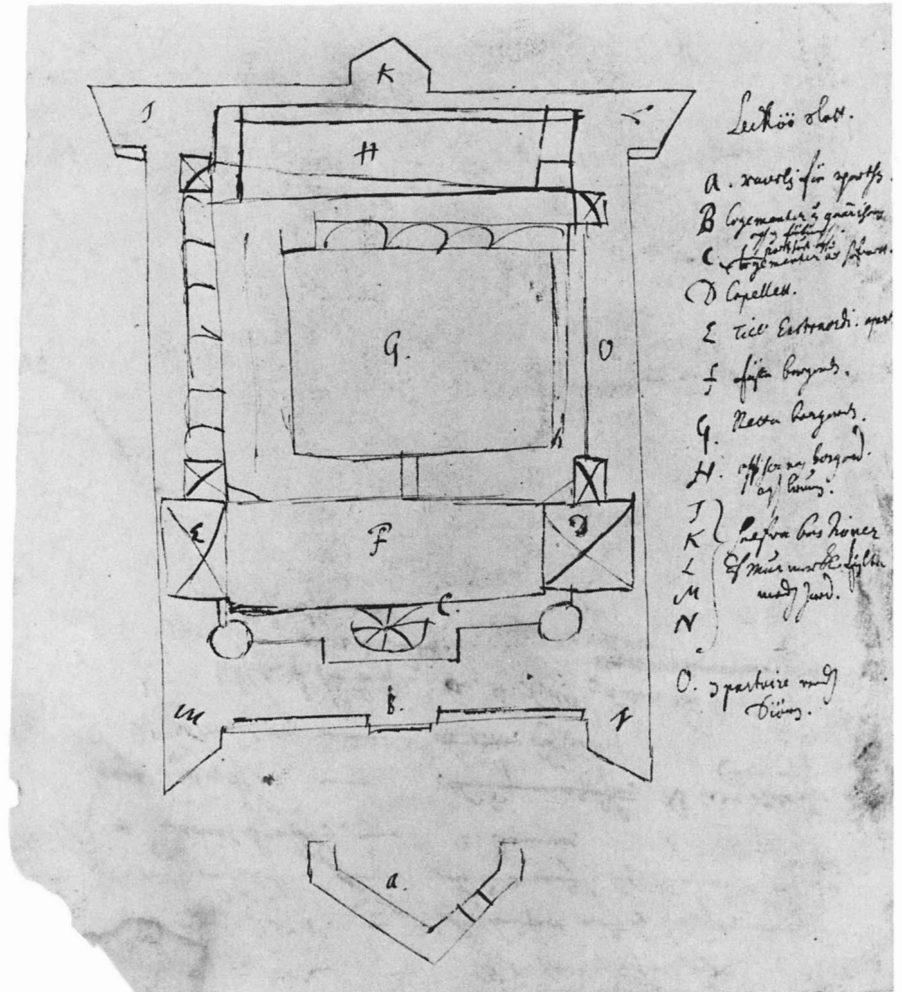
Building memorandum for Läckö, 1662.

Fig 23. Skiss av De la Gardie. Plan med tresidigt avslutad utskjutande kyrka i mittpartiet. Planen erinrar om Johan III:s slottskyrkor i Drottningholms och Borgholms slott. RA, 5796, Tottska saml.

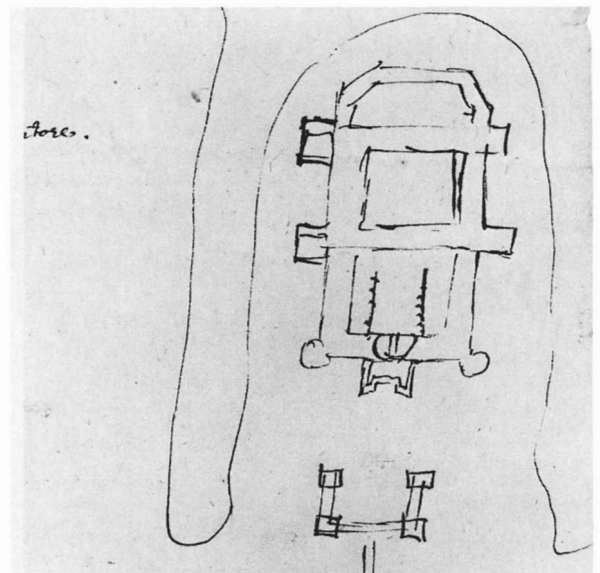
Sketch by De la Gardie, Plan showing a triangular-apsed chapel projecting in the centre. This design is reminiscent of Johan III's palace chapels at Drottningholm and Borgholm.

Fig 24. Skiss av De la Gardie, Lidköpingshus. Utfört projekt till slottsanläggning invid Lidköping. Slottskyrkan är inordnad i förborgens paviljonger och flyglar. RA, E 1317–18, De la Gardieska saml.

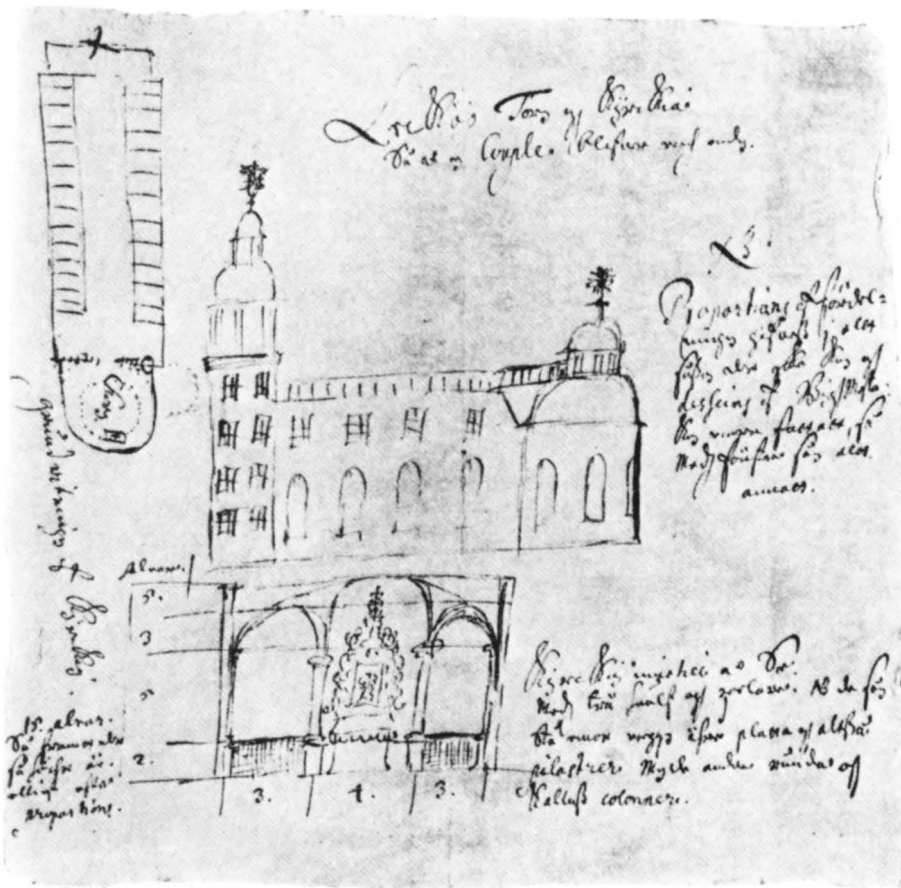
Sketch by De la Gardie, Lidköping Castle. Unaccomplished project for a castle near Lidköping. The castle chapel is integrated with the pavilions and wings of the outer bailey.

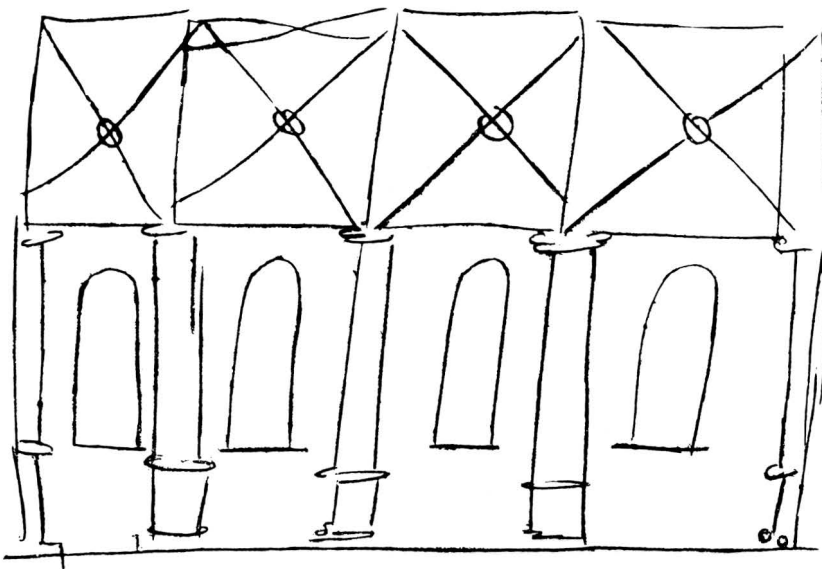
17

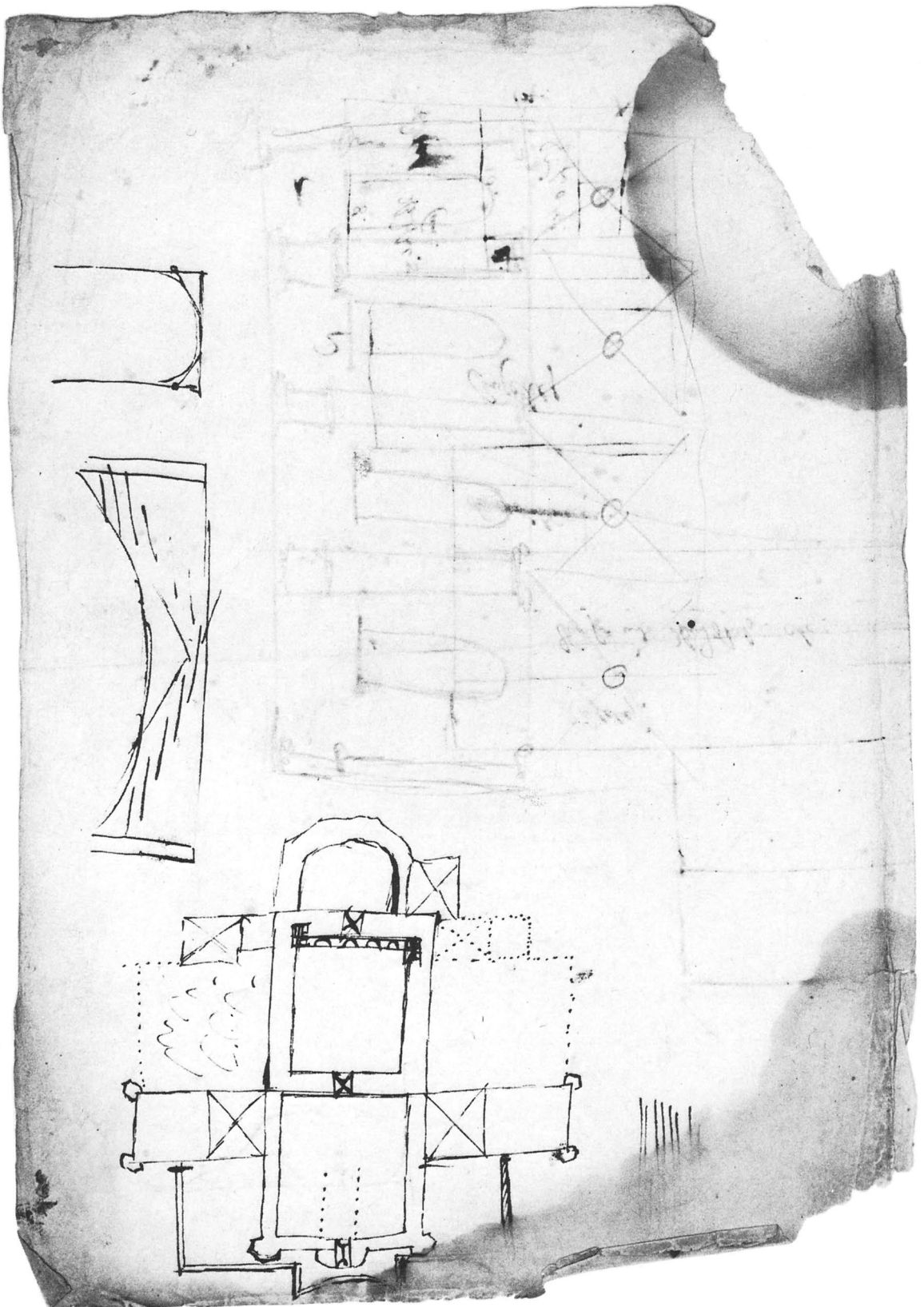
18

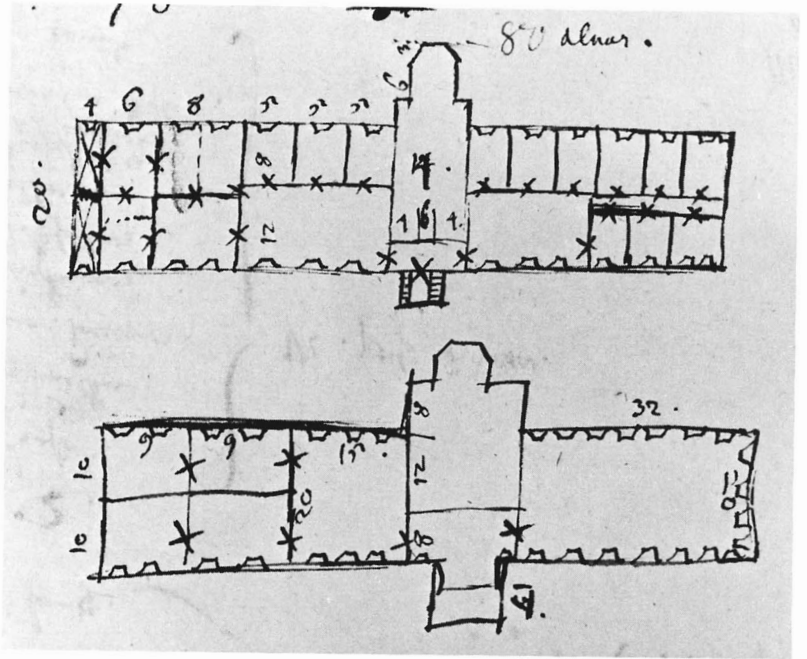

19

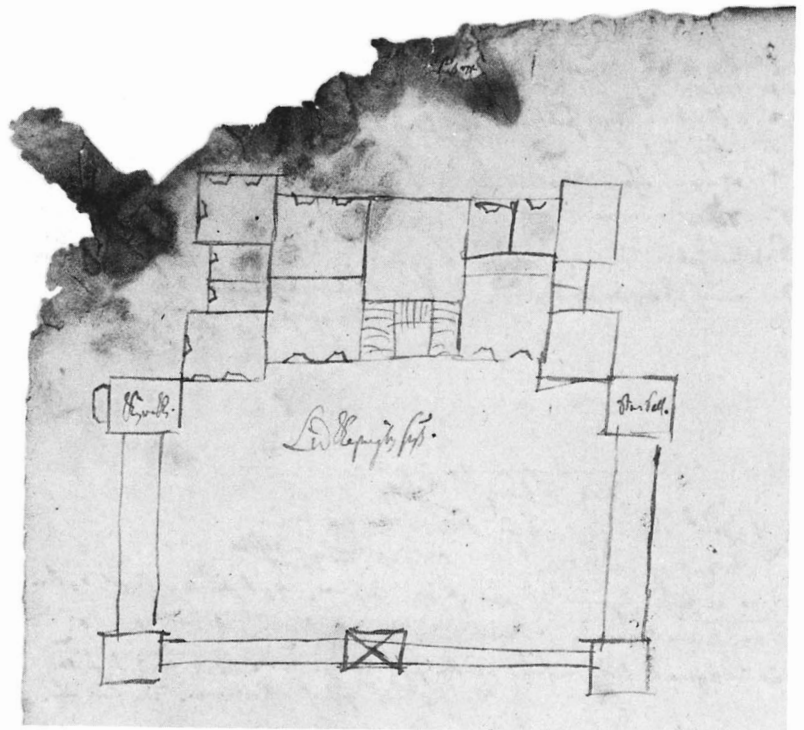

21

23

24

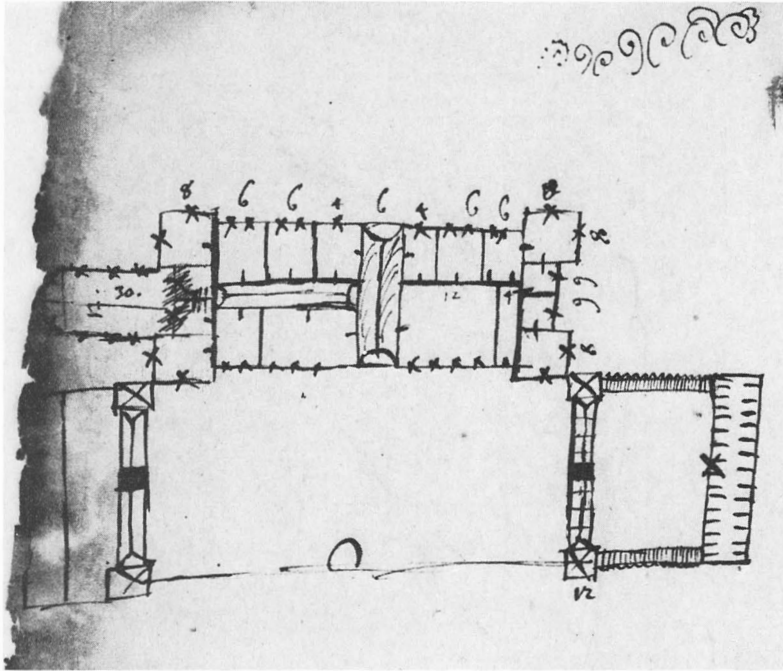

Fig 25. Skiss av De la Gardie till ombyggnad av Makalös eller Stora huset i Stockholm. Ett slottskapell fram-springer här helt oregelbundet från byggnadens gavel. RA, E 1317-18, De la Gardieska saml.

Sketch by De la Gardie for alterations to Makalös Palace in Stockholm with a chapel projecting quite irregularly from the end of the building.

Med Läckö huset och dess rummar guld vämmelighet som äro och
 Läckö byggnaden, äro utvalde försändigat med utbyggnad och Byggnad,
 inry, Funeller gulst och burt, Jollar ännu alla fönsterna till
 äro byggde Gulstallen: Torkbyggnaden, så och bestygge byggnaden med
 rumm och Loppentoppen; och Torken är fönster till 3/4. Läckö
 fönstern, Läckö till 7 rummar, med Läckö rum till 5 rum
 rum, går och möttel långsamt med glasmästarens arbete för den
 utfullt gum fönster sig inte möttel för på, med alltså stoffet an rum
 glasmästare. Läckö är inte rum: försändig. Läckö grund Torken
 utbetalningar så är alltså huset och Torkens ställen opfulla, och stoffet
 rumm gulla in på med all stoff och opfullt Torken, och stoffet
 och opfullt med molle bränder, och stoffet Läckö rum Läckö
 försändig. man Läckö rum Läckö rum Läckö rum Läckö rum
 Läckö. gamle mollehuset försändig stoffet äro stoffet och rum
 och byggnaden på ad rumm stoffet stoffet. Läckö rumm rumm

Inhemska förebilder till den treskeppiga interiören hade De la Gardie i Johan III:s slottskyrkor. Slottskyrkan i Stockholms slott planlades på 1570-talet som en hallkyrka med spetsbågiga valv och av doriska kolonner. Det kvadratiske kapellet i sydflygeln till Uppsala slott uppmättes omkring 1660 av Jean De la Vallée. Planen visar ett treskeppigt kyrkorum med fyra kolonner.

Det treskeppiga kyrkorummet var tänkt med spel av ljus och skugga. Ljus uppifrån skulle sila in från mezzaninvåningens fönster. Den rundade koravslutningen, täckt av en kupol, skulle ge möjlighet till ljusspel i koret. Ljuset var vid denna tid på kontinenten ett viktigt formskapande element. På ett mera avancerat sätt modellerade man med ljusföringen fram den romerska barockens kyrkorum med många dunkla kapell, fönster, som upplyste olika delar av arkitekturen och ofta överljus från en kupol.

Genomförandet

Franz Stimer leder arbetet

Redan efter det första danska kriget 1658 återupptog De la Gardie arbetet vid två av byggnadsföretagen. Det gällde Läckö slottskyrka och Veckholms kyrka. Ledningen av det förra anförtroddes åt byggmästaren Franz Stimer.

Ett brev från hauptmannen på Läckö Tore Olufsson Ollonberg till De la Gardie skildrar byggningsväsendet på Läckö 1658. Ollonberg lovar att tillse, att kyrkobyggnaden blir förfärdigad enligt grevens vilja. I förborgen arbetar man med spisar, dörrar och annan inredning och även med uppförandet av de två små tornen. Av bönderna kan man dock inte erhålla dagsverken, då de är så utblottade. Hade man haft de tjugo ryska fångarna på Läckö, skriver Ollonberg, kunde man använt dem som hantlangare. Arbetet kom dock

Man synes först ha arbetat efter projektet till en treskeppig basilika. Enligt skissen fig 21 skulle sex kolonner uppbära valven. Redan 1654 förelåg emellertid en annan idé beträffande interiörens utformning. Detta framgår av ett kontrakt, som De la Gardie upprättade detta år med skulptören och bildhuggaren Johan Werner (se nedan). Enligt kontraktet skulle denne förfärdiga sexton skulpturer av bl a Kristus och apostlarna samt fjorton målningar på duk med motiv ur gamla och nya testamentet. Målningarna skulle vara ca 2,5 m höga och 2 m breda. Skulpturerna kom till utförande men var skulle alla dessa målningar placeras? Som dubbeltavlor på väggarna eller i taket som i riddarsalen?

Då arbetet 1659 igångsattes, återupptogs idén om utsmyckning av kyrkorummet. Fönstersmygarna med nischer för skulpturerna förfärdigades som nedan framgår detta år.

inte igång 1658. På grund av kriget med Danmark måste bönderna ibland vara vid gränsen och dessemellan arbeta med skansen vid Ullersund berättas det i ett brev 1659.⁹ Arbetet tycks också ha fördröjts av tvistigheter mellan Franz Stimer och hauptmannen Ollonberg på Läckö. Bl a berodde meningsskiljaktigheterna på olika trosuppfattning. Stimer, som var katolik »skiölde the helige lutheran för en kättare.» Efter en tvist juni 1656 avvek Stimer från slottet och »arbetet besynnerligen Altanen som snart skall begynnas uthan någon dessein och order.»¹⁰

Våren 1659 har Ollonberg låtit kalla alla slottens hantverkare till Läckö. Man arbetar med högsta flit. Kalk, tegel, sten och alla andra nödvändiga material är framförda till byggningsplatsen.¹¹

Då arbetet med Läckö slottskyrka inleds, är det vad

Fig 26. Brev från Olof Falk till Magnus Gabriel De la Gardie om utfört arbete i slottskyrkan 1666. RA, E 1402, De la Gardieska saml.

Letter from Olof Falk to Magnus Gabriel De la Gardie about work done at the Castle Chapel 1666.

exteriören beträffar närmast grevens skiss, fig 19, som följs. Kyrkan förläggs i en flygel, som skjuter ut från slottet och förses med ett stort torn över rummets västra del. Korbygget, som skulle täckas av en kupol, uteslöts vid det slutliga genomförandet av planerna. Altantaket kom emellertid till utförande (se nedan). Under kyrkans kor är välvd en källare med två rum. Denna inreddes enligt Stimers idé.¹²

En förteckning över utfört arbete på Läckö (odat men enligt innehållet juli 1659) behandlar under punkt 4 arbetet med slottskyrkan från den 11 april till 10 juli. Här upptar också Stimer frågan vad man skall göra med utrymmet under kyrkans östparti. I den sluttande terrängen föreslår han att ett utrymme välves till begravningar eller annat bruk.¹³

I juli 1659 skriver Franz Stimer att kyrkobygget legat nere sedan grevens avresa: »... ist man den 11 April wieder in namen Gottes in die arbeit getreten, undt wirdt täglich mit allem fleis drau gearbeitet, undt sindt Gott sey dank so weit bis an die fensterluchten kommen, welches högde am äusserlichen giebel in Osten ist 18 Ell. aufs gefihret der ubrige theill bis der Altanen högde, ist nach 12 Ell: aufs zu fihren.»¹⁴

I august 1659 har arbetet ytterligare fortgått.¹⁵ Det beskrivs i ett brev till De la Gardie från befallningsmannen på Läckö Sigge Thorsson.¹⁶

Stimer uppger, att kyrkan är uppförd till 6 alnar från hela höjden. Fönstersmygarna med sina nischer, i vilka apostlarna skall placeras, är färdiga. Ännu återstår tornet. Under hösten skall kyrkan uppföras till sin fulla höjd av en murmästare och tre hantlangare från Göteborg.¹⁷

I slutet av 1659 redogörs för arbete som utförts enligt grevens order: »als ist Erstlich die Kirch gewelbet undt bis aufs flohr legen verfertiget, was die Tischler arbeit belanget, als Chor, Kanzel undt bancken beruhet auf weitere order, ob dieselbe arbeit durch unsere fünf Tischler, oder Stadt Meister solle gearbeitet werden.»¹⁸

Våren 1660 har Franz Stimer avrest till ett annat uppdrag och beräknas vara borta en längre tid. Under tiden fick ingen annan befatta sig med slottskyrkobygget enligt byggmästarens order. Arbetsfolk var dock anställt för detta uppdrag och måste avlönas. Man söker en ersättare för Stimer. Hans Eriksson Stenhammar, stenhuggaren och murmästaren vid Varnhemsrestaureringen, kommer till platsen men är tveksam, om muren är tillräckligt stark för att kunna bära det stora tornet. Ollonberg, som då befann sig på Höjentorp, nämner Matthias Holl som en tänkbar ersättare för Stimer.¹⁹

Vilket nytt uppdrag hade Stimer fått, som var så viktigt att han 1660 måste lämna det förut så angelägna slottskyrkobygget? Kriget var till ända och De la Gardie var nu åter i Sverige. Han var utnämnd till rikskansler och satt i förmyndarregeringen för den minderårige Karl XI. Han stod åter i händelsernas centrum och skulle nu en tid behålla denna ställning. Han lät omvandla det invid huvudstaden liggande Jakobsdals (Ulriksdals) slott till en representationsbostad med egen slottskyrka.²⁰ Där kunde han ta emot gäster och i lustträdgården ordna lysande fester. Krigshändelserna var undanskjutna. Aningen om den utmätta tiden och gravkorstanken fick vika för bygglusten och kärleken till livet.

Ett koncept av De la Gardie till Franz Stimer 1660 bekräftar, att det var Jakobsdal, som var hans nya arbetsplats.²¹ Grevnen försöker få övriga byggnadsföretag att fortgå men är redan intensivt sysselsatt med något helt annat och byggningsfolk dirigeras till denna nya uppgift. En överstruken passus i ett kontrakt med den tyske bildhuggaren Henrik Lichtenberg visar just hur Läckö slottskyrka fick stå tillbaka för Jakobsdals slottskapell. De la Gardie tänkte först anlita Lichtenberg för att fullborda skulpturutsmyckningen i Läckö slottskyrka. Det som gäller Läckö slottskyrka är emellertid överstruket i konceptet och har fått lämna plats för skulpturutsmyckningen i Jakobsdals slottskapell.

I oktober 1661 är Stimer åter på Läckö. Han lovar ånyo att fullborda kyrkan »mit högstem Fleiss». Han klagar dock över brist på material och arbetsfolk. Det finns blott en snickare på Läckö, Anders i Gårdevik. De andra är i Stockholm. Arbetsfolket synes ha koncentrerats till Jakobsdal.²²

Framför allt var det arbetet med kyrktornet, som väntade. Ett byggnadsmemorial 28 februari 1662 till Franz Stimer och Tore Ollonberg upptar som första punkt inredningen – bänkar, predikstol, altare samt tornet och altanen till kyrkan.²³ Först i juli 1663 har man emellertid hunnit så långt att murarna till kyrka och torn är helt uppförda. Träöverbyggnaden på tornet skall förfärdigas.²⁴

I brev och memorial upprepas år efter år arbete med kyrkan. Kyrkan med tornet och min kammare med matsalen skall förfärdigas heter det i ett memorial januari 1664.²⁵

Olof Falk – arbetsledare

Ett byggnadsmemorial i november 1665 till konduktören Olof Falk visar, att det nu är denne, som har

Fig 27. Läckö slott från nordost, Erik Dahlberg, teckning till Sveciaverket, förlaga till kopparstick omkring 1690. Slottskyrkan och bönekammaren skjuter ut mot öster. KB. Foto NordM.

Läckö Castle from the north-east, drawn by Erik Dahlberg for his Svecia collection and used as a cartoon for engravings c 1690. The Castle Chapel and oratory are shown projecting eastwards.

hand om byggnadsledningen på Läckö.²⁶ Det fyrsidiga tornet fick två våningar ovanför kyrkan. I den nedre inreddes sängkammare, förmak och audienskammare för greven, i den övre musikal. Man hade nu hunnit till den nedre våningen och dess indelning i olika rumsheter var aktuell. Kyrkorummet skulle förses med stengolv, fönster, brädvalv samt bänkinredning.²⁷

Det fortlöpande underhållet av den nyuppförda förborgen var emellertid eftersatt. Redan 1665 klagar man över röta i de övre våningarna, framför allt på grund av den altan, som löpte runt förborgens övre våning.²⁸

Från och med 1666 tillåter oss de nu mer omfattande källorna att steg för steg följa slottskyrkans fullbordande. Fortfarande prioriteras arbetet med kyrkan och upptas som ett arbete av större vikt.

Franz Stimer har nu lämnat Läckö. Frånvaron av arkitekt, byggherre och byggmästare är märkbar. Arbetet framskrider långsamt. I brev från Olof Falk, som ledde byggnadsarbetet vid slottet, och Bengt Jonsson, stallmästare och senare slottlov, får vi kontinuerliga rapporter. Breven kompletterar varandra. Olof Falk berättar ingående om byggnadsarbetet, Bengt Jonsson om anskaffningar av material, proviant som underhåll till byggningsfolket och ger en bakgrundsteckning till det hela. I sina brev inmänger han också uppgifter om byggnadsarbetet, vilket är intressant, då vi får upplysningar om samma sak från två olika håll.

Våren 1665 har Bengt Jonsson slutit kontrakt med ett bruk i Värmland på andra sidan Väneren om bräder, stångjärn, bergbollar, järnplåtar till vindspjäll och

sågblad. Allt kunde bekvämt hämtas sjöledes över Väneren. Taktegel måste däremot anskaffas från Göteborg och köras landvägen, om greven önskade sådana som prov. Läckö hade eljest eget tegelbruk liksom Ekholmens gård i Uppland. Bengt Jonsson föreslog, att en avritning på lämpligt tegel skulle sändas från Ekholmen till Läckö. Materialanskaffningarna vållade ständigt problem och brist på material gjorde att arbetet tidvis fördröjdes.

Inredningsarbeten

Kyrkorummets inredning hörde inte till de ursprungliga planerna utan växte fram under arbetets gång. Det var som nämnts förbindelsen med Jakobsdals (Ulriksdals) slottskapell och dess arkitekt Jean De la Vallée, som blev avgörande för inredningens utformning. Den fasta inredningen synes ha utförts enligt denne arkitekts ritningar (se nedan).

Läckö slottskyrkas arkitektoniska formspråk är lågmält och skulptur- och målningsutsmyckningen ansluter sig till arkitekturen. Inredningen kom till i efterhand och man måste som följd härav ta hänsyn till det redan existerande rummet.

Arbetsfolk från Jakobsdal hade våren 1666 kommit till Läckö med altaruppsats och predikstol och satt upp dessa föremål i kyrkan. Om sommarens och höstens arbete med kyrkan berättar Olof Falk i november 1666.²⁹ Koncentrerat arbete pågick med tillverkning och insättning av fönster. Slottssnickarna var i full gång med bänkinredningen. Brädvalvet med dess listverk var färdigt. Däremot saknades ännu listerna omkring tavlorna.

Det fyrsidiga tornet över kyrkan var indelat i kamrar och försett med spisar i alla tre våningarna. Den övre stod fortfarande utan fönster.

I januari 1667 sammanfattas ytterligare inredningsarbeten sålunda: Bänkinredningen med dess beslag var färdig. Golvet var belagt med sten hela gången fram till altaret. Listverk uppsattes vid altaret och skulle snart vara klart. Altarringen var också färdig. Valvet var beklätt med bräder.³⁰

Veckolistan 1667

Korrespondensen mellan de ledande på byggningsplatsen och greven är en viktig berättande källa till vår kunskap om kyrkobyggnadens tillkomst. Har Läcköräkenskaperna, som är ovanligt omfattande för året 1667, ytterligare information om detta år? Förutom Läckö byggnadsräkenskaper finner vi här en arbetslista för året (s 2905–2958). Listor över månadskost ger oss inblick i byggnadsfolkets sammansättning. En specifikation på spik är en något ovanlig infallsvinkel men ger i detta fall ledtrådar bl a om inredning och utsmyckning i kyrkan (s 2823 ff).

Veckolistan går in på många detaljer i byggningsprocessen. Om vi bildar oss en överblick av vad som skedde året 1667, är arbetet koncentrerat till följande åtgärder: inläggande av stengolv i kyrkan, arbete med fönster, taklist, bänkinredning, trapphus med trätappa från grevens bostadsvåning ned till kyrkan och målning utsmyckning.

Förvåren förbereds arbetet. Bengt och Arvid stenhuggare hugger golvflisor till kyrkan. Harald snickare arbetar på taklisten. Beslag förfärdigas till fönster, bänkinredning och altarring. I maj börjar byggningsarbetet på allvar. Man arbetar med limugnen och kör ned 1000 tegel till sjön att forslas vidare sjöledes till slottet. Man hugger »håll på altan wedh kyrkan dher trappan skal blifwa nedher till kyrk Cammaren». Man arbetar med kyrkotrapphuset och spånslår tornet över kyrkan. Man slår håll på grevens kammare, där dörr skall tas upp till kyrkotrappan. På annat håll i slottet arbetar Hans Eriksson Stenhammar med att mura upp galleriet och hugga postament till blystatyerna, som sätts upp på höstkanten.

Predikstolen får en list och Harald snickare gör en dörr till predikstolen. En dörr tillverkas till kyrkokammaren, som förses med panel. I november anskaffas en krampa och en krok till kyrkosalsdörren. Vintern är i antågande och i december sätter man upp långa länkar till ljuskronorna.

Om det samtida arbetet ger oss specifikationen på spik en något annan insyn. Spik behövs bl a till den

Fig 28 a, ovan t h. Grevens audienskammare i kyrktornet ovanför kyrkan, se planen av slottets tredje våning, fig 10. Foto 1983.

Above right. The Count's audience chamber in the church tower above the Chapel; see ground plan of the third storey of the Castle, fig 10.

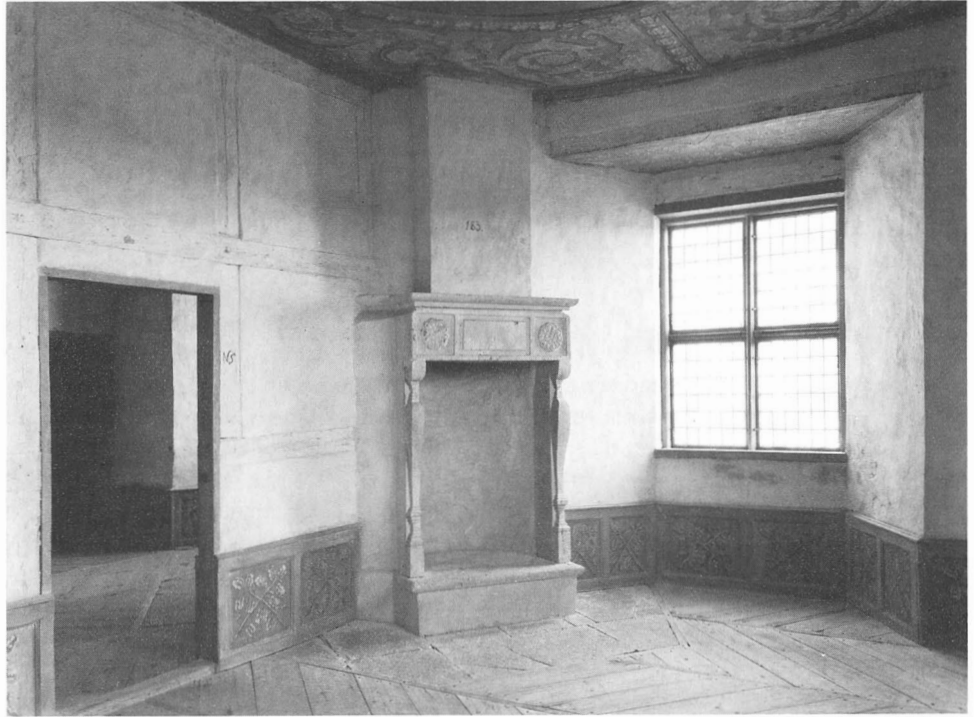
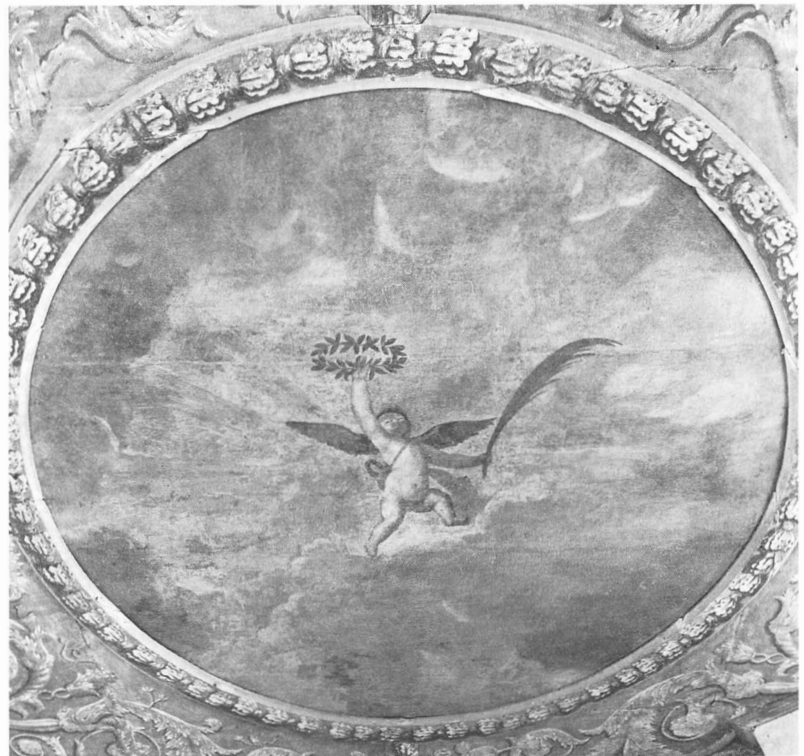

Fig 28 b. Taket i grevens audienskam-
mare, smyckat av en plafondmålning,
troligtvis utförd av Nicolas Vallari,
De la Gardies franske »hovkonterfe-
jare», som även var verksam i kyr-
kan. Målningen skadad i samband
med bortförande vid reduktionen.
Foto 1984.

*The ceiling of the Count's audience
chamber, decorated with a painting
which is probably the work of Nicolas
Vallari, De la Gardie's French "court
painter", who was also involved in
work on the Chapel.*

stora taklisten runt kyrkorummet och till att slå fast koppar på kyrkoaltanen. Lars Stolmakare arbetar med bänkinredningen, Anders smed med beslag till densamma. Sven snickare sätter upp panel under orgelverket. Målardrängen Jacob Duclou behöver ett stort antal spik till furstinnans alkov och till kyrkan. Anders målare erhåller spik till konterfejuppslagning och Olof Falk till att spika fast altarklädet och klädsel på grevens stol.

I de båda listorna samt i redovisningen för arbetsfolket månadskost möter vi Olof Falk, som leder arbetet med kyrkan, och vid kyrkobygget verksamma hantverkare som Harald snickare, Ambjörn grovsmed, Anders klensmed, Bengt och Arvid stenhuggare, Sven Jonsson stenhuggare, Tohl stenhuggare, båtsmän och soldater.

Arbetsituationen 1667

Arbetet med kyrkan framskred långsamt.³¹ Ett brev våren 1667 berättar om bygningsfolket: »Här är inte mer än tre murmästare och de två andra ligger sjuka.» 24 soldater fanns på Läckö, sysselsatta med bergsprängning, »sedan skall två stycken vara hos smederna och lägga för stycken till att slå, bära kalk och sten till murmästarna, två stycken vakteknektar som ha esomoftast fångar till att vakta, två stycken är vid limugnen, och de övriga som kan vara, skall alltid köra fram sand till kalkältning, så väl som ock tegel ifrån tegelugnen och oppå slottet.»³² Det var bla med galleriet man arbetade sommaren 1667.³³

Viktig inredning skedde även på slottet detta år. Furstinnans sängkammare eller alkov med dess kammar var färdiga september 1667. Våningen i tornet ovanför kyrkan inreddes till grevens bostadsvåning med sängkammare, förmak och audiensrum.³⁴

Hur långt hade man hunnit hösten 1667? Man hade arbetat med köksgården, galleriet var färdigt med de båda blystatyerna på plats. Maria Euphrosynes våning med sängkammare och bönekammare var inredd. Man arbetar med grevens bostadsvåning, vilkens kärna inreddes i den första våningen i tornet ovanför kyrkan. Till slottets inredning anländer ett dussin stolar samt en kista med gyllenläder. Kyrkobyggnaden var uppförd och kyrkorummet var försett med golv, tak, listverk runt väggarna, bänkinredning. Altaruppsats och predikstol var uppsatt.³⁵ Ännu återstod dock så väsentliga ting som altarets, predikstolens och orgelfasadens skulpturala utsmyckning. Den grevliga läktaren i västra delen av kyrkorummet var inte heller uppförd.

Arbetet på Läckö har fortskridit i långsamt tempo, sedan det återupptogs 1658. På andra byggnadsplatser som Varnhems klosterkyrka låg det helt nere. »Marie-

dalsbyggningen har det trögaste kommit fort med arbetet och har man först fått den målade byggningen alldeles färdig. . . vad den stora byggningen så har man den ännu inte kunnat rört» skriver Olof Falk i augusti 1667.³⁶ På Höjentorp däremot var det stora trähuset med dess båda flyglar uppfört, kök var inrett i det gamla brygghuset nere vid sjön och det gamla kungshuset inrett. Inredningen av kyrkan i östra flygeln var påbörjad.

Mycket av arbetsledningen från De la Gardie skedde brevlades, då han som rikskansler vistades i huvudstaden. Frånvaron av kraftiga insatser av byggherren var märkbar. Handlingarna avspeglar vissa stadier av blottställdhet på material och väntan. De stora insatserna i början av 1660-talet var koncentrerade till Jakobsdal. Arbetet skedde också på Venngarn, där kyrkan inreddes 1665. Åtskilligt av dess inredning tillverkades på Jakobsdal. Här var De la Gardies viktigaste arbetsstab förlagd: Jean De la Vallée arkitekten, Henrik Lichtenberg skulptören, Hans Rausch snickaren, Markus Hebels skulpturverkstad. Hit kom även efter Markus Hebels död hans ersättare och senare ledaren för Läckö skulpturverkstad den flamländske bildhuggaren Georg Baselaque.³⁷ De la Gardie stod på höjden av sin bana. Han var rikskansler sedan 1660 och satt i förmyndarregeringen. Efter 1660-talets mitt började emellertid motgångarna på politikens område. Motsättningarna inom rådet skärptes mellan De la Gardies franskvänliga politik och anhängare till riksskattmästare Gustaf Bonde. Den riksstat, som tillkommit under De la Gardies inflytande 1667, bar sig inte. Riksdroten Per Brahe ingrep. Det blev en kraftmätning dem emellan, som sträckte sig in på följande år.

Byggnadsplaner 1668–69

De la Gardie hade åter råkat i en kris och hans sätt att hantera den överensstämmer med beteendet 1653. Han drar sig undan politiken och livet i huvudstaden och vistas långa perioder på västgötagodsen. Han lägger åter upp ett byggnadsprogram med rasande energi. Många av planerna från 1654, som hade avbrutits av kriget, återupptas. De byggnadsmemorial han uppgör 1668, omfattar vidlyftiga planer inte bara för Läckö.³⁸ Enligt grevens befallning skulle byggenskap äga rum på alla orter: Mariedal, Hedvigsholm, Orrevalla, Magnusberg, Traneberg, Katrineberg osv.³⁹ Riddarsalen förfärdigas »effter desseinen», hamn, bro och båthus »effter afrijtningen». Väg anlägges från Synnerby bro till slottet samt till Traneberg. Spisar hugges »effter nya faconen», av stenhuggarna. Matsalen målas m. m.⁴⁰

Som första punkt i ett byggnadsmemorial angående byggnadsarbetet 1668–69 upptas kyrkan (bilaga 2): »1. Hwadh nu i kyrkian resterar, serdeles taaket att reparera som nu läcker, sedan chorn så bredh som nästan heela westre gafuelen ähr.»⁴¹ Med »Chorn» avser man uppbarligen greveläktaren i väster.

Kyrktaket uppges läcka. Kyrkan synes ursprungligen ha försetts med altantak, även markerat på De la Gardies skiss fig 19. År 1668 upptas bland utförda

arbeten: »Pelarewärket på kyrkioaltan tillhuggit.» Altantaket på förborgslängorna vållade stora problem genom läckage. Slottet skulle förhöjas och förses med nytt tak. De osymmetriskt placerade fönstren på södra sidan hade rätats. Punkt 6 innehåller en intressant upplysning. Den gäller »Tornet på Westre sijdan och fundamentet till Resten som swarar emot kyrkian, så wijda dett nånsin skee kan.»

Byggningsplatsen 1669

Kyrkan är en del av den stora byggnadsprocessen och kan inte särskiljas från helheten. Att sätta arbetet med kyrkan in i sitt sammanhang och se hur byggningsplatsen fungerade ger en samlad bild av verkligheten och gör kunskapen levande.

Läcköräkenskaperna i serien Gref- och friherreskap ger oss möjlighet att gå in på olika nivåer och få en flerskiktad bild av byggnadsprocessen. Här finns räkenskaper om Läckö, ett tjugotal volymer, med bilagor, som behandlar byggenskapen.⁴² Vissa år, bl a året 1669, har en detaljerad veckolista över arbetet under hela året. Listor över material, verktyg, byggningsfolk och månadskost och to m en lista över öldrickningen på Läckö ger ett väldigt flöde av information, där ett mönster så småningom växer fram.

Läcköräkenskaperna 1669 är särskilt innehållsrika. Året 1669 är en brännpunkt, då slottet är på väg mot sin upphöjelse. Det växer till fyra våningars höjd och viktig inredning skedde.

Man arbetade med våningen ovanför kyrkan i kyrktornet. Den var kärnan i grevens bostadsvåning med sängkammare, förmak och audienskammare – en serie mindre ur tidens synpunkt bekväma rum med vid utsikt över Väneren och slottsträdgården. Från våningen ledde en trappa ned till den grevliga läktaren i kyrkan.

Det var just med dessa rum och med kyrkan man arbetade 1669. Man inredde vidare riddarsalen och grevens matsal. Det gällde att förvandla slottet till en användbar bostad och att ordna rum för representation och gudstjänst. Rum för slottets anställda skapades i förborgen.

Man har arbetat med köksgården och galleriet är färdigt med de båda blystatyerna av Jakob och Magnus Gabriel De la Gardie på plats. Grevinnans våning med sängkammare och bönekammare i huvudborgen är inredd.

Veckolistan

Veckolistan berättar om ett enda arbetsår på Läckö men speglar vardagen hos byggningsfolket, deras arbete i smått. Listan är ett ovärderligt material om man vill komma byggenskapen nära in på livet. Den är på ca 50 sidor och först får man inte något grepp om det hela av den flod av uppgifter som strömmar förbi. Den ger en osovrad bild av den stora byggnadsprocessen. Om vi försöker tränga in i vad som verkligen skedde måste vi ta annat material till hjälp som byggnadsmaterial, räkenskaper och korrespondens. Byggningsfolket – det var murmästare, stenhuggare, timmermän, smeder, glasmästare, huggekarlar. Som hantlangare användes soldater och båtsmän. Bönderna bidrog med dagsverken och körslor.

Genom listan kan kunskap om byggnadsarbetet nås på flera sätt. Den låter oss tolka ett skeende på materiella grunder. Mängden tillverkad spån, ställningsspik m m berättar om spåntäckning av yttertaket, murarbeten m m. Den ger oss också upplysningar om vad som utfördes av olika hantverkare och vilka verktyg och hjälpmedel de använde. En särskild lista upptar verktygen: bergslägga, kalkhacka, smedjebälgar, smedjestäd, slägga, bågfil, hyvlar, spikstäd, bräcktång, tegelform, sticksåg, plåtsax osv.⁴³

Arbetet skiftar efter årstiden. Vintertid hugger man timmer i skogen, för fram material och förbereder vårens arbete. Hantverkarna förfärdigar sina verktyg och lagar gamla. Huggekarlar täljer spån till slottstaket. Under sommaren skulle hela det gamla taket rivas ned och den gamla slottsmuren påbyggas med en fjärde våning. Båtsmän och soldater arbetar med Synnerby bro, som skulle underlätta förbindelsen med fastlandet. Ännu är det för kallt att börja arbetet ute och man arbetar med inredningen i riddarsalen och grevens matsal. Golv och paneler tillverkas i grevens matsal. Nu

Fig 29 a. Kungshamnen nedanför slottet med hemvist för grevens Vänernflotta. Transporterna skedde till stor del sjöledes. Teckning till Sveciaverket, fig 29 b, detalj.

Kungshamnen (King's Port) below the Castel, including a base for the Count's Vänern fleet. Traffic was mostly waterborne. Drawing for the Svecia collection, fig 29 b.

tillkommer den berömda Läcköparketten i fiskbensmönster. Golv, paneler, lister och fönsterkarmar tillverkas i riddarsalen.

I april blev det ljusare dagar och man kunde börja med arbetet på själva byggnadskroppen. Ställningar sätts upp kring murarna. Soldater bär sten och kalk till murmästarna. Bergborren vässas 160 gånger – man spränger berg och gräver grund till sträckmuren vid kyrkan.

I maj har arbetet kommit igång på allvar. 27 soldater arbetar vid kalkugnen och bär upp kalk till murmästarna. Fyra murmästare murar upp slottets fjärde våning. I kyrkan satte man upp predikstolen och de sexton skulpturerna i nischerna. Det gamla slottet växte i höjden och på höstkanten kunde man börja med takresningen. Sedan kom spåntäckningen. Kölden är i antågande och man ser till att fönstren förses med glasrutor, som sker i stort antal. I september görs den grevliga läktaren i kyrkan färdig. Den grevliga familjen finns på slottet, som nu måste värmas upp. 16 soldater hugger alved. Man sätter in fönster i grevens lustvagn och gör i ordning en bössa åt honom. Man gör en brädekammare och säng till lille greven, en säng till

furstinnan och en hyvrad bänk till fröken »Schalotte».

Om lyxen minner kistor med gyllenläder, om festlighet musikanterna, om persontransporter hans lustvagn och den nybyggda jakten Läckö Falk.

Om tjänstefolket berättar förfärdigandet av en spinnrock till fataburshustrun, stekspett till köket och en likkista för en av de anställda, som avlidit.

Slottet befolkades av många olika anställda. Det grevliga hovhushållet växte i antal, när familjen kom till slottet. En lista över fördelning av stop öl till de anställda vid Läckö upptar hauptmannen, betjänter, drabanter, sekreterare, bokhållare, trumpetare, befallningsman, skrivare, kock, kläddräng, tvätterskor osv. I fångtornet fanns fångarna, som ibland också deltog i byggenskapen. En kvinna gick i en järnstång i två månader och arbetade vid bygget, nämns det.

Byggnadshyttan

Hela slottet var en väldig byggningsplats året 1669. Sammanställer vi uppgifter ur olika handlingar bland Läcköräkenskaperna och inkomna brev kan vi få en bild av dess brokiga liv. Smedjan, kalkugnen, limugnen, tegelugnen nämns i handlingarna. Till ugnarna

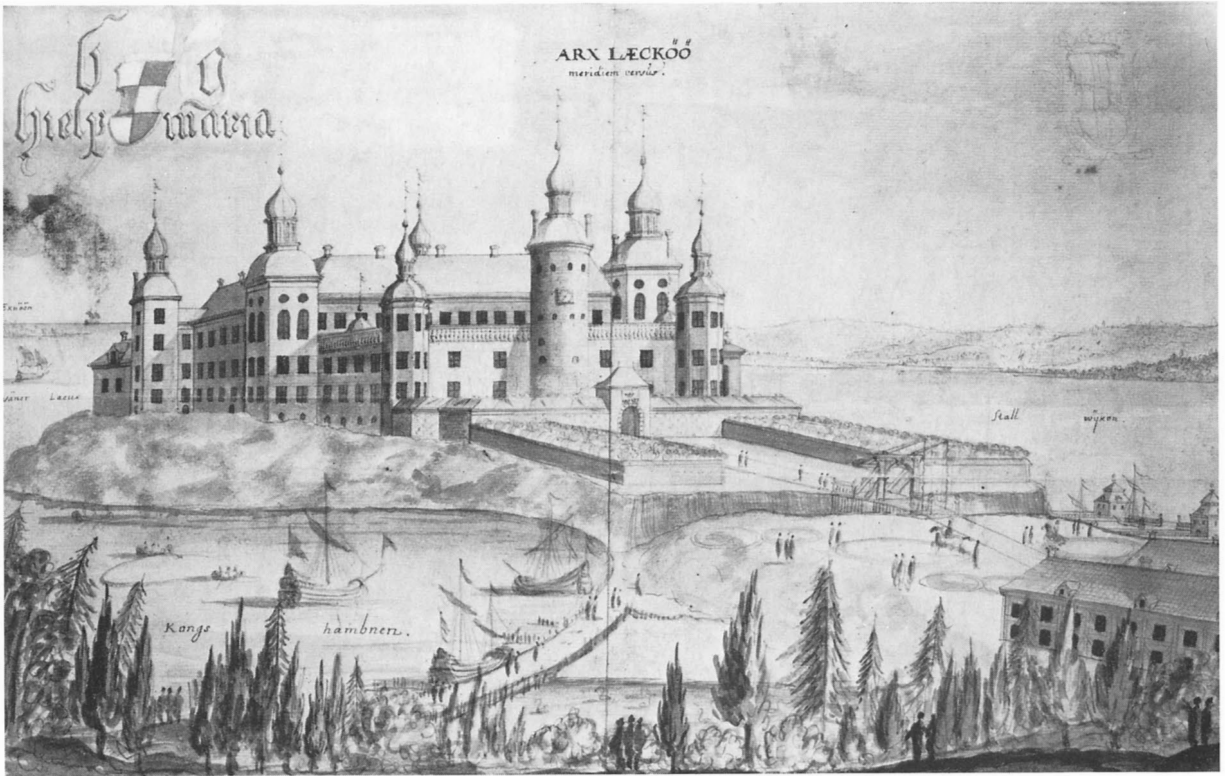

Fig 29b. Läckö slott från sydväst. Erik Dahlberg, teckning till Sveciaverket, förlaga till kopparstick omkring 1690. En motsvarighet till kyrktornet tecknas på slottets västra sida. I verkligheten blev tornet endast påbörjat. KB. Foto NordM.

Läckö Castle from the south-west. Drawing by Erik Dahlberg for the Svecia collection, used as a cartoon for engravings c. 1690. A counterpart of the Chapel tower is shown to the west of the Castle. In fact, work on this tower never advanced beyond the initial stages.

liksom till uppvärmning av det väldiga slottet behövdes mängder av ved, som högs i skogarna intill och roddes hem på pråmar av soldater och båtsmän. Vedhämtning måste ha varit ett karakteristiskt inslag i arbetsbilden.

Smedyrket indelades i klensmed och grovsmed. Klensmeden tillverkade beslag, gångjärn, hakar till fönstren, nav till vagnar, lås och nycklar osv; grovsmeden yxor, dragjärn, bergsläggor osv. En särskild uppgift hade hovslagaren vid denna tid, då hästarna betydde så mycket för transporterna.

Man tillverkade byggnadsmaterialet på platsen. Av lera och sand brändes tegel i en ugn eldad med ved. Särskilda tegelformar, vanligen av trä, nämns i handlingarna. Vidare omtalas tegelladan, där teglet torkade väl skyddat mot regn och alltför stark sol. Teglet forslades på särskilda tegelkärror efter hästar.

Timmermännen bilade bräder till takstolarna och

huggekarlarna täljde spån, som i väldiga mängder behövdes till slottstaket och doppades i tjära. Vid själva byggnadsarbetet dominerade de manuella insatserna. De tekniska hjälpmedlen var begränsade. Man hade ställningar, då som nu. Med hjälp av vindor och upphissningsanordningar fördes tyngre byggnadsmaterial upp till hantverkarna. Soldater, båtsmän och bönder användes som hantlangare. I juli berättas tex att sex båtsmän har rott hem två pråmar sand. Soldater har kört upp kalk och sten till murmästarna. Somliga av dem har vindat upp bjälkar på slottsmuren och en del har varit uppe på muren och tagit emot dem.

Detta var vad veckolistan berättade om arbetets gång. Den berättar också om materialanskaffningar. Det måste ha funnits väldiga materialupplag på platsen. Materialanskaffningen redovisas också i en särskild bilaga till Läcköräkenskaperna. Stångjärn, glas, bly, mängder med olika slags spik. Här är några pos-

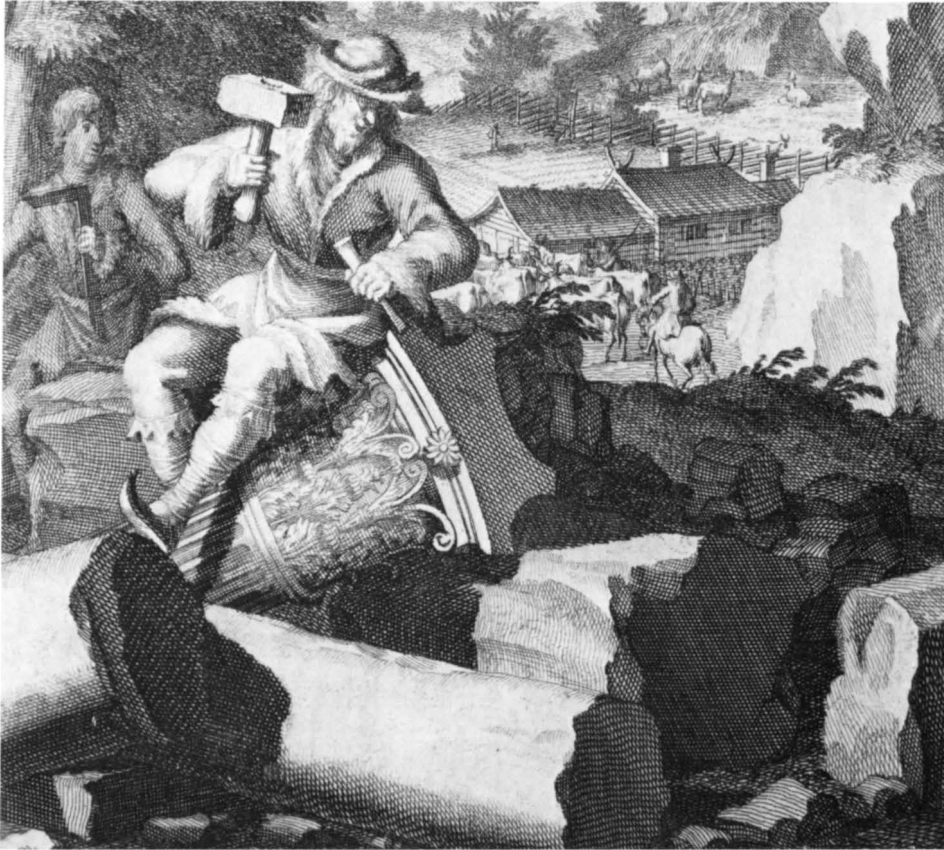
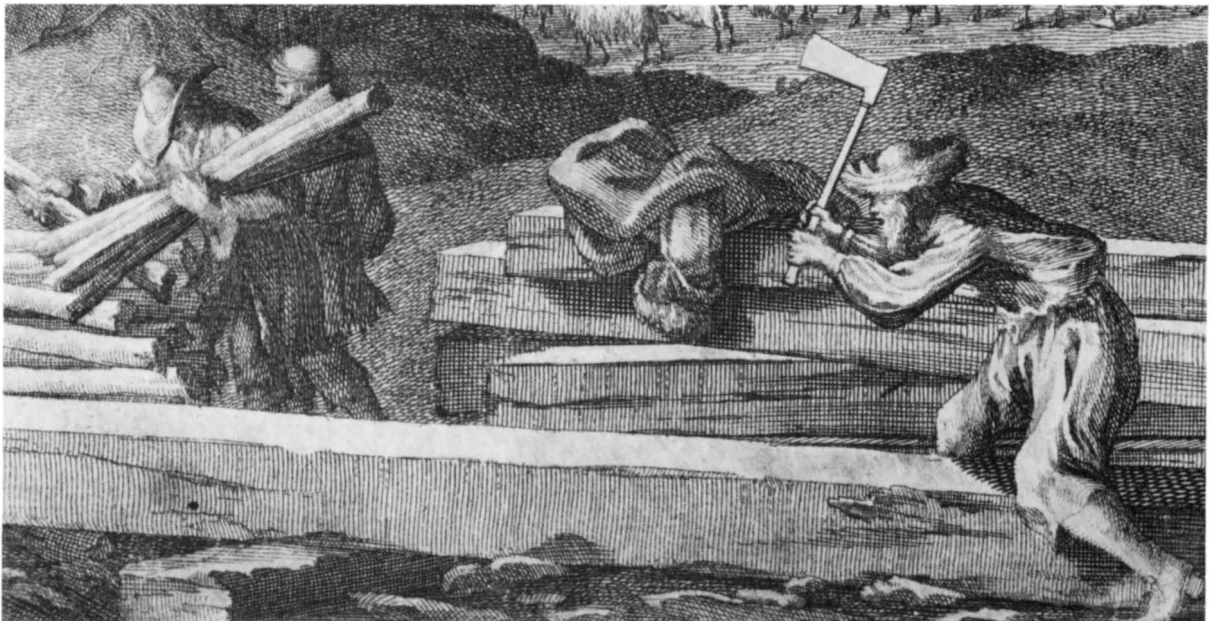

Fig 30 a-b. Stenhuggare och timmerman i arbete. Detaljer av gravyr i Sveciaverket.

Stone-mason and carpenter at work. Details of engraving for Suecia Antiqua.

ter, som är ovanligt stora och berättar om olika insatser. Ett stort antal läktspik, spån och spånspik berättar om takarbeten. Näver användes som isoleringsmaterial. Råmaterialet fanns till stor del i slottets närhet. Man högg timmer på öarna i Väneren. Sten hämtades från stenhuggerirörelsen i Västerplana vid Kinnekulle. I oktober 1669 har stenhuggarna kört ner trappsten och flisor till Almaren från Västerplana stenbrott.⁴⁴ Stenbrotten var anlagda kring Västerplana kyrka. Stenbrytningen på Kinnekulle har gamla anor och har lämnat stenmaterial till slott och kyrkor, gravstenar och milstenar runt om i Västergötland. Hos stenbrytaren i Kinnekulle hämtades på 1670-talet material till både portalen och sexton spisar på Mariedals slott.

Transporter

Transporterna skedde till stor del sjöledes. Nedanför Läckö låg Vänerflottan i den naturligt skyddade Kungshamnen (fig 29 a). En väl skyddad hamn utgjorde också en vik vid Otterstads kyrka på Kållandsö. Här planerade De la Gardie som nämnts att anlägga en stad – Jacobshamn (fig 54). Denna plan genomfördes inte men han anlade Lidköpings nya stad med hamnanläggningar i början av 1670-talet.

Hur egendomarna låg var viktigt och man tänkte på transporter för avyttring av varor, framförsel av byggnadsmaterial osv. För materialtransporterna använde man pråmar. Sand, kalksten och limsten lastades på pråmar och roddes till byggplatsen. Trä och lättare material forslades på skutor. Transporterna landvägen skedde på vinterföret eller med hästforor på knaggliga och leriga vägar. Foror med olika varor i laggekär var ett vanligt inslag i landskapsbilden. De förde varorna vidare från fartygens upplags- och omlastningsplatser. Vi möter dem i de situationsbilder, som åtföljer Sveciaverkets gravyrer.

Byggningsfolket

Veckolistan 1669 ger oss bara ett fragment av arbetsstyrkan på Läckö. Någon samordnande hand ser vi inte. Då får vi ta andra handlingar till hjälp framför allt inkomna brev till greven från olika anställda, som berättar om byggnadsarbetet för greven.

Vid hovets och adelns slottsbyggen efter 1600-talets mitt satte byggherren vanligen en arkitekt över byggmästaren och murmästaren. Arkitekten var vanligen utlänning och var utbildad på kontinenten. En del arkitekter var samtidigt byggmästare som tex Matthias

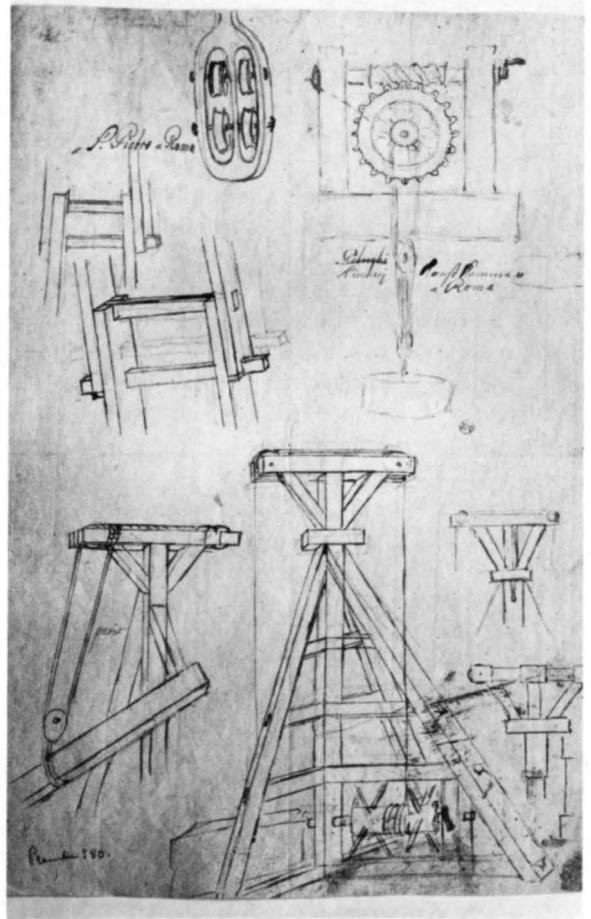

Fig 30 c. Tekniska hjälpmedel vid byggnadsarbeten. Teckning av N Tessin d y, Nationalmuseum, THC 580. – Med hjälp av vindor upphissades tyngre byggnadsmaterial. Under sina utländska resor studerade arkitekterna teknikens framsteg.

Technical aids for building. Drawing by N Tessin the Younger. Heavy building materials were hoisted aloft by means of winches. Architects studied the latest technical developments during their travels abroad.

Holl. Det tycks från början ha varit De la Gardies avsikt att låta Holl ha arbetsledningen vid ombyggnaden av Läckö. Det blev emellertid byggmästaren Franz Stimer, som kom att leda arbetet på slottet. Långa perioder lämnade han Läckö. Då fick konduktören Olof Falk eller stenhuggaren från Varnhemsrestaureringen Hans Eriksson Stenhammar rycka in. De var personer, som var användbara på de flesta områden. Hans Stenhammar följde hela Varnhemsrestaureringen

och grep in vid de mest olika uppgifter.⁴⁵ Olof Falk svarade för många uppgifter vid planeringen av gårdarna. Då man skulle börja med det komplicerade tornbygget till slottskyrkan, fanns inte Stimer på platsen. Däremot fanns Holl i Höjentorp 1662, där han arbetade med den nya huvudbyggnaden. Man bad honom komma till Läckö för att leda arbetet med tornet till kyrkan. Han var som Sten Karling visat uppenbarligen dess arkitekt.

Året 1669 fanns varken Holl eller Stimer på Läckö. Det var Olof Falk, som ledde det hela.

Den yttersta samordnande handen över all byggen- skap hade De la Gardie själv. I koncepten kan man följa grevens dirigerande och om man går in på året 1669 gäller brevväxlingen i mycket västgötagodsen.

Byggningsfolk och arbetare wid effterskr Orter Ao 1669. RA, Grev- och friherreskap, Läckö räkenskaper 1669

	Läckö slätt
Målare	M:r Hammer med 2ne gesäller Målaredrängen Ducklo Soldaten Gustav
Bilthuggare	M:r Baslaqu Gesällen Petter Drängen Elias
Snickare	Harald Andersson Oluf Andersson Anders Arfwidsson arbetar vid Hedviksholm Snickardrängen Lars Ersson Dito Erich Ersson, arbetar vid Hedviksholm
Stenhuggare	Bengt Gudmunsson Murmäst: och Stenhugg: Tool Andersson Murmästare Svän Jonsson Murmästare Arfuedh Biörson Murmäst: och Stenhugg:
Smeder	Ambiör Svänson grofsmed drängen And: Larsson Anders Sväänson klensmed drängen Per Larsson
Glasmästaren	Sven Larsson arbetar styckewijs
Timmerkarar	Håkan Larsson Lars Bengtsson Bengt Larsson Bengt Andersson Törner antagen förleden våras
Timmerkarar	som Jachtbyggemest: nu widh tiden hav: til Jachten

En målarkverkstad

Skickliga hantverkare hörde också till arbetsstyrkan. Vid sidan av traktens egna hantverkare använde sig De la Gardie av kvalificerade specialister, som kallades

från den ena byggnadsplatsen till den andra. Bland Läcköräkenskaperna finns en lista över byggningsfolket detta år. Här är flera namn vi känner från olika byggnadsplatser. De skickliga hantverkarna tas inte med på veckolistan. De hade sina egna verkstäder med gesäller och lärpojkar och kom till byggnadsplatsen med sitt färdiga arbete. Hit hör målaren Johan Hammer med två gesäller, en målardräng och en soldat.⁴⁶ Han kom just 1669 i De la Gardies tjänst. Plafondmålningen, som föreställer skördegudinnan Ceres med sitt följe i grevens matsal, hör till hans kända verk. I veckolistan nämns inte Hammer. Mer om den målarkverksamhet som vid denna tid pågick på Läckö berättar en lista över färger till arbetet på Läckö.⁴⁷ Med dess hjälp kan vi komma själva verkstadsarbetet närmare. Krita och kimrök, som behövdes i stor omfattning, förvarades i tunnor. Två tunnor krita och fyra tunnor kimrök skulle anskaffas enligt listan. Övriga torra, rivna färger förvarades i krukor, små och stora, framgår av listan, som upptar ett stort antal färgpigment: indigo, cinnober, umbra osv. Linolja, nötolja, kugellack och florentinerlack, lim, blyvitt, guld, silver, koppar berättar också om material till gemakens utsmyckning. Fyra stora borstpenslar och två dussin hårpenslar hör till de verktyg, som användes. Sammanställer vi andra uppgifter i räkenskaperna om inköpt lärt, konterfejrmar m m, framväxer bilden av en målarkverkstad.

En skulpturverkstad

Om en skulpturverkstad på slottet ger oss andra handlingar insyn. Året 1669 kom också en skicklig bildhuggare till slottet – Georg Baselaque. Han stannade där under hela De la Gardies tid och hade en skulpturverkstad på slottet. 1669 hade han gesällen Petter och drängen Elias till hjälp.

Baselaque trädde 1665 i De la Gardies tjänst. Han kom från Hamburg och lämnade där kvar hustrun med minderåriga barn. De skriver klagobrev till greven. Bevarade är också bildhuggarens brev till greven. Om verksamheten på Läckö berättar han i brev och förteckningar. Fig 31 visar en förteckning över arbeten 1669.

Baselaques första uppgift efter ankomsten till Läckö var slottskyrkans inredning. Redan 1654 hade De la Gardie anlitat en tyskfödd bildhuggare och målare från Vadstena Johan Werner då för kyrkans utsmyckning men han hann endast börja med arbetet. Han avled 1656 (se nedan).

Fullbordandet av inredningen anförtröddes åt den nyanlände bildhuggaren från Hamburg. Det gällde de

Fig 31. Georg Baselaque, förteckning över utfört arbete på Läckö 1669. Här upptas bl a fullbordandet av de sexton nischskulpturerna i kyrkan samt skulpturen ovanför kyrkportalen, fig 11.: »1. 16 bilder in der kirchen . . . 17. Ein Salvator auff der kirchen thür». RA, Gref- och friherreskap, Läckö.

Georg Baselaque, list of work done at Läckö in 1669. Items include completion of the sixteen niche sculptures for the Chapel and the sculpture above the Chapel entrance.

Druffschafft mit Jho. Jochann. Excell. Gref. v. Mansfeldts in vortem Kön. Reich. zu Brandenburg. 1669.

1.	16 bilder in der Kirchen für jedes 10 Rthl.	160
2.	Statue vor dem Thüre mit einem andern . . .	4
3.	Jho. Jochann. Excell. Gref. v. Mansfeldts in vortem Kön. Reich. zu Brandenburg. 1669.	12 3/4
4.	Jho. Jochann. Excell. Gref. v. Mansfeldts in vortem Kön. Reich. zu Brandenburg. 1669.	18
5.	Druffschafft mit Jho. Jochann. Excell. Gref. v. Mansfeldts in vortem Kön. Reich. zu Brandenburg. 1669.	100
6.	Nach 57. Capital der in der Kirchen für . . .	5 1/2
7.	Nach 1. Stück in der Kirchen für . . .	2
8.	6. Stück in der Kirchen für . . .	210
9.	16. Stück in der Kirchen für . . .	40
10.	1. Stück in der Kirchen für . . .	10
11.	2. Stück in der Kirchen für . . .	5
12.	3. Stück in der Kirchen für . . .	16
13.	4. Stück in der Kirchen für . . .	8
14.	5. Stück in der Kirchen für . . .	10
15.	6. Stück in der Kirchen für . . .	8
16.	7. Stück in der Kirchen für . . .	12
17.	8. Stück in der Kirchen für . . .	5
		1725
		1716

Datum Läckö den 29. Novemb. 1669.
Georg Baselaque

sexton stora nischfigurerna i kyrkorummet och utsmäckning av altaruppsats och predikstol. Förteckningen tar också upp utsmäckning av den grevliga läktaren och en Kristusfigur ovanför kyrkdörren. I listan nämns inte den elegant utformade orgelfasadens skulpturer men utformningen står så nära Baselaques arbeten att de säkert är av hans hand. I slottsgemaken

på Läckö kompletterade Baselaque dessutom Werners oavslutade arbeten bla i riddarsalen med dess svävande änglar.

I veckolistan skymtar bildhuggaren – man skaffar lindstockar till hans arbete. I juni gör man en sockel till Kristusfiguren ovanför kyrkdörren. Snickarna arbetar med predikstolen. Man skaffar krampor att sätta fast

de sexton nischfigurerna i kyrkan. I september fullbordar man den grevliga läktaren.

Om skulpturverkstaden på slottet berättar också alla de verk, som spriddes över Västergötland. Hit hör bla arbeten i Varnhems klosterkyrka.

Hantverksbostäder

Var bodde alla de som byggde? Var hade de sina verkstäder? Var bodde den grevliga familjen under den livliga byggnadsverksamheten på slottet? Sammanställer vi uppgifter i räkenskaper, inventarier och efterlämnade brev får vi delvis svar på dessa frågor. På slottet hade såväl Johan Hammer, Baselaque som Olof Falk sin kammare, men på grund av eldfaran kunde inte för många bo på slottet. Snickarna hade sin verkstad i den gamla träbyggnaden på Stallgården. Med hantverkshusets inredning arbetade man 1669. Arbetshuset och provianthuset nämns i veckolistan. Klenmedsbyggnaden, snickarverkstaden i stallet och vagnmakarverkstaden förekommer också.

Hantverkare hade också tilldelats torp, där de bodde som tegelslagartorpet. För arbetet vid Synnerby bro, som pågick 1669, uppfördes små stugor bla för brosmeden.

Den 2 maj 1669 förordnades Olof Bröms till slottslov och kommandant på Läckö. Det tycks nu vara han som följande decennium har uppsikt över slottsbygget. I kontinuerliga rapporter till greven kan vi följa det fortgående arbetet. De första rapporterna juni 1669 berättar om arbetet på slottstaket. Flygeln mitt emot kyrkan har inte påbörjats. Stallbyggnaden skall uppmuras under hösten. Vägen till Synnerby hörde också till de aktuella arbetena⁴⁸

I augusti förbereds grevens ankomst till Läckö. Enligt veckolistan förfärdigar man sängar, inreder barnkammare osv. Hösten 1669 var arbetet så långt hunnet att den grevliga familjen kan tänkas ha bott på själva slottet. Slottet var förhöjt med en fjärde våning, som nu stod under tak. Kyrkan var i huvudsak färdig med sin grevliga läktare. I oktober tyckte De la Gardie tydligt att tiden var inne att kalla dit sin medarbetare i Antikvitetskollegiet Johan Hadorph, som tillsammans med en student kom till Läckö. En livlig byggnadsverksamhet pågick på många platser och greven själv

deltog i början i den antikvariska forskningsresa, som Hadorph gjorde genom Läckö grevskap. I sina Resanteckningar berättar Hadorph om resan.⁴⁹

Koncepten rörande bygghusen på Läckö ökar i antal efter det att De la Gardie anlät till Västergötland. Bygghusen pågick också för fullt vid Varnhems klosterkyrka och många brev är daterade Höjentorp, det i närheten av klosterkyrkan nyuppförda träslottet. Under senhösten synes den grevliga familjen ha föredragit att vistas här i stället för i det kalla Läcköstenslott.

Under sin vistelse i Västergötland upprättade De la Gardie i november ett nytt byggnadsmemorial för arbetet på Läckö. Som en av de första punkterna upptas grundarbeten till den västra flygel, som skulle bli en motsvarighet till kyrkflygeln i öster. Man skulle också arbeta med uppmurningen av flygeln så långt det var möjligt. För fönstren i kyrktornet och kungskammaren skulle sättas luckor. Övriga punkter upptar inredning av riddarsalen, arbete med hamnen och båthuset, vägarna till Traneberg och Synnerby, nya spisar i gemaken (efter nya »faconen»), framförel av byggnadsmaterial under vintern som timmer och spån, målning i matsalen, hovjunkarsalen och drabantsalen. Krogen flyttas och ett lusthus uppförs på Eken.

För det kommande arbetet hade De la Gardie anställt en ny byggmästare på slottet. I början av november har han emellertid avvikit från slottet och skulle uppspanas och ställas inför rätta.⁵⁰ För konduktören Olof Falk, som lett arbetet med slottskyrkans uppförande hade greven andra planer.

Den 30 december 1669 har emellertid De la Gardie lämnat Läckö. Han skriver denna dag ett brev till konduktören Olof Falk från Venngarn och befäller honom att ofördröjligen bege sig upp till Stockholm.⁵¹ En ny arbetsuppgift väntade i Stockholm. De la Gardie hade 1669 inköpt Karlberg och satte redan 1670 igång med om- och tillbyggnader av slottet. En lista på De la Gardies slussavgifter visar att mängder av byggnadsmaterial den följande tiden fördes till Karlberg. De båda karlbergsbåtarna kommer med gips, fönsterramar och en hel portal till slottsbygget.⁵² Detta är ett exempel på hur De la Gardie oavbrutet satte igång nya, djärva byggnadsprojekt.

Den fullbordade kyrkan

Läckö slottskyrkas tillkomsttid omfattade i stort sett en tioårsperiod som föregicks av en planeringsperiod. Trots att slottskyrkan tillhörde de allra första uppgifterna vid ombyggnaden av slottet, kom det att dröja femton år, innan den var fullbordad. Efter planeringen 1654 följde ett uppehåll i byggenskapen på grund av kriget. Arbetet igångsattes åter 1659, året innan greven återkom till hemlandet. Tio år senare lades sista handen vid kyrkans skulpturutsmäckning. Ännu återstod dock sakristian, som tillbyggdes 1675.

Den fullbordade kyrkointeriören återges detaljerat i 1681 års inventarium. Pietetsfullt har den så långt det varit möjligt återskapats med ledning av inventarierna. Vad som framför allt har förändrats sedan kyrkan stod fullbordad, är exteriören, som från början måste ha gjort ett festligt intryck. Kyrkan och hela förborgen hade altantak med svarvat pelarverk med »stora bildhuggare knappar». Svalgångar i två våningar löpte runt förborgens gårdssida. Dessa förenades av spiraltrappor av ek med »trinde, spånslagne» och rödfärgade tak. Rödfärgade och spåntäckta var även tornens huvor och rikt utformade smidda spiror. Murarna var avfärgade i en ljusgul ton. Fönsterbågarna var rödmålade. Kyrkans höga fönster var rundbågigt avslutade och i bågen var insatt en masverksliknande dekoration (fig 27).

Kyrkorummets färgsättning är än i dag oförändrad sedan dess fullbordan. Mot de vita väggarna och takpartierna står målningsutsmäckningens varma barocktoner i ljusdunkelmåleri och grisaillemålning. Träinredningen är genomgående målad i grönt med utsmäck-

ning i grisaille. I altarpopsatsen och predikstolen var ursprungligen infattade silvertavlor. Orgelfasaden, målad i ljusgrönt, var rikt smydd med guld och silver. Enligt 1681 års inventarium var de krönande änglabarnen med fioler stofferade med färger. Håret och vingarna var försilvrade.

Träinredningens gröna toner upptogs i textilskruden – antependium, mässhake, bibel klädd med grön sammet. Även grevefamiljens bänkar hade textil klädsel.

Karakteristiskt för kyrkorummet är raden av träskulpturer i fönsternischerna, stofferade i huvudsakligen vitt med förgyllda detaljer. Nischskulpturerna är ett motiv, som planerades återkomma i Kungl Maj:ts kammare (musiksalen) ovanför grevens bostadsvåning. Taken i såväl Kungl Maj:ts kammare som i slottskyrkan skulle smäckas med stuckaturer enligt kontrakt med Carlo Carove 1674 (Noreen, s 16; Nordberg, s 71).

Vad betydde platsen för slottskyrkans utformning – belägenheten i den sluttande terrängen, den fria luften omkring och utblicken mot Väneren? Läget inbjöd till en strävan efter ljus och rymd. Slutningen ned mot Väneren vållade en del problem. Den planerade kupolavslutningen slopades. Under den utskjutande flygelns höga östparti inrymdes källare. Som en motvikt mot den utskjutande byggnadskroppen skapades tornet stort och massivt. I anslutning till slottet med dess tunga, stränga murar gavs också kyrkan tyngd och massivitet. Även interiören fick någonting av denna stramhet och avsaknad av arkitekturdetaljer. Det blev inredningsföremålen, som fick svara för utsmäckningen.

Reduktionen

Med Gustav II Adolf började de stora överlåtelseerna av gods på adeln – godsavsöndringarna. Donationerna och överlåtelseerna under Gustav II Adolfs tid över-skuggades emellertid av vad som skedde under drottning Kristinas korta regeringsperiod. Tre fjärdedelar av överlåtelseerna bestod av donationer, bl a till sådana som gjort förtjänstfulla insatser i trettioåriga kriget och som betalning för tjänster.⁵³

Till dem som erhöll rikast donationer hörde drottning Kristinas gunstling Magnus Gabriel De la Gardie.

År 1653 föll han emellertid som nämnts i onåd. Vid Kristinas återbesök i hemlandet efter tronavsägelsen satt De la Gardie i förmyndarregeringen för den unge Karl XI (1660–72) och blev hennes främste motspelare. 1667 gjorde hon sitt sista besök i hemlandet. Det gema, drottning Kristinas kammare, som De la Gardie inredde på 1670-talet i slottets fjärde våning, besökte hon aldrig.

Under Karl X Gustavs tid indrogs en del av de överlåtna egendomarna. År 1655 ägde den sk fjärde-

partsräfsten rum.⁵⁴ Av Karl X Gustav, hans hustrus bror, fick De la Gardie delvis återupprättelse. Han utnämnde honom bl a 1660 till rikskansler. När Karl XI blev myndig genomförde han en räfst med förmyndarna och en omfattande reduktion av adelns gods. Förmyndarräfsten gällde både finanspolitiken och den av dem förda utrikespolitiken. Angreppen och motgångarna hopade sig på 1670-talet för Magnus Gabriel De la Gardie. Karl XI:s hätskhet mot förmyndarregeringen drabbade särskilt De la Gardie, hans fasters man, i samband med reduktionen.⁵⁵

Vid 1680 års riksdag började striden för att återställa statens jord. Det viktigaste av vad som skulle återgå till staten var grev- och friherreskapen och därmed Läckö grevskap.⁵⁶

I breven från de anställda vid slottet 1680 anar man katastrofen, som följande år har kommit till visshet. Det vilar en tung sorg över stallmästaren Bengt Jonssons sista brev till greven i juni 1681: »Den förändring som detta året sig tilldragit med godsens reducerande beklagar många här nere på orten men särskilt jag bland alla andra.»⁵⁷

Förfall och återupprättelse

Magnus Gabriel De la Gardies livsöde och Läckö slotts upphöjelse och förfall talar starkt till vår medkänsla och fantasi. De la Gardies liv har dramats tvära kast från ljus till mörker. År 1686 slutade han sin dagar på Venngarn långt bortom makten, borta från det politiska livet. Ingenting blev sedan förändrat på Läckö slott vad arkitekturen beträffar. Nödtorftigt underhåll, stagnation, förfall och plundring präglar de följande århundradena. Läckö slott, som skapats som en symbol för grevevärdigheten och ett hela rikets monument, avskalades i samband med reduktionen åtskilligt av sin inredning. De la Gardie försökte rädda undan plafondmålningar m m och förde dem till Käggleholms slott.

Sedan Läckö slott indragits till Kronan 1681, mottog hauptman Berent Papegoja slottet enligt fullmakt av Kungl Maj:t 1685. Över slottsporten lät han uppsätta riksvapnet, uthugget i sten och förgyllt, samt inmura två stenar med K Maj:ts vapen och tre kronor på själva slottet. Karl XI besökte 1695 Läckö slott och förlänade samma år en handbok till slottskyrkan. Till Otterstads kyrka hade han 1689 skänkt 100 dlr smt.⁶⁰ Ett stort antal målningar återfördes från Käggleholm, bl a mål-

Ett inventarium upprättades över Läckö slott under tecknat 12/12 1681. Inventariet är detaljerat och uppges ha tagit mycken tid. Riksdrotsens kamrerare tog med sig »höghbemelte herres Bilthuggare och Målare», som själv har gett detaljerade upplysningar om sitt arbete.⁵⁸

Därefter utvidgades reduktionen. Av olika skäl kom den att omfatta alla De la Gardies egendomar. Endast Venngarn och Höjentorp fick De la Gardie »ad dies vitae» (på livstid) behålla.

Delvis berodde omfattningen av reduktionen på att De la Gardie inte tillhörde den gamla adeln, som ägde så många ursprungliga egna gods. Inte bara egendomarna utan också lösöret gick från honom. Hit hör bl a andaktsböckerna med egenhändiga anteckningar. De la Gardies öde var inte bara det mest utpräglade på förlorandesidan utan också det mest enastående. I ett stort antal fall lyckades de drabbade ta sig mera helskinnade igenom.

Ännu vid Karl XI:s död 1697 fortsatte reduktionen. Först vid utbrottet av det stora nordiska kriget 1700 avstannade den.⁵⁹

ningarna i grevens audienskammare i kyrktornet och furstinnans sängkammare. En reparation av kyrkans yttre ägde rum, varvid taket på kyrkan täcktes med nya bräder, spånslogs, tjärades och rödfärgades. Fasaderna på kyrkan och tornet rappades och vitlimalades.⁶¹

1700-talet

När stormaktstiden var över, blev intresset för slottskyrkan mindre. Den berättas i 1771 års inventarium »i flera tider mycket litet brukad» och lämnad utan vård. De tio fönstren i kyrkan uppges ha 291 spruckna rutor.

Slottet hade 1752 förlänats till greve Carl Gustaf Tessin (död 1770) på livstid. Under hans tid avlägsnades svalgången, som löpte i två våningar runt förborgen, där kyrkans ingång och vapenhus är belägna. Emellan sakristian och furstinnans bönekammare lät han med pålverk instänga en gård, som »förvarar kyrkofönstren från ofrid». Bönekammarens inredning förändrades helt (se ovan). Enligt 1771 års inventarium hade han låtit på egen bekostnad reparera greveläktaren och tapetsera den med papperstapeter.

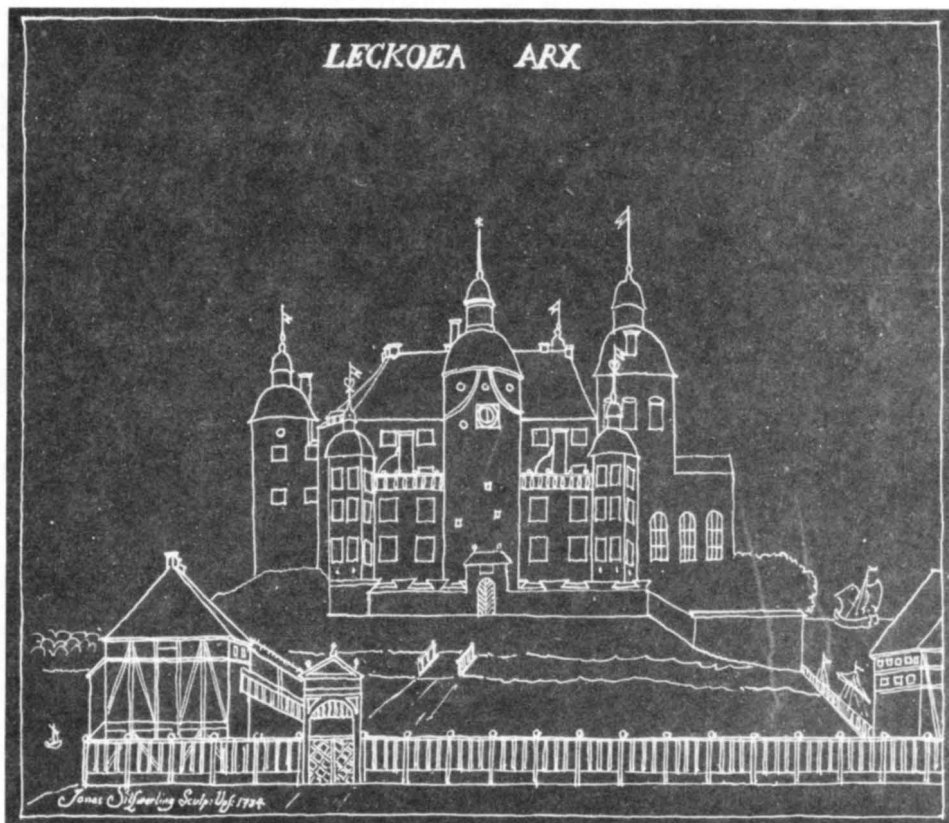

Fig 32. Läckö slott 1734. Ristning av skulptören Jonas Silverling. RA, ÖIÄ:s arkiv.
Läckö Castle. Engraving 1734.

Slottets avsides belägenhet inbjöd till vandalisering. Enligt en instruktion 1776 skulle muren runt slottsträdgården framför kyrkan förses med staket av trä av två alnars höjd.⁶²

1800-talet

Under 1800-talet övergick Läckö slott till medlemmar av ätterna Adlercreutz och Rudenschöld. Den beryktade auktionen på Läckö 1830 under generallöjtnant G M Adlercreutz' tid lämnade inte kyrkan utanför. »Bilder från Kyrkan såldes för 16 styfver paret.» Man ville även försälja silvret från kyrkan men prästen visade den ingraverade inskriften enligt vilken det var skänkt av Magnus Gabriel De la Gardie och hans maka till församlingen i Otterstad, skriver Nils Månsson Mandelgren på 1860-talet.⁶³ År 1866 bortfördes orgeln till Ulriksdals slottskapell och återfördes först 1927 (se nedan).

1800-talets syn på äldre monument framgår även av

den rivningsvåg, som drabbade de medeltida kyrkorna inte minst i Kållands härad. Slottet undgick i varje fall hårdhänta restaureringar och ombyggnader. Redan 1800 raserades Örslösa kyrka med undantag för tornet och västgaveln och ett nytt långhus uppfördes. År 1803 revs Höra medeltida träkyrka och 1805 Järpås kyrka. År 1840 revs Uvereds 1600-talsträkyrka. År 1843 raserades Senäte kyrka med undantag för Brattska gravkoret, som ännu finns kvar på ödekyrkogården. År 1854 revs Otterstads kyrka, Läckö sockenkyrka, som varit föremål för så stolta planer av De la Gardie. År 1868 revs Häggesleds kyrka. År 1873 raserades Tranums kyrka, där bänkinredningen var smyckad med samma motiv ur hjärtats historia som Läckö slottskyrka (fig 74). År 1878 berördes Tådene kyrka av rivningsvågen. Måningarna från bänkinredningen i denna kyrka överfördes till den nyuppförda centralkyrkan i Tådene. Även dessa ansluter sig till målningar på Läckö. År 1879 fick Mellby medeltida kyrka också lämna plats för en centralkyrka.⁶⁴

Den stora folkökningen under 1800-talets första hälft bildar bakgrunden till nybyggnad och utvidgning av en mängd kyrkor inte minst i Skara stift. Befolkningen tillväxte snabbt och landets invånarantal ökade med över 1 miljon människor mellan 1800 och 1850. Fredstid och jordbrukets blomstring var några av orsakerna. Ett nytt samhällsmönster växte fram under en stegvis process: Bygemenskapen upplöstes genom enskiftet 1803–07 och laga skiftet 1827. Gårdar revs eller utflyttades till ägorna. Isoleringen i de utflyttade gårdarna skapade otrygghet och en längtan efter gemenskap, som blev underlag för ökad kyrksamhet. Den medeltida kyrkan i den sammanpressade byklungan tillhörde en svunnen tid. Den måste också förändras och anpassas till det nya mönstret. Kyrkan revs och flyttades till en ny lägligare plats, som rymde en större kyrkobyggnad och större kyrkogård. Samtidigt flyttades också

prästgårdarna med alla sina hus ut från byklungan. I några fall som i Otterstad, ligger prästgården kvar invid den rivna medeltida kyrkans ödekyrkogård.

Det nya samhällsmönstret är en förklaringsgrund till det ringa intresset för slottet och slottskyrkan under 1800-talet och att den stod öde fram till 1920-talets restaurering.

1900-talet

Under 1900-talets första årtionden igångsattes stora restaureringar av historiska minnesmärken som Strängnäs domkyrka, Vreta och Varnhems klosterkyrkor av arkitekten, konsthistorikern och sedermera riksantikvarien Sigurd Curman. Restaureringen av Varnhems klosterkyrka kom att bilda skola och blev en självklar förebild, när Läckö slottskyrka på 1920-talet stod inför en restaurering.

Fig 33–34. Slottskyrkan, interiör mot öster och väster före 1920-talsrestaureringen. Foto BSt, 1927, ATA.

The Castle Chapel, interior looking east and west before restoration in the 1920s.

Vid en visitation av det öde slottskapellet 1926 framhöll »Visitorator, att det väl knappast kunde behövas för regelbundna gudstjänster men otvivelaktigt vore gott, om detsamma kunde bli på ett pietetsfullt sätt renoverat. Visitorator anmodade för den skull patron att sätta sig i förbindelse med riksantikvarien för att av honom erhålla upplysning om, var man skall kunna erhålla medel till bekostande av kapellets försättande i ett värdigt skick».⁶⁵ Detta blev upptakten till den restaurering av slottskyrkan som genomfördes de följande åren under ledning av arkitekt Ärland Noreen. Konserverings- och målningsarbeten utfördes av konservator Alfred Nilsson, Stockholm. Arkitekt Sune Maconi var kulturhistorisk kontrollant.

Den särskilda kännedom om slottskyrkans ursprungliga utseende som slottsinventarierna med deras noggranna färgangivelser ger (i synnerhet 1681 års inv)

gjorde det möjligt att återskapa kyrkans interiör. Genom att Noreen kompletterade restaureringen med arkivforskningar kunde resultaten av dessa byggas in i restaureringsåtgärderna.⁶⁶ Viktigt var att låta äldre skeden leva med vid rummets utformning. Som exempel framtogs kvadermålning på västväggen, ursprungligen yttermur. Målningar och skulpturer konserverades och förlorade skulpturer och utsmyckning på altarpopsatsen och predikstolen ersattes med kopior av kvarvarande. Kopior av en ljuskrona från De la Gardies tid i Varnhem uppsattes i kyrkorummet. En gipsavgjutning av Varnhemskrucifixet uppställdes på altaret. En särskild förening, Läcköföreningen, bildades med uppgift att verka för återskapandet av kyrkans interiör.

Då man inte avsåg att använda kyrkan regelbundet, kunde man lämna uppvärmningsfrågorna åsido. En anpassning till tiden med dess större krav på bekväm-

Fig 35. Läckö slott omkring 1912 med slottskyrkan och bönekammaren utskjutande mot Vänern. Foto BSt, ATA.

Läckö Castle c 1912, with the Castle Chapel and Oratory projecting towards Lake Vänern.

lighet genomfördes då det gällde bänkinredningen, i det att sitsarna breddades.

Kyrkorummets väggar reparerades. Lös och bortfallen puts lagades. I taket ersattes den stora hålkälens väv med ny och plafondmålningarna uppsattes på en ny duk. Noreen berättar om detta svåra arbete i sin artikel om kyrkans restaurering i *Fornvännen* (1929) sålunda: »Därvid tillgick det så, att sedan ställningar rests i kyrkan, målningarna överklustrades med tunt silkespapper, rullades ihop och nedtogos, varefter arbetet med anbringandet av den nya duken verkställdes

på ett för ändamålet särskilt förfärdigat plant golv.» Till problemen hörde även de sex stora dubbeltavlorna, där målningar var sönderrivna. De bevarade fragmenten uppfästes på ny duk och i de tomma fälten spändes duk, som målades i en neutral ton.⁶⁷

Under restaureringen på 1950–60-talen markerades fönstrens från början rundbågiga avslutningar i putsen. Likaså angavs genom ritsar i putsen kyrktornets djärva och ovanliga konstruktion – de valvbågar, som uppbär detsamma.

Kyrkorummets skulptur- och målningutsmyckning

Väggarnas rytmiska indelning, åstadkommen av de höga fönstren med nischskulpturer och de sex dubbeltavlorna på väggpartierna mellan fönstren är ett karakteristiskt inslag i kyrkorummets utformning (fig 36–38). Nischerna omges av dekorativ målning med inskrifter. I takspegeln är två plafondmålningar infattade.

Tanken på hela rummet som en ljus sal växte fram så småningom. Som nämnts var kyrkan från början planerad treskeppig med pilasterindelade väggar och ett rundat korparti täckt av en kupol. Fönstren var fördelade i två rader, en nedre med höga rundbågiga fönster och en mezzaninvåning med fyrkantiga fönster. Vad den

Fig 36. Väggarnas rytmiska indelning av höga fönster med nischskulpturer och dubbla väggtaflor är ett karakteristiskt inslag i kyrkorummet. Foto 1983.

The rhythmic punctuation of the walls by tall windows with niche sculptures and double wall panels is a characteristic feature of the Chapel interior.

konkreta orsaken än har varit, förkastades detta ursprungliga projekt.

De la Gardie upprättade 1654 ett kontrakt med Johan Werner,⁶⁸ att denne skulle utföra sexton träskulpturer av apostlarna och bl a Kristus till slottskyrkan stofferade »så att det hafwer ett anseende lijker med Allabaster. Fiorton taflor fyra allnar höga och 3 allnar breda uthur Biblien halfparten af det gamla och halfparten af det nya testamente uthdragit».⁶⁹

Johan Werner hann inte avsluta sin uppgift. Han avled redan 1656 och hade då endast utfört en del av det kontrakterade arbetet bl a »12 st Apostlar uthuggna, och intet Stofferade». Dessa är upptagna på en

lista över Werners arbeten av hans son Johan Werner d y, som var faderns medhjälpare.⁷⁰

År 1660 avsåg De la Gardie att anlita Henrik Lichtenberg för denna uppgift enligt en överstruken passus i ett koncept till ett kontrakt den 1 maj 1660.⁷¹ Här upptas det avslutande arbetet på slottskyrkans träskulpturer »von dem vorigen bildhauer angefangen, und unvollkommen hinterlassen».

Lichtenberg arbetade emellertid inte på Läckö som tänkts utan kom i stället att utföra skulpturarbetet i Jakobsdals (Ulriksdals) slottskapell, som invigdes 1662.⁷² Arbetet med träskulpturerna på Läckö upptogs först i slutet av 1660-talet och anförtroddes då

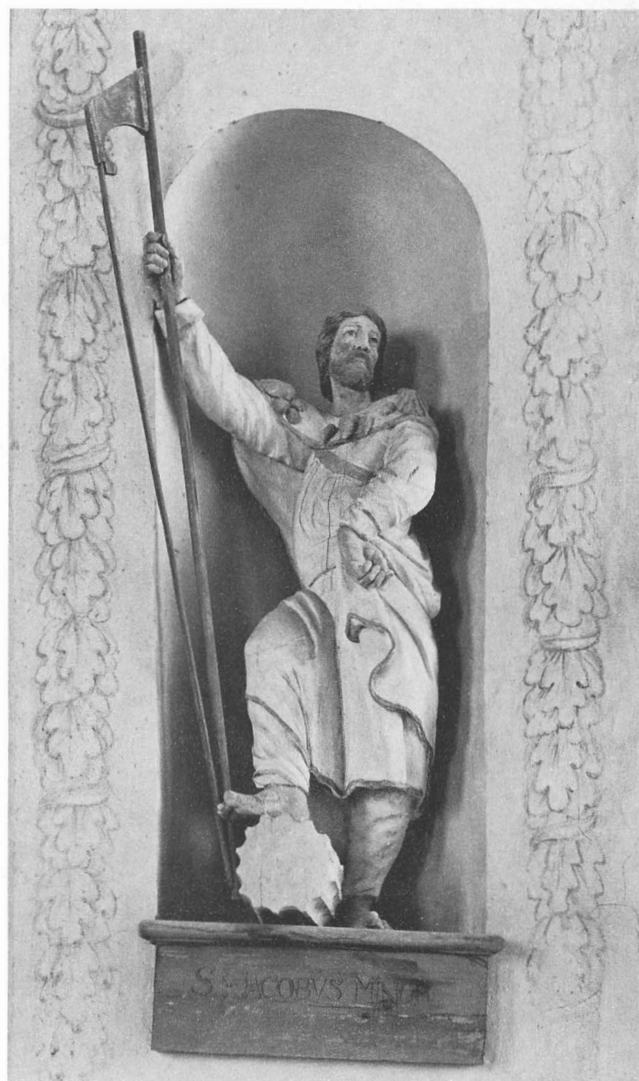
Fig 37–38. Nischskulpturer med omramande grisaillemålning: inskrifter med bibelcitatt i kartuschliknande ramar med nedhängande eklövsgirlander. Troligen Johan Hammers målarverkstad på Läckö. Foto 1983.

Niche sculptures with framed grisaille painting: inscribed Bible passages in cartouche-like frames with suspended oak-leaf garlands. Probably from Johan Hammer's painting studio at Läckö.

ECCE EGO MITTO AD
VOS PROPETAS ET SA
PIENTES ET SCRIBAS
ET ILLORVM NON VOS
FLAGELABIMUS IN SIGNVM
MATTH. 23. V. 34.

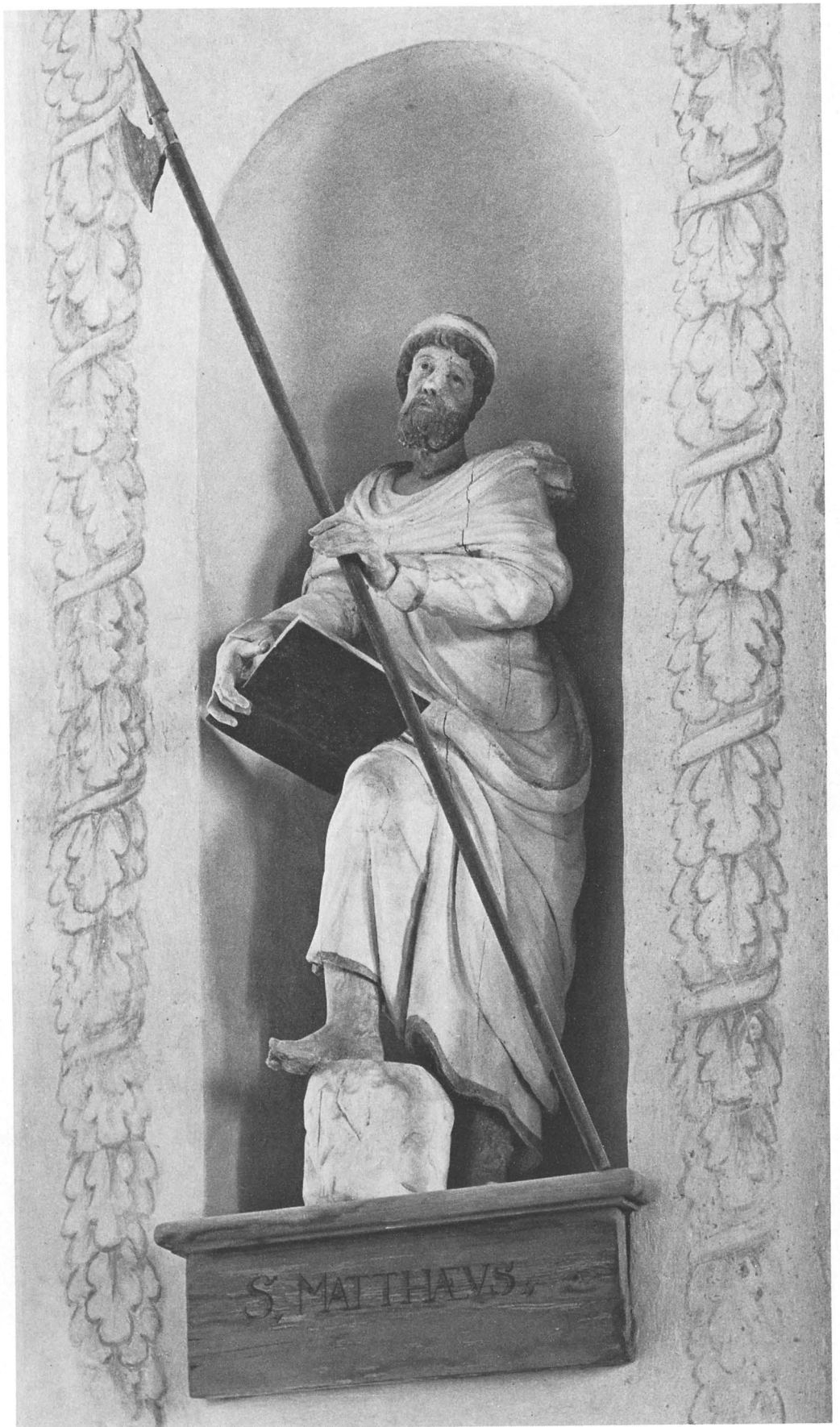

Georg Baselaque. Enligt ett kontrakt, daterat i Hamburg, anställdes denne 1665 i De la Gardies tjänst. Av namnet och Baselaques behandling av tyska språket tycks han ha varit av flamländsk härkomst. Bland arbetsfolket på Jakobsdal upptas bildhuggaren 1665–

69.⁷³ År 1668 påträffas han första gången på Läckö.⁷⁴ De närmast följande åren hade han sin fasta verkstad på Läckö, varifrån han levererade arbeten till åtskilliga kyrkor. En förteckning över arbeten 1669 upptar bla »16 bilder in der kirchen» (fig 31).⁷⁵

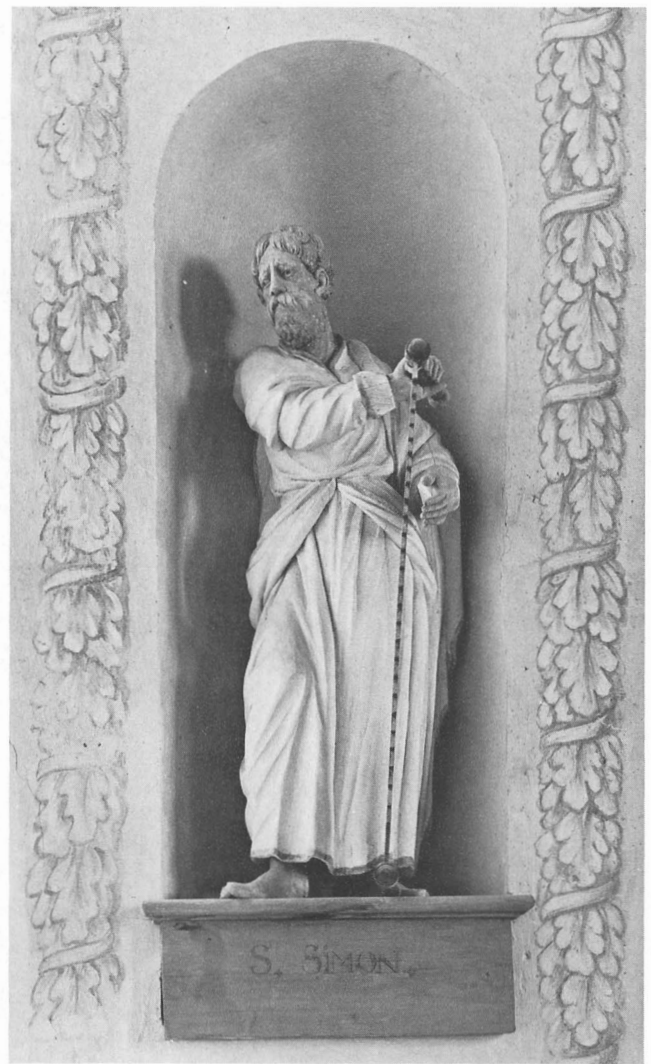
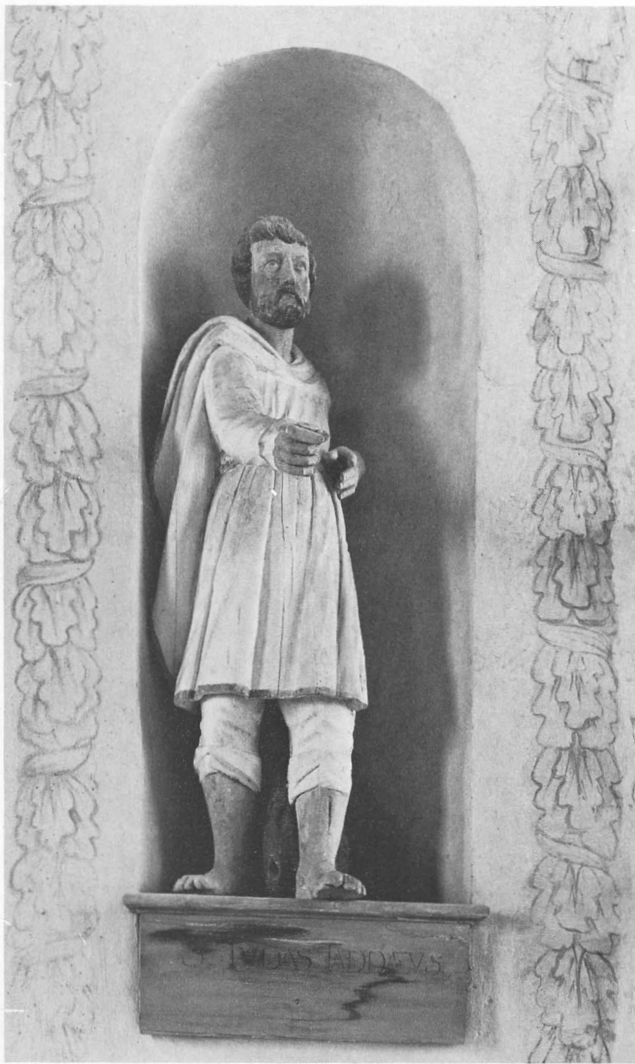
Fig 39 s 62–71. Nischskulpturerna, skurna i lindträ, framställer Jesus, Maria, Johannes Döparen och apostlarna. Skulpturerna påbörjades enligt kontrakt av Johan Werner d ä (död 1656) och fullbordades 1669 av Georg Baselaque. Foto 1983.

Limewood niche sculptures depicting Christ, the Virgin, John the Baptist and the Apostles (p 62–71). Work on these sculptures was started under contract by Johan Werner the Elder (ob. 1656) and completed in 1669 by Georg Baselaque.

S. IOHANNES BAPTISTA

Träskulpturerna i fönsternischerna

Skulpturerna är utförda av lindträ och framställer Jesus, Maria, Johannes döparen och apostlarna (fig 36–39). Skulpturerna är krederade och målade huvudsakligen i vitt med förgyllda detaljer. Varje apostel har sitt karakteristiska attribut, hänsyftande på det sätt var och en led martyrdöden. Figurerna är uppställda i fönstersmygnarnas nischer på grönmålade träpostament. De renoverades senast i samband med restaureringen på 1920-talet. Fotografier i ATA visar skulpturerna före restaureringen.

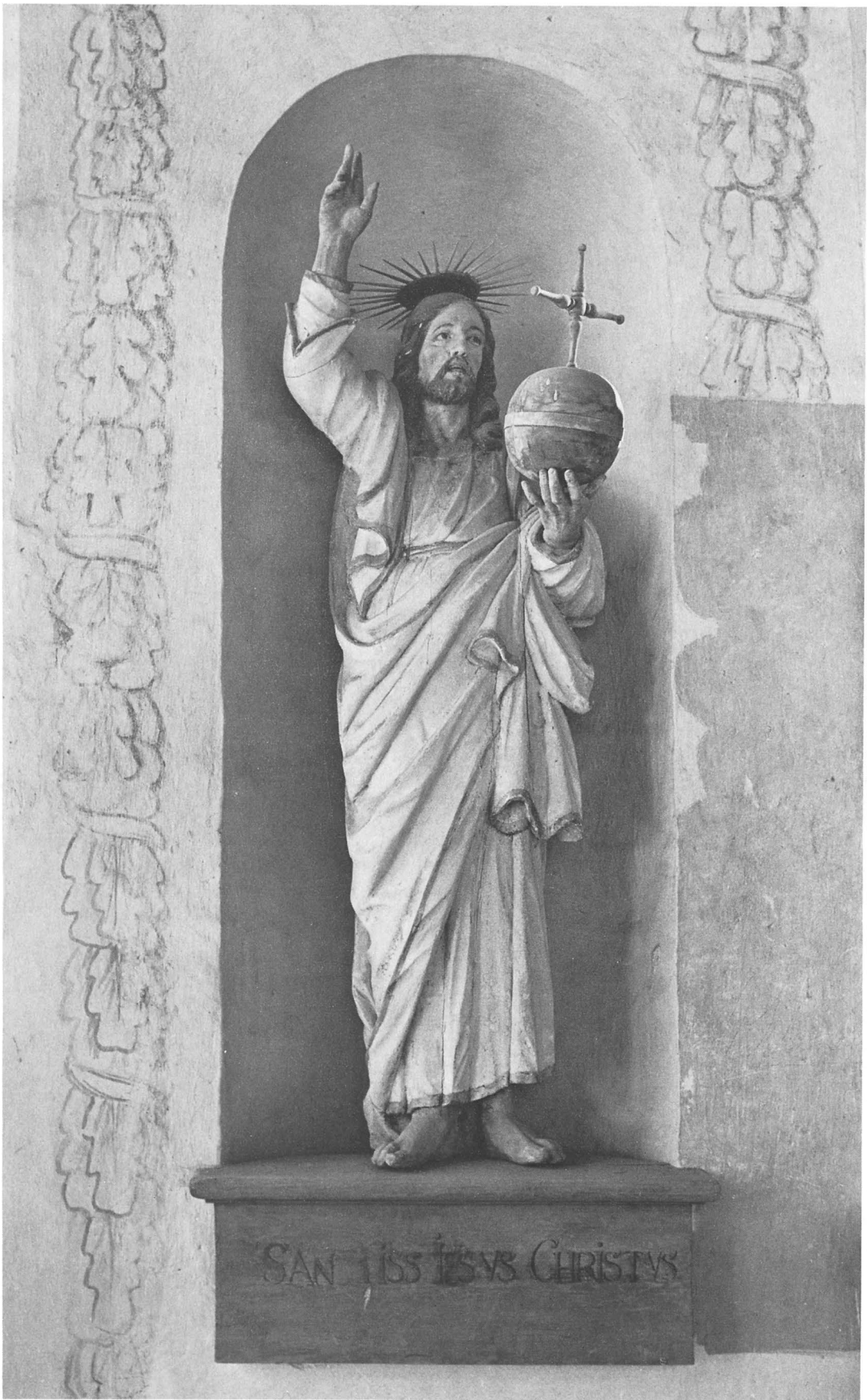
Nischerna är gråmålade och kröns av inskrifter i kartuschliknande inramningar, krönta av änglahuvuden. Inskrifterna hänsyftar på skulpturerna i nischerna nedanför. Från kartuschen nedhänger eklövsgirlander

på vardera sidan av nischen. Dekoration och inskrifter är målade i grisaille. På träpostamenten anges namnen på de framställda figurerna.

Skulpturerna återger, på norra väggen från ingången räknat och därefter medsols (fig 39):⁷⁶

1. S. BARTHOLOMAEVS med kniv och egen hud. Inskrift: ECCE EGO MITTO AD / VOS PROPHETAS ET SA/PIENTES ET SCRIBAS / ET ILLORVM NONNVLLLOS / FLAGELLABITIS IN SYNAGOGIS VESTRIS / Matts 23 v. 34 (= Se jag sänder till Eder profeter och vise och skriftlärd och av dem skolen i gissla några i Edra synagogor).

2. S. MATTHAEVS med lans. Inskrift: PRAETERIENS IESUS VIDIT / 'HOMINE DESIDENTEM / AD TELONIVM¹ MATTHAE/VM NOMINE DICIT EI SEQUERE / ME AT IS

SVRGENS / SEQVVTVS EST EUM. Matt 9.v.9. (= Gående förbi såg Jesus en man som satt vid tullen vid namn Matteus. Han sade: Följ mig. Och denne reste sig upp och följde honom).

3. S. IACOBVS MINOR med tygvalkarträ. Inskrift: SI QVIS AVTEM VESTRVM / INDIGET SAPIENTIA POSTU/LET A DEO QVI DAT / OMNIBVS AFFLVENTER / ET NON IMPROPERAT ET DABITUR EI / Iacob. 1.v.5 = Men om någon av Eder har brist på vishet, han bedje därom av Gud, som rikligt och ofördröjligen giver åt alla; och hon skall varda honom given).

4. S. SIMON med såg. Inskrift: SIC LVCEAT LVX / VESTRA CORAM HOMINI/BVS VT VIDEANT VESTRA / BONA OPERA ²GLORI/FICENTI² PATREM VESTRVM / Matth. 5. v. 16 (= Så lyste Edert ljus inför människorna, att de må se Edra goda gärningar och prisas Eder fader).

5. S. IVDAS TADDEVS utan attribut. Inskrift: VOSMET IPSOS IN CARITATE DEI SERVATE EX / PECTANTES MISERICOR/DIAM DOMINI NOSTRI IESU / CHRISTI IN VITAM AETERNAM / Iud. epist. v. 21 (= Behållen Eder i Guds kärlek och väntan vår herre Jesu Kristi barmhärtighet till evigt liv).

6. S. MATTHIAS med bila och pergamentrulle. Inskrift, fragmentarisk: ... CECIDIT / SORS SUPER MATTHIAM / ET ADNUMERATUS EST / ... CUM VN / DECIM APOSTOLORUM. / Actus 1 v. 26 et 26 (= ... lotten föll på Matthias, och även han vart jämte de elva räknad såsom apostel).

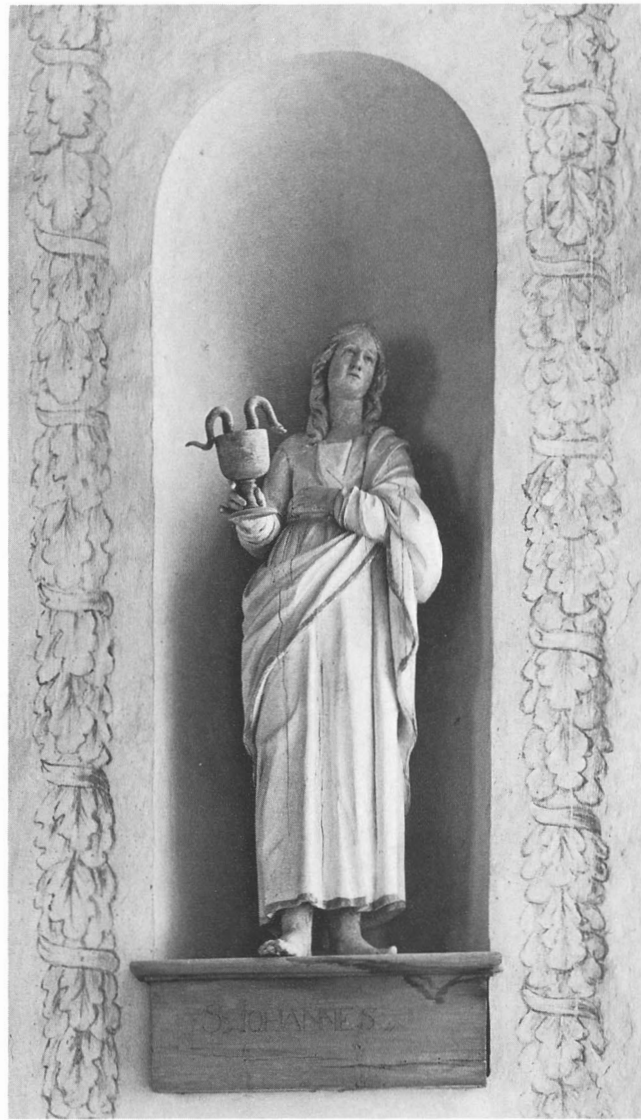
7. S. IOHANNES BAPTISTA med kors, lamm vid fötterna. Inskrift: HIC EST DE QVO SCRIPTUM / EST ECCE MITTO ANGELUM / MEVM ANTE FACIEM / TVAM; QVI PRAEPARABIT / VIAM TVAM ANTE TE. / Luc. 7 v. 27 (=

Denne är det, om vilken det är skrivet: Se, jag sänder min ängel före Ditt ansikte, som skall bereda väg framför Dig). Inskrift öster om predikstolstaket: DICIT ERGO EIS / ITERUM PAX VOBIS / SICUT MISIT ME / PATER ITA ET EGO / MITTO VOS. / Joh. 20 v. 21. (= Då sade han åter till dem: Frid med Eder. Såsom fadren har sänt mig, så sänder ock jag eder).

8. SANCTUS IESVS CHRISTVS. Inskrift: HAEC EST VOLVNTAS / EIVS QVI MISIT ME VT / OMNIS QVI VIDET FILIUM / ET CREDIT IN EVM HA/BEAT VITAM AETERNAM. / Joh. 6 v. 40. (= Detta är dens vilja, som har sänt mig, och var och en som ser sonen och tror på honom skall hava evigt liv).

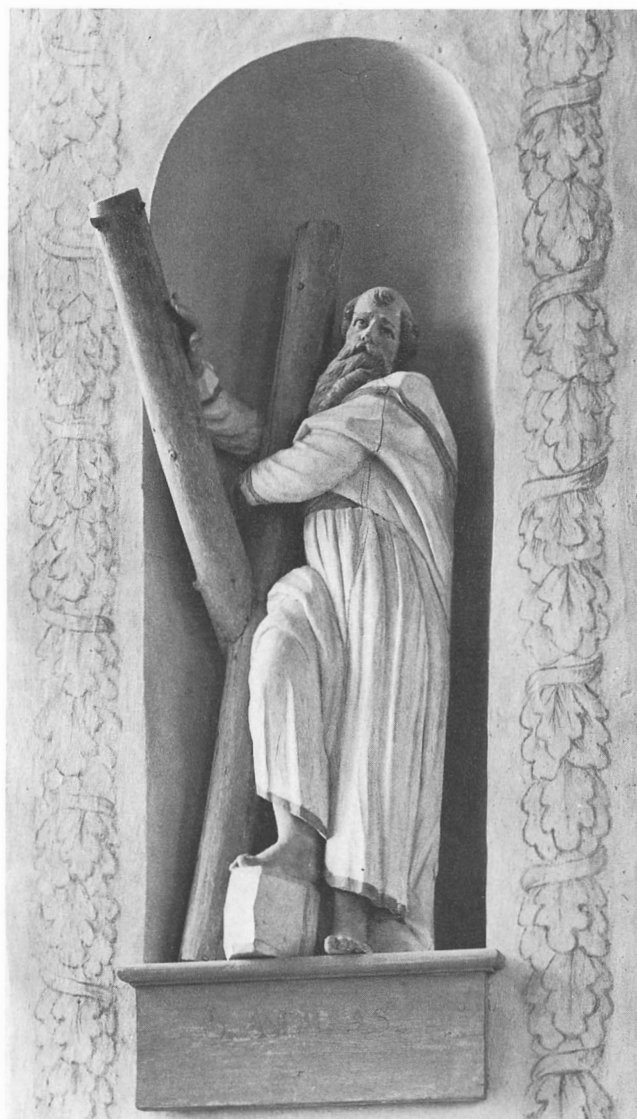
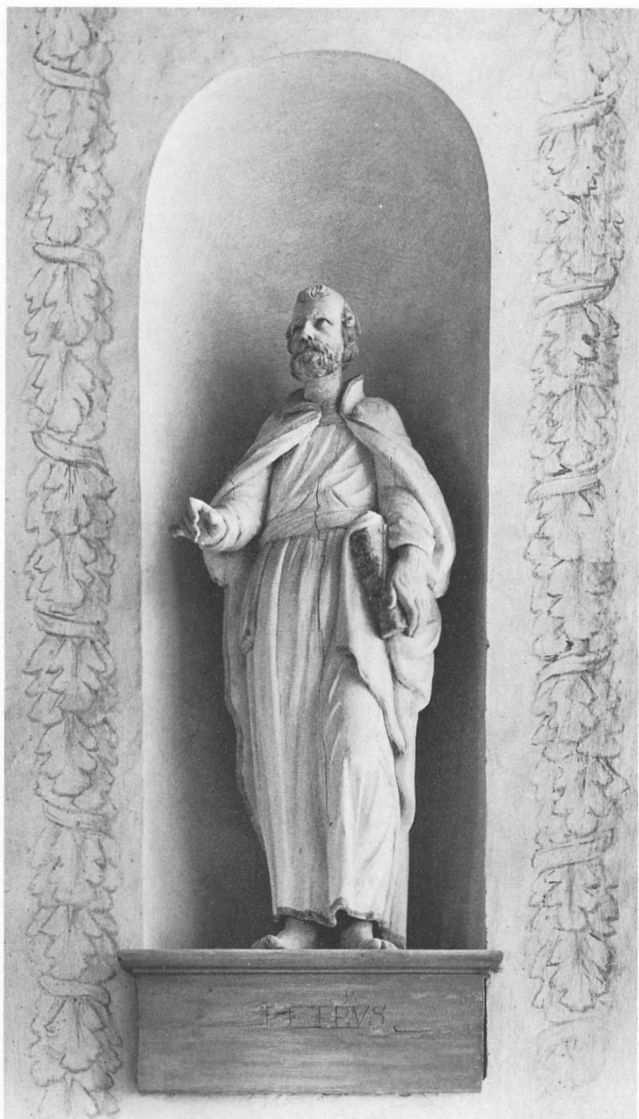
9. B. MARIA VIRGO DEIPARA (= Den saliga jungfrun Maria, som födde Gud). Inskrift: PROPTER HOC DABIT

DOMINVS / IPSE VOBIS SIGNUM ECCE VIRGO / CONCIPIET ET PARIET FILIUM / ET VOCABITUR NOMEN / EIVS EMANUEL. / Esa 7 v. 14 (= Därför skall Herren själv giva Eder ett tecken: Se jungfrun skall varda havande och föda en son och hon skall giva honom namnet Emanuel).

Inskrift bakom orgeln, åt öster: LAVDA ANIMA MEA DOMINVM / LAUDABO DOMINVM IN VITA / MEA PSALLAM DEO MEO / QVADIU FUERO QVI CUSTO/DIT VERITATEM IN SECVLVM. / Psal. 145 v. 2 etc (= Lova Herren, min själ, Jag vill lova Herren så länge jag lever; jag vill prisa min Gud så länge jag är till. Han som håller tro till evig tid).

Inskrift bakom orgeln, åt söder: REGES TERRAE ET OMNES POPULI / PRINCIPES ET OMNES IUDICES / TERRAE IUVENES ET VIRGI / NES; SENES CVM IUNIORIBUS / LAV-

DENT NOMEN DOMINI. / Psal. 148 v. 11 etc. (= Jordens konungar och alla folk, furstar och alla jordens domare, ynglingar och jungfrur, gamle med de unge lovsjunge Herrens namn).

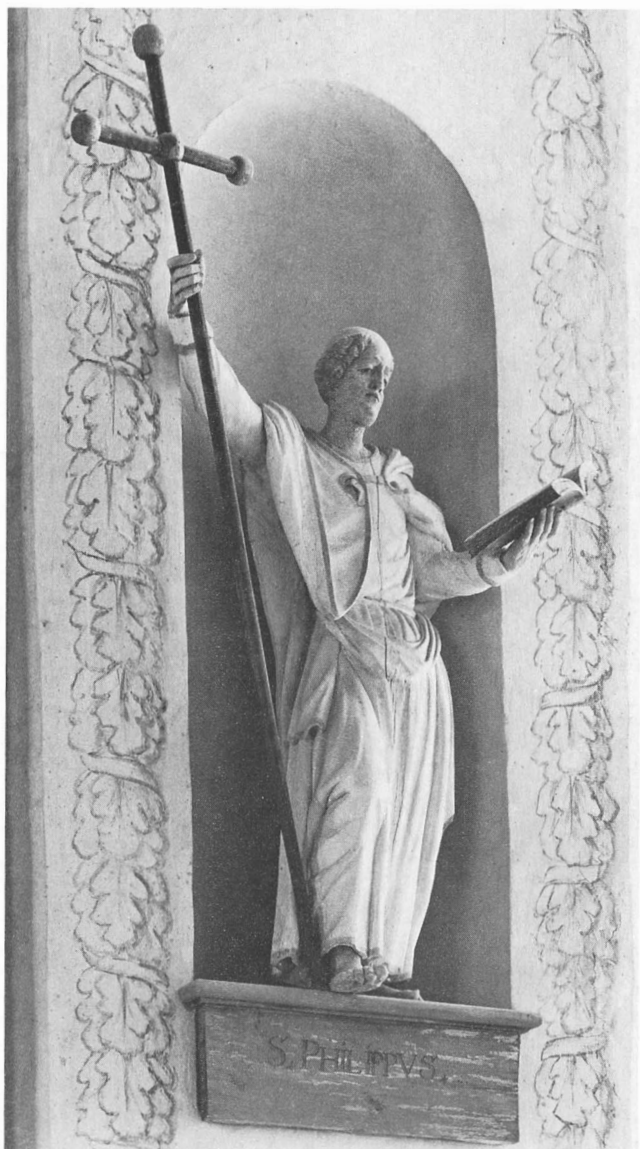
10. S. PAULUS med bok i höger hand, vänster hand förlorat attribut (svärd). Inskrift: DIXIT AD EVM DOMINUS VADE / QVONIAM ORGANVM ELECTVM / EST MIHI ISTE VT PORTET / NOMEN MEVM CORA GEN/TIBVVS ET REGIBVS AC FILIIS ISRAEL. / Act. 9 v. 15. (= Herren sade till honom: gå; ty denne är mig utkorat redskap till att bära mitt namn inför hedningar och konungar och Israels barn).

11. PETRVS med bok i vänster hand, höger hand förlorat attribut (nycklar). Inskrift: ERATIS VELVT OVES / ERRANTES SED CONVERSI / ESTIS NUNC AD PASTOREM

ET CURATOREM / ANIMARVM VESTRARVM. / I Petr. 2 v. 25. (= Ty i voren villfarande såsom får, men nu ären I omvända till Edra sjäalars herde och vårdare).

12. S. IACOBVS MAIOR med bok i vänster hand, höger hand förlorat attribut (stav). Inskrift: INIECIT HERODES REX / MANVS VT AFFLIGERET / QVOSDAM DE ECCLESIA / OCCIDIT AVTEM IACOBVM / FRATREM IOHANNIS GLADIO. / Act. 12 v. 1 et 2. (= Konung Herodes bar händer på några av församlingen för att misshandla dem och lät med svärd döda Jakob, Johannes broder).

13. S. IOHANNES, i vänster hand kalk, varur en orm ringlar. Inskrift: FILIOLI MEI HAEC SCRIBO VOBIS / NE PECCETIS ET SI QS PECCAVERIT / ADVOCATVM HABEMVS / APVD PATREM IESVM / CRISTVM IUSTVM. / I Joh. 2 v. 1. (= Mina barn, detta skriver jag till Eder, på det att I

icke mån synda. Och om någon syndar, så hava vi en försvarare hos Fadren, Jesus Kristus, som är rättfärdig).

14. S. ANDREAS med Andreaskors. Inskrift: REPERIT HIC PRIOR FRATREM / SUU SIMONE ET DICET EI / INVENIMVS MESSIAM / QVOD EST SI INTER/PRETERIS UNCTUS. / Joh. 1 v. 41. (= Denne fann först sin broder Simon och sade till honom: Vi hava funnit Messias, vilket betyder den smorde).

15. S. PHILIPPVS med korsstav i höger hand och bok i vänster hand. Inskrift: DICIT EI PHILIPPVS / DOMINE

OSTENDE NOBIS / PATREM ET SUFFICIT NO/BIS. DICIT EI IESUS PHILIP/PE QVI VIDIT ME VIDIT PATREM. / Joh. 14 v. 8 et 9. (= Philippus sade till honom: Herre, låt oss se Fadren, så hava vi nog. Jesus sade till honom: Philippus, den som har sett mig, han har sett fadren).

16. S. THOMAS med spjut i vänster hand. Inskrift: DICIT EI THOMAS: DOMINE / QVOMODO POSSUMUS / VIAM SCIRE DICIT EI / IESUS EGO SUM VIA / ET VERITAS ET VITA. / Joh. 14 v. 5 et 6. (= Thomas sade till honom: Herre, huru kunna vi veta vägen? Jesus sade till honom: jag är vägen och sanningen och livet).

Fig 40. Väggnarnas indelning med nischskulpturer och väggtaflor. Uppm D Dahl och Ä Noreen 1924.
The punctuation of the walls with niche sculptures and wall panels.

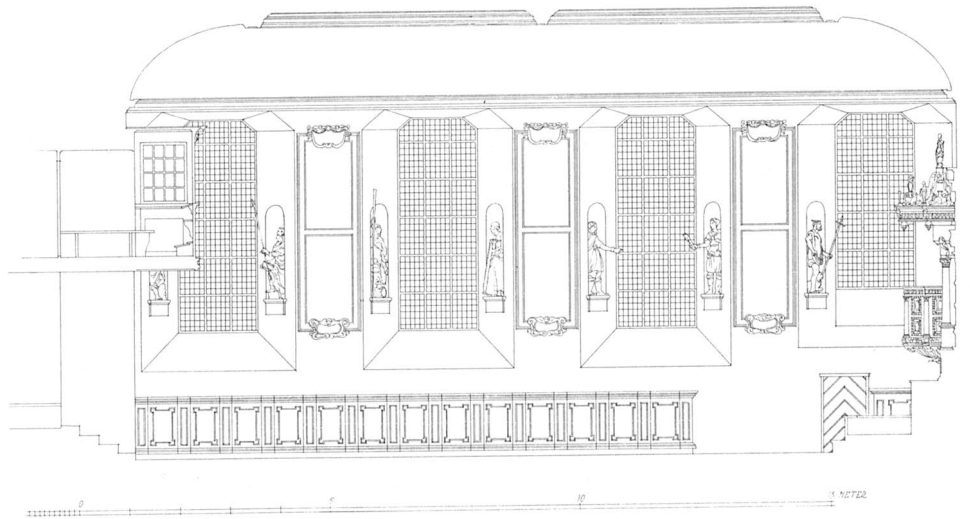

Fig 41. Plafondmålningar i kyrkorummets spegelvalv, troligen utförda av Nicolas Vallari, då han arbetade på Läckö 1667–68. Foto 1983.

Ceiling paintings in the Cavetto vaults of the Chapel, probably done by Nicolas Vallari while he was working at Läckö in 1667–1668.

Plafondmålningarna

Kyrkans takspegel med de två stora plafondmålningarna omnämns i november 1666. Då är »hualfwet ock opslaget mädh enkla bräder, och stora listen om kring körkan färdig, men listen kring taflorna felar ännu». I januari 1667 skriver De la Gardie till slottsloven på Läckö, att i kyrkan är ett och annat färdigt med undantag av valvet. »Så hafwe wij oss annorlunda derå resoluterat och wele dhett ey som för war ärnat medh Sprötter beslå uthan medh lärft bekläda och sedan anstryka låta.» De »sprötter» (smala takbräder), som redan var färdiga, kunde förvaras till dess de kunde komma till nytta. I mars hade 700 alnar lärft till slottskyrkan tillsammans med de båda blystatyerna till galleriet sänts till Läckö.⁷⁷

De båda rektangulära plafondmålningarna framställer flygande änglar med språkband och omges av ett ljussken och moln med änglahuvuden (fig 41). Inskrifter på språkband, målningen i öster: »Gloria in Altissimis Deo». I väster: »Et in terra Pax in hominibus beneplacitum». (= Ära vare Gud i höjden, och frid på jorden, bland människor till vilka han har behag. – Jfr Lukas 2: 14: Gloria in altissimis Deo, et in terra pax hominibus bonae voluntatis.)⁷⁸

Färger i övervägande varma toner av ljusbrunt och gult. Änglarnas klädnader i rött, grönt och blått. Målningarna omges av kraftigt profilerat listverk, målat i grått.

Dubbeltavlorna

Väggpartierna mellan fönstren smyckas av sex dubbel-tavlor, som i det närmaste upptar fönstrens hela höjd (fig 42–45).

Målningarna framställer Trons artiklar, som även återges avfattade på latin på inskriftsplattor på tavlornas övre och nedre del. Den övre har formen av ett draperi, hållet av två änglar som tillsammans uppbar en krönande lagerkrans, den nedre har kartuschliknande utformning och kröns av änglahuvud. Tavlorna är infattade i ett profilerat ramverk av trä. Ramverk och inskriftsplattor är målade i ljusgrönt och guld; förgyllda inskrifter i blå fält.

Sju av de tolv målningarna har kunnat konserveras i samband med restaureringen på 1920-talet (fig 46). En del av motivet på ännu en tavla (nr 12) har kunnat

räddas. Som framgår av fotografier, tagna före restaureringen, var flera målningar sönderrivna eller förlorade. Vid restaureringen uppfästes de på ny duk. I de tomma fälten spändes duk, som målades i en neutral ton.⁷⁹

Serien börjar på södra väggen och går motsols från koret räknat:

1. Målningen förlorad. Inskrift: Credo in deum patrem/ omnipotentem creatorem/ coeli et terrae (= Jag tror på Gud Fader allsmäktig, himmelens och jordens skapare).

2. Målningen förlorad. Inskrift: Et ihesum christum/ filium eius unicum domum/ inu nostrum (= och Jesus Kristus, hans enfödde son, vår Herre).

3. Marie bebådelse. Ängel med palmkvist framför

knäböjande Maria, ovanför dem den helige andes duva i strålkran och moln. Brungula toner, Maria blå mantel, ängeln vita kläder. Inskrift: QVI CONCEPTVS EST DE/ SPIRITV SANCTO NATVS EX/ MARIA VIRGINE (= vilken är avlad av den Helige Ande, född av jungfrun Maria).

4. Målningen förlorad. Inskrift: PASSVS SVB PONCIO PYLATO CRUCIFIXVS MOR/TVVS ET SEPVLTVS (= pinad under Pontius Pilatus, korsfäst, död och begravnen).

5. Kristus i dödsriket. Kristus med korsfäna omges av mörka moln. Inskrift: DESCENDIT AD INFERRA: TER-

TIA DIE RESVRREXITA/ MORTVIS (= nederstigen till dödsriket, på tredje dagen uppstånden igen från de döda).

6. Målningen förlorad. Inskrift: ASCENDIT AD SCYLOS/ SEDET AD DEXTERAM/ DEI PATRIS OMNIPOTENTIS (= uppstigen till himmlen, sittande på allsmäktig Gud Faders högra sida).

7. Yttersta domnen. Kristus sitter på regnbågen med jorden som fotapall. På båda sidor om Kristus människor i tillbedjan. Nedanför änglar med domsbasuner,

Fig 42–45. Dubbla väggtavlor mellan fönstren, framställande Trons artiklar. Fyra av de tolv målningarna gick förlorade under kyrkans vandalisering, då den stod öde. Foto 1983.

Double wall tablets between the windows, illustrating the articles of faith. Four of the twelve paintings were lost as a result of vandalism while the Chapel was unoccupied.

nederst ängel, som hämtar människor från dödsriket. Färger: övervägande gult, rött och ljusblått. Inskrift: INDE VENTVRVS EST IVDI/CARE VIVOS ET MORTVOS (= därifrån igenkommande till att döma levande och döda).

8. Den helige Andes duva svävande ovanför Maria. Färger: övervägande brungult, rött och grått. Inskrift: CEPTVS IN SPIRITVM/ SANCTO MARIA (= Den Helige Andes utgjutande).

9. Församlingen. Insamlande och fördelande av förnödenheter. Inskrift: SANCTAM ECCLESIAM/ CATHOLICAM SANCTORVM/ COMMVNIOREM (= en helig allmänlig kyrka de heligas samfund).

10. Äktenskapsbryterskan. Inskrift: REMISSIONEM/ PECCATORVM (syndernas förlåtelse).

11. De dödas uppståndelse. I centrum färjkarlen framför dödens flod. Övervägande grå toner, färjkarlen blå klädnad, röd mantel. Inskrift: CARNIS/ RESVRRECTIONEM (= de dödas uppståndelse).

12. Himmelsfärden. Ängel på klippa pekar mot Gudsnamnet Jahve inom strålkran. I övrigt motivet skadat. Övervägande grå och bruna toner. Inskrift: ET VITA/ AETERNA (= och ett evigt liv).

Att smycka kyrkorummets väggar med stora tavlor är ett drag, som återkommer i De la Gardies kyrkobyggnade. Enligt ombyggnadsplanerna för Veckholms kyrka 1653 skulle stora tavlor av Vallari uppsättas på väggarna. Tavlor i stort format nämns också i Jakobsdals slottskapell, där även dörrarna till rummen bakom altaret hade målningar i helfigur.⁸⁰

Med tanke på det stora antal kontakter De la Gardie hade med olika konstnärer är mästaren till bestämda verk ofta svåråtkomlig. Först måste vi inringa tidpunkten för verkens tillkomst. I ovan nämnda specifikation över spik 1667 får vi en ledtråd: punkt 17 uppger, att Anders Carlson fått spik »til att slå opp de store Conterfaygen med». Uppgiften förekommer i samband med arbeten för kyrkan.⁸¹

Vilka utförde målningsutsmyckningen?

Frågan om vilka som står bakom målningsutsmyckningen i slottskyrkan har inte tidigare behandlats i forskningen. I Läcköräkenskaperna finner vi uppgifter, som berättar om målarverksamheten på slottet. Åren 1667–69, då slottskyrkans målningsutsmyckning var aktuell, förekommer tre namn, som kan knytas till detta arbete – Nicolas Vallari, Wilhelm Hindricks och Johan Hammer.

Nicolas Vallari

De la Gardie hade enligt kontrakt 1654 antagit Nicolas Vallari »för vår rätte Conterfeyr och hofmålare». Ett stort antal målningar är enligt arkivalierna utförda av denne mästare. Ytterst få av hans verk har emellertid kunnat identifieras. För takspeglarna i Jakobsdals (Ul-

riksdals) slottskapell utförde han en stor plafondmålning. På teckningen till Sveciaverket tecknas dess motiv: moln med änglahuvuden.⁸² I sin verkstad på De la Gardies slott Ekholmen i Uppland tillverkade Vallari de stora plafondmålningarna för Karlberg på 1670-talet.⁸³ Målaren hade året innan ett uppdrag för Claes Tott på Ekolsund och förfärdigade där sex tavlor, som Tessin och Klöcker (Ehrenstrahl) skulle besiktiga. Vallari hade emellertid i mars avvikit och inte levererat sina tavlor och Tessin lät målaren förstå, att hans kontrakt uppsades.⁸⁴ I en uppsats i Personhistorisk tidskrift berättar Ivar Simonsson om målarens äventyrliga liv och hans verksamhet vid drottning Kristinas hov.⁸⁵

I Läcköräkenskaperna 1667–68 förvaras ett flertal verifikationer om Vallaris verksamhet på slottet. Den

enda uppgift, som direkt knyter Vallari till arbetet i slottskyrkan gäller inredningsarbetets stoffering 1667–68.⁸⁶ I mars 1668 erhåller målaren 103 ¼ alnar lärft och 70 alnar i april. Maj–augusti 1668 utbetalas månadskostpengar till Vallari.⁸⁷ Arkivalierna ger oss emellertid ingen kunskap om dessa arbeten även gällde kyrkan.

För sin privata bostadsvåning i kyrkornet planerade emellertid De la Gardie att använda arbeten av Vallari som plafondmålningar. I kammare, förmaket och dess försal »kuna Valleris stycken brukas» heter det i ett memorial den 17 november 1669.⁸⁸ I grevens audienskammare är en plafondmålning bevarad (fig 28 b). Den tillhörde enligt inventarierna de målningar, som fördes undan till Käggleholm vid reduktionen och på 1700-talet återfördes till slottet (inv 1731). Den har genom för-

flyttningarna blivit så skadad, att den inte minner mycket om sin upphovsman. Vål bevarad är däremot plafondmålningen i furstinnans sängkammare, utförd av Vallari 1667 enl inv 1701 återförd till Läckö.⁸⁹

Plafondmålningarna i Läckö slottskyrka är företrädare för samma art av ljusdunkelmåleri, som vi ovan nämnt exempel på i målarens verksamhet. Av samma typ är målningen av änglarna under greveläktaren (fig 41, 69). Naturligt för De la Gardie borde det ha varit att använda sin främste plafondmålare för utsmyckningen av greveslottets kyrka. Materialet tillåter oss inte att nå längre i vår kunskap.

Wilhelm Hindricks (Hindricksson)

Nicolas Vallari var inte den ende målare, som var i verksamhet på slottet 1667–68. Den ordinarie mål-

Fig 46. Väggtavlorna före restaureringen. Foto BSt 1927. ATA.

The wall tablets before restoration.

verkstaden på slottet förestods av konterfejaren Mäster Wilhelm Hindricks (Hindricksson), som hade två gesäller, pojken Jacob Duclou och soldaten Gustaf till hjälp. I Läcköräkenskapernas verifikationer möter vi båda målarna i verksamhet på slottet vid denna tid. I april 1668 erhåller Vallari 32 alnar lärft och Hindricks 137 alnar. I december 1667, maj och juni 1668 finns verifikationer på lärft för Hindricks. Han synes enligt verifikationerna varit av tysk härkomst. Verifikationer finns även för Henrik Wellamsson, förmodligen den förres son, senare verksam på Karlberg.⁹⁰

Wilhelm Hindricks kan blott indirekt knytas till kyrkan. Hans målardräng Jacob Duclou erhåller ett stort antal spik till arbete i furstinnans sängkammare och i kyrkan.⁹¹ Arbetet i kyrkan synes enligt spikarnas antal

ha gällt det sextiofem emblemmålningar, som smyckar bänkinredning och korpanel. De enkla målningarna utfördes på lösa träplattor, som fastspikades på inredningen. Anders målare, som uppspikade de stora konterfejen, dubbeltavlorna mellan fönstren, synes vara en av gesällerna i målارverkstaden.⁹²

Johan Hammer

Wilhelm Hindricks efterträddes 1669 av Johan Hammer som mästare för Läckö målارverkstad. På hans verkstad arbetade även Jacob Duclou och soldaten Gustaf.⁹³ Det var i huvudsak nischskulpturernas stofering, som återstod av målningsarbetet i kyrkan. Träskulpturerna fullbordades 1669 av Georg Baselaque

samma år som Hammer kom till Läckö.⁹⁴ Målningarna i grisaille med kartuscher och inskrifter tillhör även de arbeten, som bör kunna tillföras Hammers målarverkstad. Johan Hammer utförde liknande målningar i Sto-

ra trädgårdsbyggnaden på Läckö. Det nämnda memorialet den 17 november 1669 över arbeten utförda av Hammer upptar målningar i denna byggnad, som var en hel liten herrgård med flyglar.⁹⁵

Konstnärer och hantverkare i slottskyrkan

De hantverkare, som uppförde kyrktornet 1662, har signerat sitt verk. Högt uppe, ovanför förborgens tak, sitter i tornets sydvästra hörn två stenplattor med initialerna på dem, som arbetade med tornbygget (fig 5).

Tornet har en djärv konstruktion och uppförandet var en prestation (fig 3). Eljest var det vid denna tid inte vanligt, att konstnärer och hantverkare tecknade initialer eller namn på sina verk. Ett undantag finner vi i kyrkans inredning. Såväl altaruppsatsen som predikstolen är enligt inskrifter förfärdigade av träsnidaren Hans Georg Rausch.

Inskrifterna berättar endast om träsnidaren, som snidade föremålen. Bildhuggaren, som utförde skulpturerna till dem, har däremot inte nämnt sitt namn. Här kommer de skriftliga källorna oss till hjälp. Johan Werner d.ä:s kontrakt och Georg Baselaques egna förteckningar är säkra källor över utfört arbete.

När det gäller målningsutsmyckningen är vi på mera osäker mark. Dateringen av föremålen inringar dock vissa tänkbara mästare till verken.

Konstnärer och hantverkare

Johan Werner d.ä, bildhuggare och målare
 Johan Werner d.y, bildhuggare och målare
 Georg Baselaque, bildhuggare
 Nicolas Vallari, målare
 Wilhelm Hindricks, målare
 Johan Hammer, målare
 Jacob Duclou, målardräng
 Petter, bildhuggaredräng
 Anders Ling, målare
 Hans Georg Rausch, träsnidare
 Hans Horn, orgelbyggare
 Harald Andersson, snickare
 Lars stolmakare
 Hans Eriksson Stenhammar, stenhuggare och murmästare
 Jon Olufsson i Västerplana, stenhuggare
 Arvid Björnsson, stenhuggare och murmästare
 Bengt Gudmundsson, stenhuggare och murmästare
 Ambjörn Svensson, grovsmed
 Anders Svensson, klensmed

Kronologi

1654	Planering och skisser. Arkitekt Matthias Holl. Byggmästare Franz Stimer	1662	Kyrktornet uppförs
	Kontrakt om skulpturutsmyckning (16 träskulpturer) med Johan Werner d.ä (död 1656). Arbetet ofullbordat	1665	Olof Falk leder arbetet
	Hans Schwant får i uppdrag att hugga sex pelare, som skall uppbära valven	1666	Altaruppsats och predikstol, tillverkade av Hans Georg Rausch på Jakobsdal, uppsätts i kyrkan.
1655–58	Avbrott i byggenskapen på grund av kriget		Avritning till greveläktaren nämns »Tavlorna» i taket (plafondmålningarna) omnämns
1658	Arbetet med kyrkan planeras	1667	Bönekammaren inreds
1659	Arbetet med kyrkan återupptas. Kyrkobyggnaden uppmuras förutom tornet. Portalen förfärdigas		Nicolas Vallari får betalt för arbete i kyrkan (förgyllning av altaret och predikstolen)
			Taklisten uppspikas
1660	Planer på att anlita Henrik Lichtenberg för skulpturutsmyckningen i kyrkan		Valvet (hålkälen) bekläds med väv
			Målaren Vilhelm Hindricks dräng, Jacob

	Duclou, erhåller ett stort antal spik till kyrkan (målningsutsmyckning av bänkinredning och korpanel?)		Stoffering av skulpturerna av Johan Hammer?
	Greveläktaren påbörjas	1675	Greveläktaren fullbordas
	Lars stolmakare arbetar med bänkinredningen	1681	Sakristian uppförs
	Anders målare erhåller spik till uppslagning av konterfej	1750	Reduktionen
1668	Kontrakt med orgelbyggaren Hans Horn om orgelverk	1830	Ny inredning i bönekammaren
	Pelარverk huggs till kyrkoaltanen	1866	Auktion på Läckö. »Bilder från Kyrkan» säljes
	Kyrkan tas i bruk. Laurentius Lanerius förste pastor	1866	Orgelfasaden förs till Ulriksdals nyuppförda slottskapell
1669	Skulpturutsmäckningen i kyrkan fullbordas av Georg Baselaque – träskulpturer i nischer, altaruppsats, predikstol, orgelfasad?, »Salvator» ovanför kyrkdörren	1926	Restaurering av slottskyrkan påbörjas under ledning av arkitekt Ärland Noreen
		1929	Orgelfasaden återförs till Läckö
		1950–60-	
		talen	Ompnutsning av fasader
		1983	Fasadrenovering

Furstinnans bönekammare

Ut från huvudborgens östfasad skjuter en mindre utbyggnad norr om kyrkan (fig 47–48). I dess tredje våning är Maria Euphrosynes bönekammare belägen med vid utsikt över Väneren och slottsträdgården. Bönekammaren är ansluten till furstinnans sängkammare i huvudborgen. Den oregelbundet utskjutande byggnadsdelen (karnaptorn) tillkom 1666–67 i samband med ombyggnaden av furstinnans bostadsvåning. Rummets fyra höga fönster ger från tre riktningar ett fint ljus, som når in överallt.

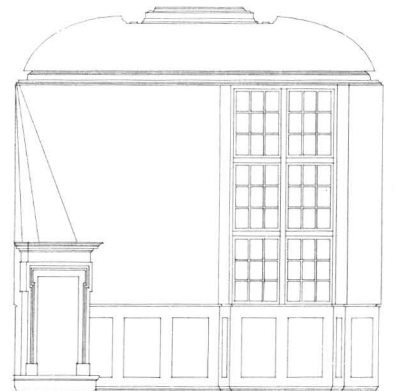
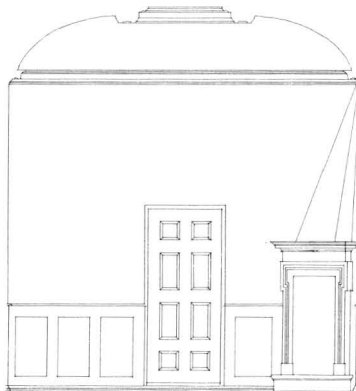
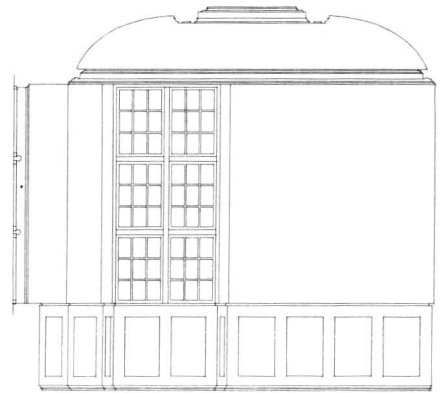
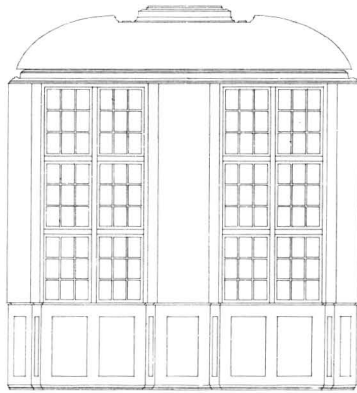
De nuvarande tapeterna (pappersark), målade i ljusrött med rokokodekorationer och fältindelning, tillkom under Carl Gustaf Tessins tid. Väggarna avslutas av rikt snidad taklist. Taklist, fönsterkarmar, bågar och bröstpanel är målade i grått (kimrök). Fönstren har dubbla glas; de yttre indelas av blyspröjsar i små rutor. Nordvästra hörnet upptas av en spisel, huggen 1674 av grönaktig sten med profilerat listverk. Golvet är lagt med stavar av trä i fiskbensmönster, s k Läcköparkett.

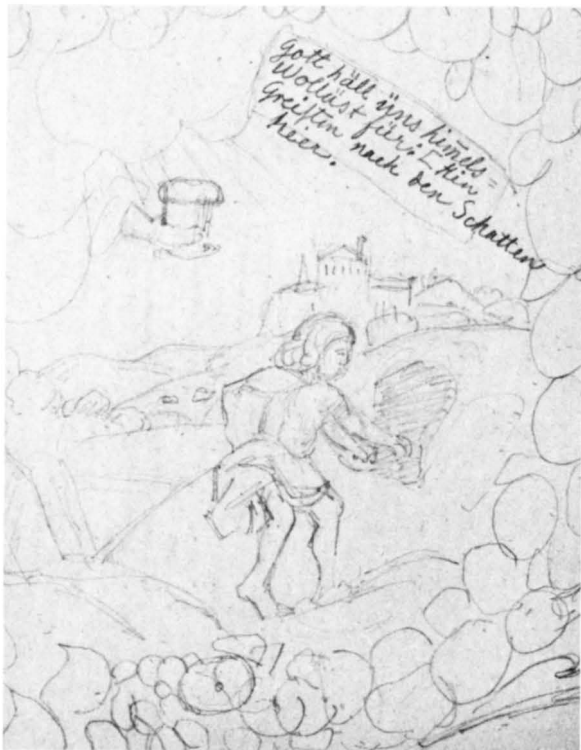
Väggarna var enligt inventarierna ursprungligen klädda med gröna gyllenläderstapeter. Den gröna färgen återupptogs av bakgrundsmålningen i takets hålkäl. Enligt 1771 års inventarium lät Tessin på egen bekostnad inreda bönekammaren med golv, dörrar, väggpanel, nya fönsterkarmar med fönster av franskt glas. Träinredningen målades med grå oljefärg. Han lät vidare »öfwerkläda taket med wäf».⁹⁶

Taket är rikt utsmyckat med fem målningar på duk, omgivna av en kraftig hålkäl med grisaillemålningar av växt- och fruktornament mot grön botten (fig 51). Mittpartiet upptas av en kvadratisk målning inom kraftigt snidad listverk. Målningen framställer den uppståndne Kristus, som möter en kvinna vidrörande hans sår. Överst skriftband: »Herr in deiner Wunden höle / Ruhe findet meine Seele» (= Herre, i Dina sår, finner min själ ro). Figurerna står i ljussken bland mörka klippor; Kristus iförd röd mantel. Mittavlan omges av fyra ovala målningar. – I öster en framställning av barn

Fig 47–48. Furstinnans bönekammare, inredd 1667. Rummet är beläget i tredje våningen i en utskjutande mindre byggnad norr om kyrkan, fig 10, planen över slottets tredje våning. Th uppm D Dahl och Å Noreen 1924, samt foto 1983.

The Princess' Oratory, furnished in 1667. This room is on the third storey, in a small projecting building north of the Chapel. Cf fig 10, ground plan of the third storey of the Castle.

framför ett bord med hjärta liggande på bok. Den Helige Andes duva ovanför skriftband: »Der ist Gottes rechter Freund: / So sein Wort von Herzen Weiss» (= Den är Guds rätte vän, vars ord kommer från hjärtat). Figurteckningen i röda toner mot mörk bakgrund. – I väster återges två korsade armar, framsträckta ur mörka moln, med krona och fackla ovanför bord med rosenkrans. Skriftband: »Auf freud der erd folgt ewigs leid / Auf leid der erd folgt himels freud» (= På jordens glädje följer evigt lidande, på jordens lidande följer himlens glädje). – Målningen i söder har som motiv ett barn, som jagar sin egen skugga (fig 49). Ur molnen sträcks fram en kalk. Överst skriftband: »Gott hält uns himmels Wollust für / Hingriffen nach den Schatten / hier» (=Gud räcker oss himlens vällust, när vi här jagar efter vår egen skugga). Gråbruna toner, barnet iförd röd slöja. – I norr framställs en man med blåsbälg framför brinnande ugn (fig 50). Skriftband: »Die Feüers glüt das gold / macht rein: das Creütz der Christen prob müß sein (= Eldens glöd gör guldent rent, den kristnes kors måste vara en prövning). Figurer i ljussken, tv rött draperi. Målningarna omges av ramar med frukter, målade i grisaille.

Fig 49–50. Målningar i taket till furstinnans bönekammare, avtecknade av Nils Månsson Mandelgren på 1860-talet. Ovan bildgåta över den jordiska lyckans obeständighet – ett barn jagar sin egen skugga. Guds hand ur molnen visar på den himmelska lyckan. Bildgåtan nedan antyder, att den kristne skall provas av lidande såsom guldent renas av eld. Folklivsarkivet, Lund, Mandelgrenska saml.

Ceiling paintings in the Princess' Oratory, as drawn in the 1860s. At the top is an emblem of the transitory nature of worldly happiness—a child pursuing its own shadow. God's hand emerging from the cloud points the way to celestial happiness. The emblem below implies that the Christian must be tried by suffering just as gold is tried in the fire.

Fig 51. Taket i furstinnans bönekammare, smyckat med fem målningar på duk, omgivna av grisaille-målningar, imiterande stuckornament. Förlagorna till målningarna med deras inskrifter på tyska synes vara hämtade ur en tysk andaktsbok med pietistisk anstrykning. Foto 1983.

The ceiling of the Princess' Oratory, decorated with five paintings on canvas, surrounded by grisaille paintings in imitation of stucco. The paintings and their German inscriptions appear to be modelled on a German book of devotions with Pietist overtones. Canvas was stretched over the ceiling in Karl Gustaf Tessin's time.

År 1667 pågick inredningen av Maria Euphrosynes bostadsvåning. Veckolistan i Läcköräkenskaperna för detta år berättar om arbetet, som påbörjades i januari med nedbrytning av murar. Furstinnans sängkammare fick den rikaste utsmyckningen med plafondmålning av Nicolas Vallari. Bönekammaren, som står i förbindelse

med detta rum, har sannolikt dekorerats av målarverkstaden på slottet. Som nämnts förestods verkstaden vid denna tid av Wilhelm Hindricks. Som förlaga synes tysk andaktslitteratur ha använts. Den känslösamma fromheten med förpietistisk anstrykning återkommer i kyrkans emblemmålningar (se nedan).

Analys och arkitekturhistorisk ställning

Före stormaktstiden är det särskilt en period, som präglas av många slottskyrkor. Det är den byggnadsintresserade Johan III:s tid. Hans slottskyrkoarkitektur blev en inhemsk förebild för Magnus Gabriel De la Gardie. På kungens initiativ byggdes ett flertal slott med slottskyrkor. Studerar vi dem, ser vi att det går en röd tråd från Johan III:s till De la Gardies slottskyrkoarkitektur, trots att inlagen av tidens klassicistiska strömningar till sist överväger i den senare.

Till de viktigaste byggnadsföretagen under Johan III:s tid hörde ombyggnaden av Stockholms slott med en ny slottskyrka och ett papistiskt kapell för hans katolska drottning Katarina Jagellonica. I slottets yttre arkitektur skilde sig kyrkan tydligt från det övriga slottet, som ombyggdes enligt renässansens mönster. Kyrkan hade övervägande senmedeltida prägel med spetsbågiga valv, burna av doriska kolonner. Den senmedeltida utformningen är typisk för Johan III:s slottskyrkor. Han följer modet, när det gäller att ge profanarkitekturen en tidsmässig prägel men hänger fast vid det förflutna vid slottskyrkornas utformning. Kontrasten mellan slottskyrkornas arkitektur och slottens övriga utformning kan följas i slott efter slott – Borgholms slott, Vadstena slott, Uppsala slott, det gamla Drottningholm.

Av Borgholms slottskyrka kvarstår murarna med ett kraftigt framskjutande korparti mot havet. Spår av spetsbågiga fönster och läktare berättar om dess senmedeltida utformning. Vadstena slottskyrka med sitt väldiga stjärnvalv ligger i slottets mittorn. Det kvadratiske kapellet i sydflygeln till Uppsala slott var treskeppigt med fyra kolonner. Genom läktare stod det i förbindelse med slottets övre våning. Kyrkan i det gamla Drottningholm låg på tvären i huvudbyggnadens mittparti och sköt med ett tresidigt korparti ut från fasaden. Det gjorde flera av Johan III:s slottskyrkor, förutom Borgholms slottskyrka även kyrkan i Gävle slott.

Johan III:s utformning av senmedeltida kyrkorum var ett uttryck för hans inställning till religionen. Han vände sig från enkelheten, som reformationen infört i gudstjänsten, till en äldre tids rikare mässordning. För hans idéer passade bättre en slottskyrka av senmedeltida karaktär. Spår i Vadstena slott berättar om de övergivna planerna på att bygga en slottskyrka enligt renässansens mönster. I Uppsala slottskyrka omgavs huvudaltaret av sidoaltare.

I De la Gardies slottskyrkoarkitektur finns flera jämförelsepunkter. De tidigaste utkastet till Läckö slottskyrka visar ett treskeppigt kyrkorum med högre mittskepp och lägre sidoskepp. Valven uppbars av kolonner. Höjentorps gårdskyrka låg på tvären i en av flyglarnas mittparti med ett utskjutande tresidigt korparti. Ut från huvudbyggnaden till Makalös sköt hela slottskyrkan avslutad av ett tresidigt kor i ett förslag till ombyggnad av slottet (fig 25). På samma sätt som Johan III:s slottskyrka i Borgholms slott har vi utskjutande slottskyrkor under stormaktstiden.

Inslag av tidens klassicistiska strömningar finns även i dessa tidiga skisser. Utkastet till en treskeppigt kyrka på Läckö har pilasterindelning av väggarna och ett rundat kor, täckt av en kupol. I Höjentorps gårdskyrka blev pilasterindelningen genomförd. Efterhand tog de klassicistiska inlagen överhand.

I Johan III:s slottsbyggnader är kyrkorna accentuerade i exteriören. Även interiörens utformning skiljer sig från det övriga slottet. Det var en fordran, att Guds hus skulle avskiljas från den profana miljön. I det yttre och det inre skulle det kännetecknas av att det var ägnat det religiösa livet.

Vid 1600-talets mitt kom nya idéer till uttryck om kyrkans utformning i profanmiljön. Kyrkan skulle inordnas i ett bestämt mönster, bli en del av helheten. Slotten inneslöt kyrkorum, fördolda i exteriören. Det inre anslöt sig till den övriga byggnadens utformning.

Traditionen var emellertid svår att bryta och utvecklingen skedde successivt. De många skisserna till Läckö slottskyrkas utformning och placering visar konflikten mellan de motstridiga målen. Man planerade sålunda ett kyrkorum med senmedeltida utformning, synlig i exteriören. En av skisserna visar en kyrka, strängt inordnad i en regelbunden anläggning (fig 20).

Konflikten mellan de olika idéerna kan även skönjas i planerna till nya slottsanläggningar. Inordnade i ett

stramt mönster är slottskapellen vid Lidköpingshus (fig 24), Ekholmen och Käglehols slott. Inga av dessa planer förverkligades vad slottskapellen beträffar.

I Karlbergs slottskyrka, inredd i en tvärställd flygel till slottsbyggnaden påbörjad 1670 och planerad strax innan, fick klassicismen sitt mognaste uttryck. Det rika formspråket i exteriören och interiören stämde samman till en fullödlig skönhet. I det yttre antyder ej ens portalen, att flygeln innehåller en kyrka.

Ombyggnadsprinciper

Intressant är stormaktstidens syn på medeltida byggnadsverk. Många ombyggnader och nybyggnader gav uttryck åt ett nytt stilideal. Gamla oregelbundna slott och kyrkor rätas och ombyggs så långt det är möjligt till större enhet och symmetri. Det gäller hela slotts- och gårdsanläggningar med dess otal ekonomibyggnader, som flyttas eller rivs och nybyggs för att ingå i ett bestämt mönster. Man vill utplåna spåren av den sedan medeltiden gyttriga bebyggelsen. Målet sattes högt, vilket mängder av planer till symmetriska gårdsanläggningar och raka vägar av De la Gardie och hans anställda visar. Men målet var svåruppnåeligt och kunde genomföras endast punktvis. Detta gäller även större anläggningar som Läckö slott. Förslagen till regularisering och utbyggnad av slottet blev blott delvis genomförda. Ett resultat av ombyggnaden blev bl.a. att såväl kyrkan som bönekammaren helt oregelbundet skjuter ut åt öster.

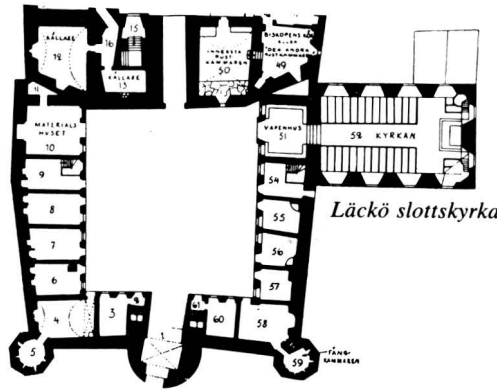
Planerna på om- och nybyggnader präglas av ett försök att inordna byggnadsdelarna i ett stramt mönster. Genomförandet vittnar om en viss motvilja mot det nya. Man höll fast vid ålderdomliga traditioner. Ombyggnaden av Läckö slott gör ett ålderdomligt intryck – ett drag av renässans vilar över borgen. Mustiga tornavslutningar och överdådig utsmyckning i gemaken går också stick i stäv mot tidens strävan efter stram klassicism.

Lättast att åstadkomma symmetri var att som på Karlberg stöta ut kyrkan från huvudbyggnaden och hänvisa den till periferien vid planläggningen (fig 52). Slottsbyggnaderna utbyggdes till en sammanslagning av mindre enheter – flyglar, paviljonger och förbindelsebyggnader mellan dem. Ombyggnaden av Läckö slott syftade även till en regelbunden anläggning med en motsvarighet till slottskyrkan med dess torn på

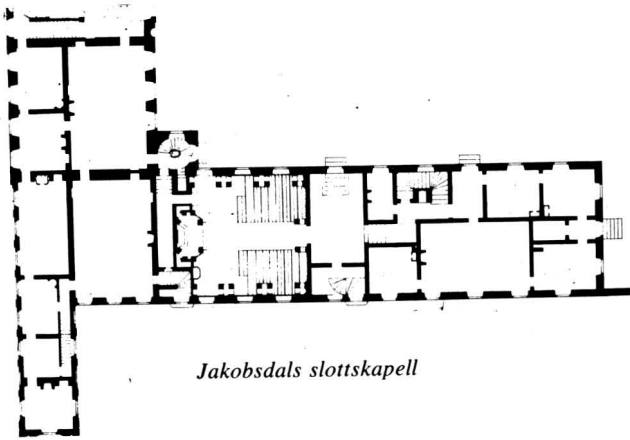
västra sidan (fig 20). De många förslagen med olika placering av slottskyrkan berättar om svårigheterna att infoga en slottskyrka i borgen (fig 17, 19).

Fig 52 visar, hur man löst frågan om slottskyrkans placering i ett antal slottsplaner med De la Gardie som byggherre – Läckö, Jakobsdal (Ulriksdal), Karlberg, Venngarn och Ekholmen. Ser man allt i ett stort perspektiv, är kravet på symmetri väsentligt. Skärskådar vi varianterna, ser vi hur traditionen slår igenom.

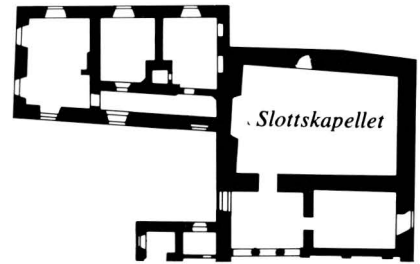
På Jakobsdal, som ombyggdes när De la Gardie blev rikskansler 1660, infogades ett kvadratisk kapell i en äldre flygel närmast huvudbyggnaden och med förbindelse med denna. En huvudingång till kapellet ledde från borggården. I flygelns arkitektur framträdde kapellet genom fönstrens placering och utformning. Slottet ombyggdes till en representationsbostad invid huvudstaden, där man kunde hålla lysande fester. Kapellet blev också elegant utformat under Jean De la Vallées direkta ledning. Karlberg inköptes 1669 i stället för det samma år försålda Jakobsdal. De la Gardie påbörjade omedelbart en ombyggnad av slottet. I planerna ingick en slottskyrka, som inreddes i en nybyggd, tvärställd flygel. I Venngarns slott med delar från medeltiden inreddes ett kapell i det gamla stenhusets båda nedre våningar. Genom läktare stod kapellet i förbindelse med slottets huvudvåning. I motsats till Jakobsdals slottskapell, som var ett enhetligt utfört kyrkorum, hämtades inredningsdetaljer från olika håll till Venngarns kapell, som invigdes 1665. Huvuddelen av den skulpturala utsmyckningen tillkom i den hellska skulpturverkstaden på Jakobsdal. På Jakobsdal tillverkades även, som nedan skall visas, snickararbeten till såväl altarpuppen som predikstolen i Läckö slottskyrka. Den skulpturala utsmyckningen utfördes emellertid i skulpturverkstaden på Läckö slott. På Ek-

Läckö slottskyrka

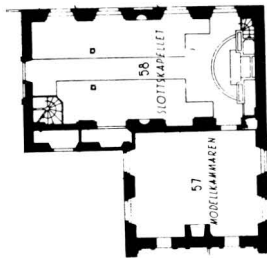

Jakobsdals slottskapell

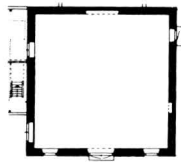

Slottskapellet

Vennnergarns slottskapell

Karlbergs slottskapell

Ekholmens kapell

holmens gård i Uppland kvarstår en byggnad, som ursprungligen varit kapell. Den är senare tillbyggd men bestod från början av en paviljongliknande kvadratisk byggnad, tillkommen 1671. Kapellet uppfördes av Läckö slottskyrkas byggmästare Franz Stimer. Enligt

en skiss av De la Gardie omkring 1653 avsåg han från början att inreda kapellet i en flygel till huvudbyggnaden. Några skisser av De la Gardie till en oidentifierad byggnad ger ytterligare belysning till kapellens inplacering i slottsanläggningarna (fig 23).

Bildprogrammet

Utsmyckningen av slottskyrkan var ett led i andra av tidens strävanden. Samtidigt som nya stilideal framkom inom kyrkoarkitekturen, pågick det ihärdiga arbetet att skapa enhetlighet för kyrkans organisation och verksamhet. Religionen var en väsentlig del av 1600-talsmänniskans liv. Enhet i religionen, renhet i läran krävdes obönhörligt av präster och lekmän. Man kämpade för en verkligt enhetlig luthersk bekännelsekyrka.

Detta sätter sin prägel på utsmyckningens mångfald och innehåll. De målningar, som smyckar väggpelarna mellan fönstren i kyrkan, har som motiv trons artiklar. Träskulpturerna i fönsternischerna framställer Jesus, Maria, Johannes Döparen och apostlarna. Figurerna kröns av bibelspråk. Bibelspråk återges också på väggarna i vapenhuset. Latinska sentenser med hänvisningar till bibelställen åtföljer bänkinredningens målningar. Träinredningens utsmyckning med målade emblem visar inslag av nya idéströmningar, som strävade i annan riktning än den lutherska ortodoxien. Dess motiv – olika framställningar ur hjärtats historia – anknyter till en förpietistiskt färgad kristendom, bl a förmedlad av Johann Arndts (1555–1621) skrifter. Från 1600-talets mitt utgavs de på svenska i flera upplagor.

I De la Gardies handbibliotek som han under senare år förde med sig på sina resor, ingick andaktsböcker, mestadels tyska och präglade av 1600-talets förpietistiska strömningar. Raden av böcker inleds med Johann Arndts skrifter.^{96a}

Pietismen i sin ursprungliga form nådde oss från Tyskland och hade sin största blomstring i Stockholm på 1720-talet.⁹⁷ Den nya rörelsen vann många anhängare främst bland präster och adel.

Kyrkans ställning i stormaktstidens Sverige var självklar. Kyrkolagen 1686 var ett led i det karolinska enväldets strävan efter enhetlighet i riket. Den lutherska ortodoxien var dock inte allenarådande. Den följande tidens idéströmningar, framför allt pietismen och väckelserörelserna, blev ett hot mot kyrkans maktställning.

Pietismens reaktion mot fromhetslivets förtorkning och förslappning möter oss redan, när vi inträder i slottskyrkan i norra bänkradens första emblemmålning med bibelhänvisning ur andra brevet till Timotheus: »Förrådare, överdådige, uppblåste, de där älska väl lust mer än Gud». Genom greveparets personliga sorger och bekymmer skapades en jordmån för pietis-

Fig 52. Planer över slottskyrkans placering i ett antal slottsanläggningar av De la Gardie: Läckö, Jakobsdal, (Ulriksdal), Karlberg, Venngarn och Ekholmen. Ser man planerna i ett stort perspektiv, är kravet på symmetri det väsentliga. Skärskådar vi varianterna, är traditionen från Johan III:s slottskyrkoarkitektur svår att bryta.

Plans for the positioning of chapels in a number of De la Gardie's castles: Läckö, Jakobsdal (Ulriksdal), Karlberg, Venngarn and Ekholmen. Considering the plans as a whole, we find that symmetry was a vital consideration. On closer inspection, the tradition established by Johan III's palace chapel architecture proves to have a very strong hold.

mens innerliga, stilla fromhet. Den jordiska lyckan är svårfångad och obeständig. I plafondmålningen i furs-tinnans bönekammare återges denna erfarenhet som ett barn, vilken jagar sin egen skugga.

De tidiga inslagen av förpietism i slottskyrkan och bönekammaren inspirerades sannolikt av Maria Euphrosyne och hennes studier i tysk andaktslitteratur. Som förlaga till slottskyrkans emblemålningar användes sålunda en tysk emblem-bok, prästen Daniel Cramerus' *Emblemata sacra* (Frankfurt 1624).⁹⁸

Emblemen i slottskyrkan återger människans förhållande till Gud, som framställs i form av en hand, som sträcks ut ur molnen. Människan själv symboliseras av ett hjärta, som utsätts för olika behandlingar och skildrar den kristna människans vedermodor under jordelivet. Bildmotiven pekar fram mot den yttersta föreningen, då det skapade återvänder till sin skapare. Takets plafondmålning framställer den himmelska härligheten som det slutliga målet. Motiven är inte utvalda som ett enhetligt bildprogram. Inmängda är emblem med uppbyggliga texter och framställningar.

Försoningsdöden – Kristi offerdöd på korset – var den stora stridsfrågan mellan ortodoxa lutheraner och pietister. Den lutherska tron på Guds vrede, som måste blidkas, ställdes mot pietismens inställning att Gud

var idel kärlek och inte krävde någon försoning. Vägen till återlösning förde genom många prövningar och personlig fromhet.

Blandningen av förpietism och luthersk ortodoxi är märkbar i kyrkorummet. Altaruppsatsens enda bevarade silvertavla återger korsfästelsen – den lutherska försoningsdöden. Även i andra sammanhang lät De la Gardie sådana tankar komma till uttryck. I hans egen gravkammare i Varnhems klosterkyrka ger sålunda inskriften uttryck åt den lutherska tanken om Guds vrede.⁹⁹

Emblem och sentenser ingår också i gemakens utsmyckning. Omfånget visar, att detta sätt att förmedla ett budskap var väsentligt för De la Gardie. Inskrifterna, oftast avfattade på latin, är avsedda för dem som hade del i de nya kulturkontaktarna. Innehållet är svårtolkat och kräver en insats av betraktaren. Tolkandet av symboliken, inventionen tillhörde tidens konstnjutning.

Motsatsen mellan utåtriktad verksamhet – politik, byggande, egendomarnas skötsel – och det inåtvända sökandet ger spännvidd åt De la Gardies person. Genomslaget av båda sidorna i hans väsen präglar hans byggnadsverksamhet inte minst beträffande kyrkorna och ger dem deras särprägel.

Slottskyrkans funktion

Slottskyrkan var avsedd som privatkapell för den grevliga familjen och slottets anställda från hauptmannen och befallningsmannen till drabanter, vaktsohdater, hantlangare och soldater. Här mötte de den grevliga familjen, visserligen avlägsen och på upphöjd plats men dock närvarande och att betrakta. Grevläktaren betonade avståndstagandet, värdigheten. Alla måste titta bakåt och uppåt för att få en skymt av herrskapet bakom läktarens fönsterglas. Avståndstagandet kom även till uttryck i planlösningen – annan ingång än menigheten. Den grevliga familjen satt i avskildhet uppe i sin loge, kom till den och lämnade den via kyrktrappan, som stod i förbindelse med grevens bostadsvåning.

De la Gardie byggde slottskyrkor och upprustade också oftast den närbelägna sockenkyrkan. Det var inte endast hans intresse för byggen, som låg bakom det hela. Det var också kyrkans innehåll med kyrkotukt och folkfostran, som var viktigt för honom.

Under 1600-talet upplevde bildningsväsendet i Sverige ett uppsving. Kyrkan och adelsmännen var tillsammans kulturens företrädare i avlägsna bygder. Prästen var efter dåtidens mått en lärd man, som stod i nära förbindelse med de högre ståndens representanter i bygden. En sådan kulturens apostel, som hörde till De la Gardies medhjälpare, var Jonas Rudberus, prost i Läckö grevskap, kunnig i musik och insatt i orgelbyggeri. Han verkade även som slottsprekiant på Läckö.

En betydelsefull faktor då det gällde att hålla samman arbetsfolket och alla de anställda på slottet synes religionen ha varit. I de »Bordhs Articular» De la Gardie utfärdade på Läckö slott 1669 framhålls religionens betydelse även under vardagens arbete. »Alt måtte medh Guds Fruchtan begynnas och ändas, och Derför bör Ingen få Maath, som icke hafwer varit i kyrkian i Bönestunden tillstädes, uthan mista sin Måltijdh».¹⁰⁰ Ändå strängare straff utdelades.

Den form av kyrkodisciplin som tillämpades i grev-

skapet framgår av ett visitationsprotokoll 1658. De som uteblev från visitationsstämman fick böta.¹⁰¹ I Särestads kyrkoarkiv återges ett kapitel »Om kyrkdisciplin och aga», utgett av Johan Gezelius 1673 och som tecknar mycket av bakgrunden till tidens religiösa liv.¹⁰²

Innan slottskyrkan färdigställdes, förrättades gudstjänst i något av slottsgemaken för en snävare krets. »Prädike sahlen» och »Prästecammaren» omtalas i veckolistan 1669. I oktober har man »afdelat Prädike sahlen mädh en brädesväg». I november arbetar man med kakelugnen i samma sal.¹⁰³ År 1662 antas Laurentius Lanerius som slottspredikant på slottet med kammare och månadskost i likhet med vad företrädaren Gabriel åtnjutit. År 1672 verkade Magnus Tegnér sedermera kyrkoherde i Varnhem, på Läckö.¹⁰⁴ Kyrkliga förrättningar överfördes också till Otterstads kyrka, den närbelägna sockenkyrkan. Här fanns särskilda bänkar för det grevliga herrskapet. I koret framför skranket fanns 1686 stolar för kungen och drottningen. Bänken närmast skranket var avdelad för slottshovet enligt en bänklängd 1686.¹⁰⁵ Vissa kyrkliga förrättningar som dop, begravning och konfirmation skedde även sedan slottskyrkan var färdig i Otterstads kyrka. Då slottskyrkan inte hade egen kyrkogård skedde här inga begravningar. Dopfunt återfinns inte heller bland kyrkans inventarier. Dop brukade också förrättas i slottsgemaken. En dopfunt från 1600-talet i S Eriks kyrka i Sollentuna antas sålunda härröra från Läckö slott (SvK Up VI, s 680). Beträffande Karlbergs slottskyrka känner man till att vigslar förrättades för medlemmar av den grevliga familjen.¹⁰⁶

Från 1668 vet man med säkerhet att gudstjänsterna förlades till den nuvarande slottskyrkan. Nu blev det möjligt att samla en större krets av slottets anställda till gudstjänst. En viss uppspaltning bör ha skett mellan hovhushållet och byggningsfolket, då gudstjänst förrättades.

Riddarsalen och slottskyrkan bildade ramen kring ett rikt musikliv på slottet. De la Gardie uppträdde i Läckö grevskap med furstliga anspråk. Hans liv var till brädden utfyllt av administrativa, politiska och andra sysselsättningar. Samtidigt skaffade han sig omfattande orientering inom olika vetenskaper såsom konst och musik. De la Gardie hade eget hovkapell och knöt utländska musiker till sig. I riddarsalen på Läckö slott upbyggdes en särskild musikläktare. Organisten Daniel Weixer, som redan 1650 kom i De la Gardies tjänst, beställde åtskilliga »självspelande instrument» till greven av orgelbyggaren Franz Boll. Åt De la Gardies gemål Maria Euphrosyne renoverade Boll »ett självspelande bord» och ett orgelverk för Läckö. En särskild organist var knuten till Läckö på 1670-talet, Gabriel Gabrielsson.¹⁰⁷

I grevens privata bostadsvåning i förborgen intill kyrkan inrättades ett bibliotek. Bibliotek tillhörde de kulturella och vetenskapliga attribut, som krävdes av en person i De la Gardies ställning vid denna tid. Böcker var statusföremål. Listor över grevens boksamling är bevarade.¹⁰⁸ Speciellt intresse tilldrar sig för denna studie arbeten i religion, arkitektur och de gravyrböcker, som kan ha gett underlag för kyrkornas målningutsmyckning (se nedan).

En avgörande förändring i kyrkans status måste ha inträtt, då slottet upphörde att fungera som grevlig bostad och övergick till Kronan. Vandaliserad och utan funktion stod slottskyrkan från 1830-talet fram till 1920-talets restaurering. Med restaureringen börjar emellertid en ny era för slottskyrkan. Den användes nu sommartid för gudstjänster, bröllop och som musiklokal. I kraft av sin status som slottskyrka i ett av rikets förnämsta slott betraktas den också som ett sevärt historiskt minnesmärke.

Kyrkor, hospital och skolor i Otterstads socken

I den vidsträckta Otterstads socken, där Läckö slott är beläget, fanns flera kyrkor, som blev föremål för De la Gardies omsorger. Av dessa är alla utom en raserade. Otterstads kyrka, Läckö sockenkyrka, revs 1854 och en ny kyrkobyggnad uppfördes i den rivnas ställe, Senäte kyrka revs 1843. Ödekyrkogården med ett

kvarstående gravkor minner ännu om denna kyrka. Synnerby hospital eller S Katarinae kapell nedlades 1689. Kvar står S Mariae kapell eller Tranebergs gårdskapell, upbyggt på en medeltidskyrkas ruiner.

Ut över kyrkorna i grevskapet växte De la Gardies inflytande, allteftersom han förvärvade nya egendo-

Fig 53. Otterstads kyrka 1672, teckning av Jacob Hartling i Peringskiölds Monumenta Sveogothorum, KB. – En omfattande ombyggnad av kyrkan planerades. Kyrkan skulle få korsform och bli centrum i en nyanlagd stad, Jacobshamn, jfr fig 54–55.

Otterstad Church in 1672, drawing in Peringskiöld's Monumenta Sveogothorum. Extensive alterations were planned to this church, which was to be made cruciform and the centre of a new town, Jacobshamn. Cf figs 54–55.

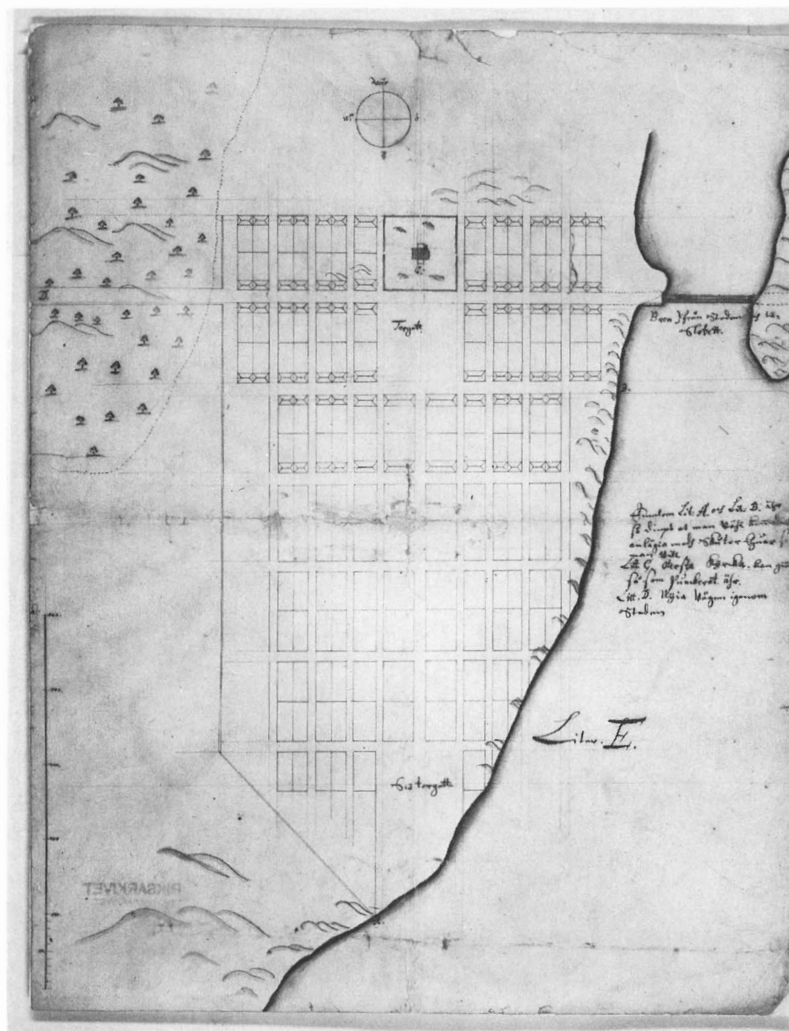
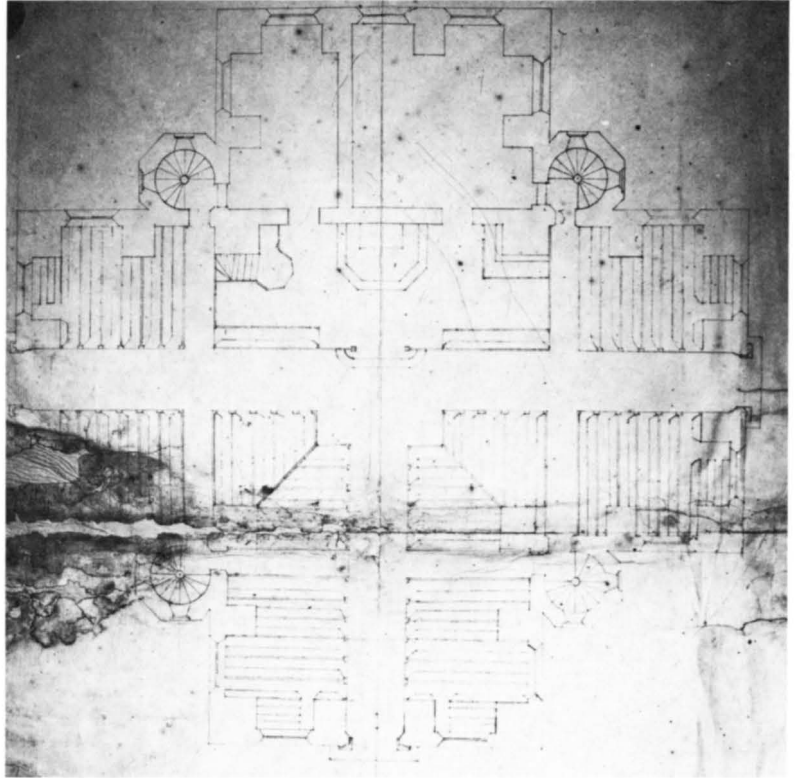

Fig 54. Jacobshamn, idealprojekt 1667 av Olof Falk till en nyanlagd stad med Otterstads kyrka som centrum. RA, Kartor och ritningar med mindre format 140.

Jacobshamn, notional design (1667) by Olof Falk for a new town centring on Otterstad Church.

Fig 55. Jean De la Vallée, projekt till korskyrka 1662. Ritningen har satts i samband med De la Gardies ombyggnadsplaner för Veckholms kyrka i Uppland. Tidpunkten stämmer bättre överens med hans korskyrkoplaner för Otterstads kyrka. KrA, Fortifikationens arkiv.

Jean De la Vallée, design for a cruciform church (1662). This drawing has been associated with De la Gardie's plans for rebuilding Veckholm Church in the province of Uppland, but chronologically it fits in better with his cruciform plans for Otterstad Church.

mar: Traneberg, Storegården i Rackeby, Jönslunda ladugård, Orrevalla, Slädene, Magnusberg.

Otterstads kyrka

Franz Stimer uppgjorde 1654 ritningar till en om- och tillbyggnad av Otterstads kyrka, Läckö sockenkyrka. Otterstads 1854 rivna medeltidskyrka låg vid Ullersund omkring 700 m från den nuvarande kyrkan (fig 53). Ödekyrkogården med sin kyrkogårdsmur och några enstaka kors finns ännu kvar.

Sten Karling har i sitt arbete om Matthias Holl redovisat planerna för denna ombyggnad.¹⁰⁹ Enligt grevens order juli 1654 skulle material till torn och kor framköras. Altartavla och predikstol skulle beställas i Skara. Kontrakt angående altartavlan upprättades 28 augusti 1654 med bildhuggaren Hans Schwant i Göteborg. För predikstolen anlätades bildhuggaren Anders Falk i Skara (Predikstolen uppges 1660 vara längesedan uppsatt och förfärdigad).

Ombyggnaden kom först år 1664 till utförande, varvid byggnaden förlängdes åt öster, försågs med ett tresidigt avslutat kor samt sakristia. Arbetet bedrevs med stor intensitet sommaren 1664. Befallningsmannen för Läckö grevskap Sigge Thorsson uppgav i ett

brev den 8 juni, att fyra murmästare från Göteborg dagen innan hade påbörjat arbetet vid kyrkan och beräknade ha detta färdigt om några få veckor.¹¹⁰

För Otterstads kyrka hade De la Gardie vidlyftiga planer. Enligt ett idealprojekt av Olof Falk 1667 planerade han att med Otterstads kyrka som centrum anlägga en stad, benämnd Jacobshamn. I ett brev 25 april 1667 berättar Falk om planerna: »Var den bekvämligaste platsen kan finnas som staden skall kunna byggas, så har jag tillika med slottsloven Bengt Jonsson allstädes grannligen förfarit Otterstad, så är där en god hamn, och kunde göras en sådan reall väg från slottet igenom staden som ritningen Lit: D: det utvisar, och staden har jag någorlunda avsatt på ritningen Lit E.»¹¹¹ I ett brev 1 juni 1667 upprepar Falk att alla samtycker till att staden bygges vid Otterstad. Kyrkoherden nämner, att De la Gardie tidigare hade förordnat denna plats därtill och den befinnes också vara den lägligaste.¹¹²

Ett idealprojekt 1667 av Olof Falk visar, att kyrkan skulle bli centrum i en nyanlagd stad och att den skulle få korsform (fig 54). En omfattande ombyggnad av Otterstads kyrka planerades sålunda.¹¹³

Ombyggnadsplanerna för Otterstads kyrka har lik-

heter med grevens restaureringsplaner för andra sockenkyrkor. För Veckholms kyrkas ombyggnad inkopplades såväl Jean De la Vallée som Nikodemus Tessin d.ä. Ett av de projekt, som satts i samband med ombyggnaden av Veckholms kyrka, är ett korskyrko-projekt av Jean De la Vallée 1662 (fig 55).¹¹⁴ Dateringen utesluter emellertid att detta projekt kan avse Veckholms kyrka. I projektet ingick en grevlig gravkammare. Västra korsarmen har avskilts för tvenne rum, ett större avsett som gravkapell, ett mindre som sakristia. Gravkapellet är enligt beskrivningen till projektet avsett för en grevlig ätt. Här nämns också »sockenborna». Det finns större skäl att knyta detta projekt till ombyggnaden av Otterstads kyrka än till Veckholms kyrka. Ombyggnaden av Otterstads kyrka påbörjades 1664. De la Gardie hade just anlitat de la Vallée för kyrkan på Jakobsdal, som invigdes 1662. Tanken på greveslottet Läckö, dess slottskyrka och sockenkyrka inmänges gång på gång jämsides med hans planer för Jakobsdalskapellet. 1662 var en brännpunkt i kyrkobyggnadsarbetet på Läckö, då slottskyrkan skulle tas i bruk. En särskild slottsprekiant anställdes detta år för att förrätta gudstjänst i kyrkan.

Planerna på anläggningen av Jacobshamn med dess

korskyrka gick emellertid i stöpet. Grevnen koncentrerade i stället sitt intresse till Lidköpings nya stad. Den planerades redan på 1650-talet men påbörjades först 1670.¹¹⁵

Tranebergs gårdskapell

De la Gardie eftersträvade att bli ensam ägare till Kållandsö, den ö, som Läckö slott ligger på. År 1666 övergick sätesgården Traneberg på öns västra del i hans ägo (Revera, Gods och gård, s 104 ff). Byggnadsmemorialen 1668–69 innehåller planer för gårdens upprustning: Hela gården rödfärgas, ladugården repareras, jakthuset uppsättes med sina två små paviljonger liksom lusthuset på yttersta berget. Alléerna hugges »som een Stierna. Lilla Capellet repareras desslikes».

Intill gården låg ruinerna av en medeltida kyrka, Torsö kapell. De la Gardies planer vid 1660-talets slut gällde upprustningen av detta kapell till gårdskapell. Planerna genomfördes först 1678 (SvK, Vg band 1: 1, s 34). En teckning av P A Säve 1863 visar gårdskapellets ursprungliga utformning (fig 56c). Tranebergs inventarium 1681 uppger, att kapellet hade fyra fönster, sluten bänkinredning och herrskapsbänkar samt tolv bänkar. Den enkla altartavlan försågs med snidat ramverk, av

Fig 56 a, t v. S Marie kapell, Otterstads socken, tidigare kapell till De la Gardies socken, tidigare kapell till De la Gardies gård Traneberg på Kållandsö. Foto 1981.

Chapel of St Mary, parish of Otterstad, formerly a chapel serving De la Gardie's Traneberg estate on the island of Kållandsö. Left.

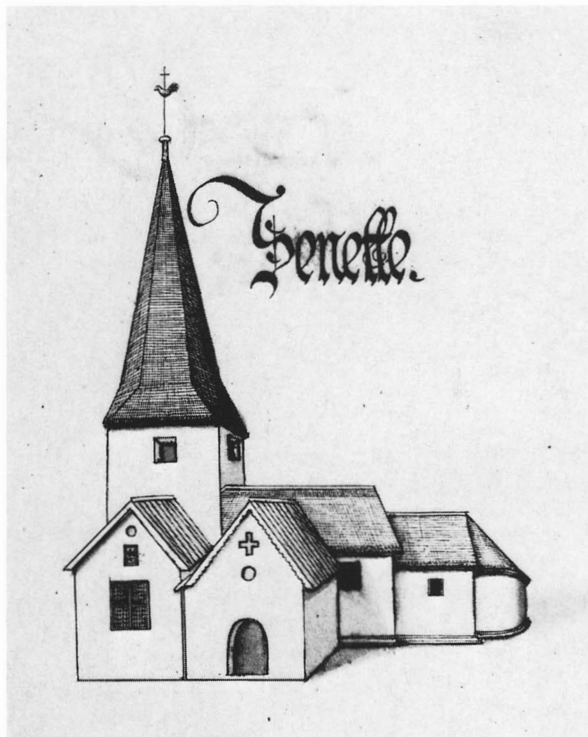
Fig 56 b. Traneberg, nuvarande huvudbyggnad, tidigare flygel till gårdsanläggningen. Foto 1981.

Traneberg. The present main building was formerly a wing of the manorial complex.

Fig 56 c. S Marie kapell 1863, teckning av P A Säve, ATA.

St Mary's Chapel in 1863.

utförande att döma av Georg Baselaque. Predikstol samt dopfunt av sten hörde också till inredningen. Kyrkogården omgärdades av ett rött plank.^{116a}

Av gårdsanläggningen kvarstår nu en flygelbyggnad (fig 56b). Av »Her Bygningen», enligt 1681 års inventarium krönt av ett torn, finns rester av källare i trädgården. Kapellet, senare tillbyggt med vapenhus och sakristia, är nu i bruk (fig 56a).

Senäte kyrka

I Otterstads vidsträckta socken låg även Senäte kyrka, riven 1843 (fig 57a–b). Dess ödekyrkogård med det kvarstående Brattska gravkoret finns kvar. Kyrkan är avritad av Jacob Hartling 1671 i Peringskiölds Monumenta. Till Senäte kyrka skänkte De la Gardie 1669 ett

fyra alnar högt altare med snidad utsmyckning, bla blindflyglar samt en pelikan, av Georg Baselaque.^{116b}

Hospital och skolor

De la Gardie inrättade hospital och skolor på flera orter. Synnerby förfallna medeltidskyrka på Kållandsö ombyggdes till hospital enligt ritning av Olof Falk 1669 (fig 57c).¹¹⁷ En hospitalsbyggnad av trä tillbyggdes på kyrkans norra sida. Till byggnaden togs material från hospitalet vid Ullerbro. Förutom hospital inrymdes även en skolsal i byggnaden, som fick namnet S Katarinae kapell. Våren 1669 uppges hospitalet vara färdigt förutom tornet, som skulle muras i korsvirke.¹¹⁸

Hospital och skola vid Läckö omnämns redan i memorialet 1/4 1668. Hospitalet var försett med ett sex alnar högt torn, som enligt memorialet skulle beklädas med brådor och spåntäckas. En skola var inredd i ett gammalt tvåvånings stenhus. Den nedre våningen var avsedd för skolmästaren, den övre för skolan.

Kronologi

- 1654 Ritningar till om- och tillbyggnad av Otterstads kyrka av Franz Stimer
 - 1650-talet Predikstol av Anders Falk till Otterstads kyrka
 - 1664 Ombyggnaden av Otterstads kyrka påbörjas
 - 1667 Idealprojekt av Olof Falk till Jacobshamn
 - 1669 Altaruppsats av Georg Baselaque till Otterstads kyrka
 - Altaruppsats till Senäte kyrka av Georg Baselaque
 - Predikstol förfärdigas i Skara till Senäte kyrka
 - Ritning till Synnerby hospital av Olof Falk
 - Altaruppsats till Synnerby hospital av Georg Baselaque
 - 1678 S Mariae kapell eller Tranebergs kapell uppbyggs på medeltidskyrkans ruiner
-

Fig 57 a, t v. Senäte kyrka 1672.
Teckning av Jacob Hartling i Peringskiölds Monumenta Suegothorum.
KB.

Senäte Church in 1772. Drawing in Peringskiöld's Monumenta Suegothorum. Left.

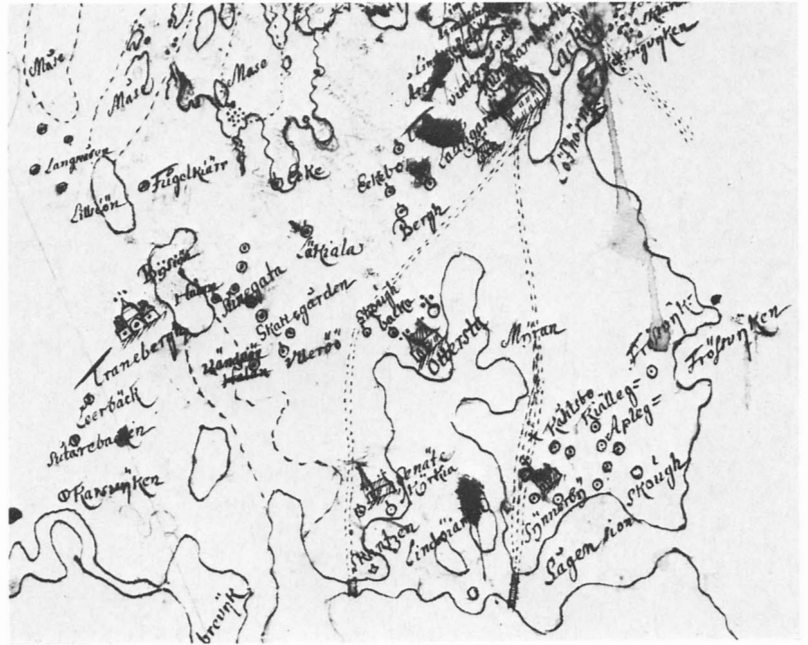

Fig 57 b. Avmätning av Kållandsö (för De la Gardie 1683). Två vägar med broar vid Senäte och Synnerby kyrkor leder över till fastlandet. LMV.

Measuring of Kållandsö (for De la Gardie, 1683). The roads with bridges at Senäte and Synnerby Churches leading to the mainland.

Fig 57 c. Synnerby hospital, akvarellerad pennteckning av Olof Falk 1669. Tillhör brev från Olof Falk 30/4 1669. RA.

Synnerby Hospital, drawing from 1669.

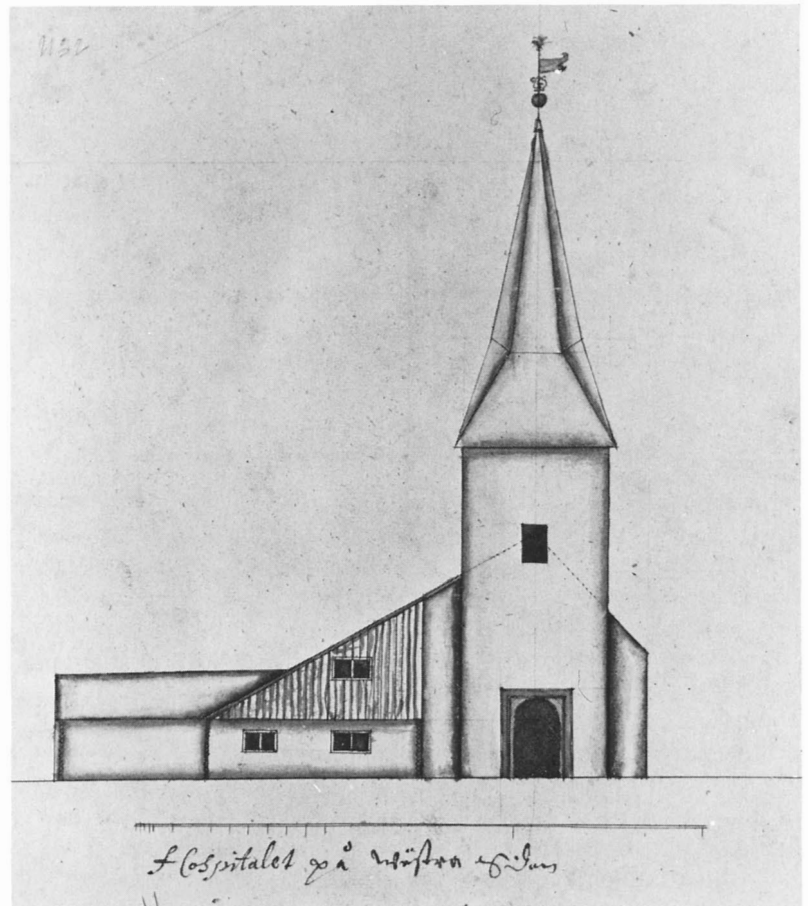

Fig 58. Slottskyrkans korparti med altare, orgel och predikstol. Foto 1983.

The chancel of the Castle Chapel, showing the altar, organ and pulpit.

Inredning och inventarier

Av avgörande betydelse för kyrkorummets utformning är sammanknytningen av de tre liturgiska huvudfunktionerna (fig 58). Altaret, predikstolen och orgeln är placerade tillsammans i koret i ett inledande försök att bringa altartjänsten, ordets förkunnelse och kyrkomusiken närmare varandra. Det kan ses som ett led i utvecklingen mot den arkitektoniska sammanbyggnaden av altare och predikstol som vi bla i Salsta slottskapell har ett exempel på. Predikstolsaltaret, stundom krönt av orgel, används inte minst i pietistiskt orienterade kretsar. Det utvecklas från slutet av 1500-talet i Tyskland, där slottskapellen spelar en framträdande roll och typen vinner större spridning vid 1700-talets början.¹¹⁹

Altaranordning

Altaruppsatsen utgörs av en arkitektonisk uppbyggnad av snidat, målat och förgyllt trä med tio infattade, rektangulära relieftavlor ursprungligen av drivet silver, av vilka alla utom en nu är förlorade (fig 59). Nio tavlor är nu ersatta av gipsavgjutningar. En kolonnställning med dubbla korintiska kolonner uppbär en kluvna gavel med rektangulärt gavelkrönt överstycke. Mittpartiet mellan kolonnerna upptas av sju relieftavlor, omgivna av snidat bladverk; överst ängel med bladgirlander. Den ursprungliga silvertavlan är infattad i överstycket och har en reliefframställning av korsfästelsen (fig 62). På den kluvna gaveln vilande figurer, Markus med lejonet och Lukas med oxen (fig 61).

Fig 59. Altaruppsatsen, utförd 1666 av Hans Georg Rausch på Jakobsdal (Ulriksdal). Skulpturutsmyckning av Georg Baselaque 1669. Jean De la Vallée, arkitekten till Jakobsdals slottskapell, synes stå bakom utformningen av inredningen i Läckö slottskyrka. Foto 1983.

Altar-piece, constructed at Jakobsdal (Ulriksdal) by Hans Georg Rausch in 1666. Carvings by Georg Baselaque (1669). Jean De la Vallée, the architect of Jakobsdal Castle Chapel, seems to have been responsible for the interior design of Läckö Castle Chapel.

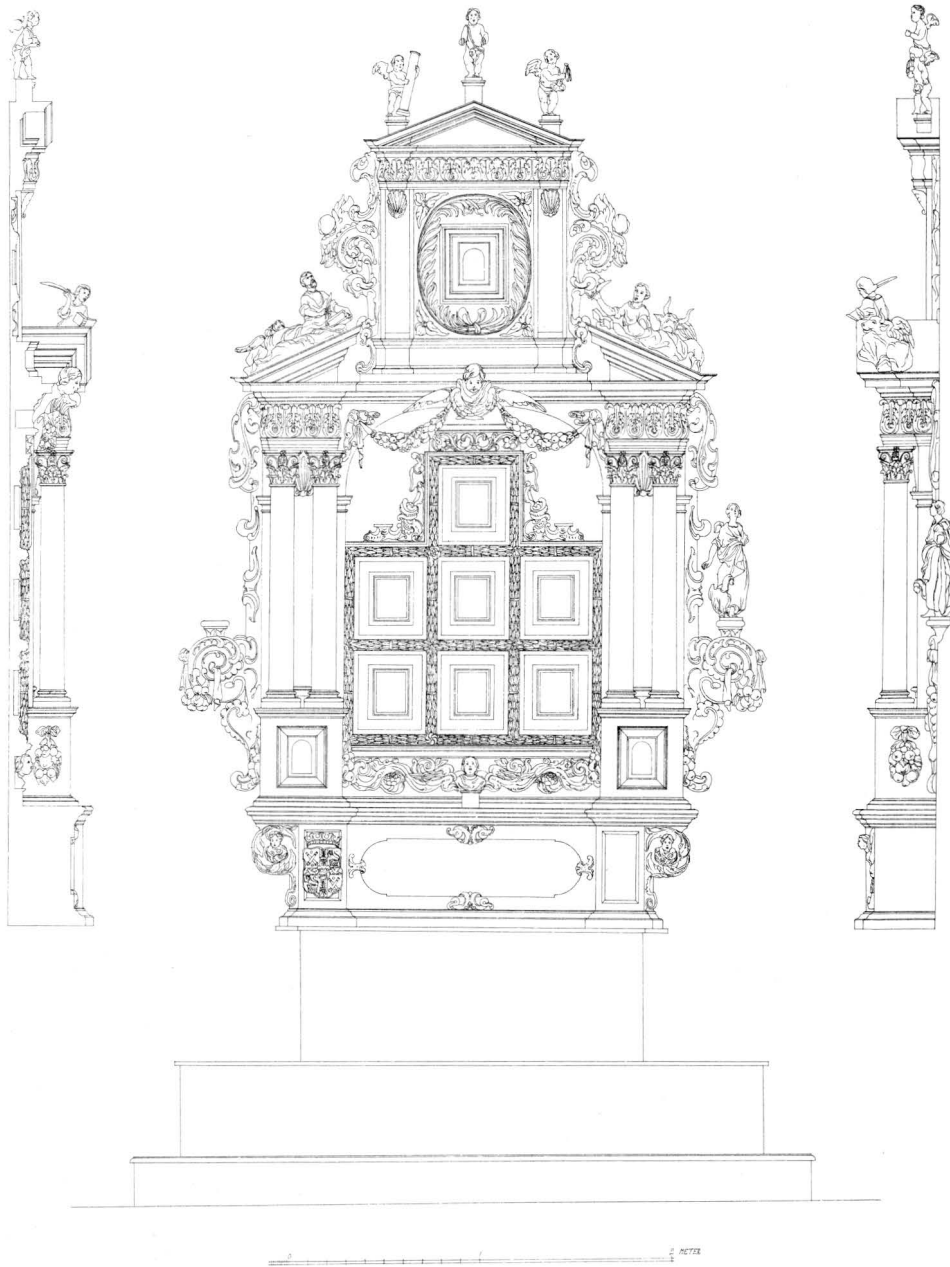

Fig 60. Altarpiecesen, uppmätning av Å No-reen 1926.

The altar-piece, scale drawing 1926.

Fig 62, t h. Silverrelieftavla framställande korsfästelsen, infattad i altarpiecesens överstycke. Enligt uppgift på 1730-talet hemfördes altarpiecesens silvertavlor av Jakob De la Gardie från hans fälttåg i Ryssland. Nio av de ursprungligen tio tavlorna är förlorade och ersatta av avgjutningar av den bevarade. Foto 1983.

Silver relief depicting the Crucifixion, let into the top of the altar-piece. Right. Records from the 1730s state that the silver tablets of the altar-piece were brought home by Jacob De la Gardie from his Russian campaigns. Nine of the original ten tablets have been lost and replaced with casts of the surviving one.

Fig 61. Altaruppsatsen, Markus vilande figur på överstyckets kluvna gavel. Foto 1983.

Altar-piece, recumbent figure of St Mark on the split gable surmounting the altar-piece.

På altarets snidade sidovingar (Mattheus förlorad) Johannes med örnen. Överstycket kröns av tre änglar med Kristi pinoredskap. I kolonnernas postament är även relieftavlor infattade. Nederst sockelparti med vapen för ätten De la Gardie (Pfalz-Zweibrücken förlorat) samt följande inskrift (fragmentarisk, endast första raden läslig): HOLOGAÜSTA ET VICTIME EORUM PLACEBÜNT MIHI / .. (= Deras bränn- och slaktoffer skola behaga mig. – Jfr Jeremias 6: 20: Holocotaumata vestrae non sunt acceptae, et victimae vestrae non placuerunt mihi, dvs. »Edra brännoffer tackas mig icke och edra slaktoffer behaga mig icke.»)¹²⁰ Altaruppsatsen är övervägande målad i brunt med grönmarmoretrade pelare, förgyllda lister och ornament. Förgylld inskrift mot svart botten.

Murat altarbord och tresidig altarring av trä, målad i grönt (fig 58). Knäpall, klädd med röd sammet.

På sockelpartiets baksida upptäcktes vid konserveringsarbetet 1926 en med skrivstil gjord inskrift: »Anno 1666 habe ich Hanss Georg Rausch diesen aldar zu Jakobs dall gemacht Beij Iro Hoch Greffliche Excellens her Reichs Kantzler Graff Magnus dellegardij da zu Mahlen Mein genedigster Herr» (Noreen, Läckö, s 40f).

Träsnidaren och snickaren Hans Georg Rausch utförde åtskilligt inredningsarbete i Jakobsdals slottskapellet i början av 1660-talet, bl a arbete med altaret under Jean De la Vallées ledning.¹²¹ Då inredningen av Läckö slottskyrka 1665 var aktuell, vände sig De la Gardie i ett brev till Rausch angående altaruppsatsen: »Ty är här medh vår wilja och befallning, att I samma altartafla nu straxt under händerna taga och henne efter den oss tilförände praesenterade afrijtningen förfärdiga, sålunda att de små sölfwertafloerna dher uthi kunna beqvämbligen insatta blifwa.»¹²² Inredningsföremålets eleganta uppbyggnad och detaljer låter oss ana att Jakobsdals arkitekt Jean De la Vallée medverkat vid dess utformning. Detta gäller även predikstolen och orgelfasaden.

De inredningsföremål Rausch utförde för Jakobsdals slottskapellet omfattade inte skulpturutsmyckningen. Så var inte heller fallet i Läckö slottskyrka. Här svarade Georg Baselaque för de skulpturala detaljerna. En förteckning över utförda arbeten av bildhuggaren september 1669 upptar arbete för altaruppsatsen (fig 31).¹²³ Han utförde enligt samma förteckning altaruppsatser för Otterstads och Senäte kyrkor. Även till Otterstads kyrkas altaruppsats utförde Rausch snickararbetet. Ett litet altare för Synnerby hospital nämns därtill i Baselaques förteckningar.

De tio silvertavlorna, som är infattade i altaruppsat-

sen, är enligt en uppgift i Axel Luth Peterssons avhandling 1734 hemförda av Jakob De la Gardie som krigsbyte från Ryssland.¹²⁴

Krucifix

Till kyrkans ursprungliga föremål hörde ett krucifix av elfenben med kors och fot av brunt trä samt en döds-kalle med två benknotor, utfört av Georg Baselaque. Enligt 1675 års inventarium stod detta på altaret, men synes vid reduktionen ha förts undan från Läckö. Kristusfiguren återfinns sannolikt på Varnhems klosterkyrkas altarkrucifix, år 1726 nedsänt från Stockholm i samband med Elisabeth Oxenstiernas död (hustru till Gustav Adolf De la Gardie, Magnus Gabriels son, Varnhem, SvK, s 136).

I samband med 1920-talsrestaureringen utförde konservator Osvald Nilsson, Stockholm, en gipsavgjutning av detta krucifix, som uppsattes på svart kors (fig 59). Figuren höjd 45, korset 70 cm. Gåva 1929 av Osvald Nilsson.

Enligt en förteckning, uppsatt i sakristian, skänktes ett antal föremål till slottskyrkan den 4 augusti 1929 i samband med kyrkans avslutade restaurering.

Predikstol

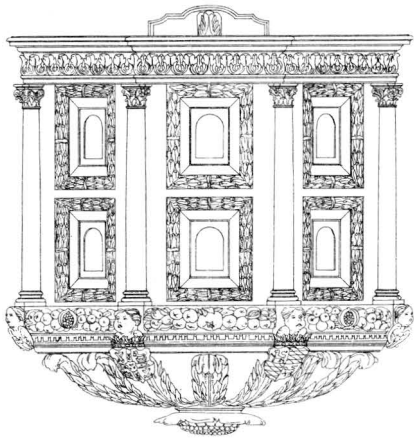
Predikstolen är enligt en delvis utplånad inskrift, som vid konserveringen påträffades på en av fyllningarna, i likhet med altaruppsatsen utförd 1666 av Hans Georg Rausch på Jakobsdal (fig 63).

Predikstolen består av flersidigt bruten korg, ljudtak samt trappa med dörr i korets panel. I predikstolskorgens fält har liksom i altaruppsatsen varit infattade tavlor av drivet silver (två i varje fält), vilka alla nu är förlorade. Tavelfälten omges av snidade lister. I hörnen korintiska pilastrar. Korgen avslutas nedtill av ett kraftigt listverk med frukter med änglahuvuden i korgens hörn. Vid listverket är vapen för ätterna De la Gardie och Pfalz-Zweibrücken fästade. Korgens underrede smyckas av bladgirlander, som sammanstrålar mot dess mitt, markerad av en ros. Det flersidiga ljudtaket krönes av en skulptur, Sapientia (visheten), stående på pelare med skrift i handen; på huvudet en duva. Takets rand har snidade kartuscher, som burit sju figurer, av vilka två nu är i behåll, Fides (Tron) med bok och Fortitudo (Styrkan) med avbruten pelare (fig 64). Gipsavgjutningar av dessa uppställdes vid 1920-talsrestaureringen i de förlorades ställe (fig 65). De fem ursprungliga figurerna framställde Caritas (Kärleken), Temperantia (Måttligheten), Prudentia

Fig 63. Predikstolen, utförd 1666 av Hans Georg Rausch på Jakobsdal (Ulriksdal). Skulpturutsmyckning av Georg Baselaque. Jfr fig 59. Foto 1983.

The pulpit, constructed for Jacobsdal (Ulriksdal) by Hans Georg Rausch in 1666. Carvings by Georg Baselaque. Cf fig 59.

(Klokheten) och Justitia (Rättvisan). Vid nederkanten är fästade klockformade ornament.

Färger: Predikstolen är målad i grönt. Korgen har svartmarmorerade hörnpilastrar. Fälten efter silvertavlor är målade i svart. Lister och ornament förgyllda. Ljudtakets undersida är målad i blått. På väggen bakom predikstolskorgen är en snäcka målad i grisaille.

I likhet med altaruppsatsen har Georg Baselaque kompletterat predikstolen med skulpturutsmyckning. Två vapen, en stor ros under korgen och andra dekorationer vid sidorna nämns i en förteckning av bildhuggaren.¹²⁵ Baselaque har sannolikt även svarat för predikstolens övriga skulpturutsmyckning.

Orgel och orgelfasad

Redan 1654 skrev Magnus Gabriel De la Gardie till »orgelbyggaren i Lidköping» angående orgelverk till såväl Läckö slottskyrka som Höjentorps kyrka och Varnhems klosterkyrka.¹²⁶ Vi har inte kunskap om orgelbyggarens namn och det kom att dröja, innan orgelfrågan i kyrkan blev aktuell. 1654 års orgel tillhörde kyrkans planeringsetapp och orgelbygget kom långt senare att genomföras.

I mars 1667 anländer en ryttare till Läckö med lister och lådor till orgelverket i kyrkan. Man bör först förfärdiga orgelläktaren, skriver De la Gardie. De förberedande planerna på orgeln i kyrkan tog form året därpå, då kontrakt den 15/1 upprättades med orgelbyggaren Hans Horn i Göteborg. Av den överenskomna summan, 450 rdr, utbetalades 50 rdr januari 1668. Slutbetalningen skedde i oktober 1669.¹²⁷

Stommen till Horns orgelverk, som omfattade åtta stämmor, förvaras i ett rum i förborgen (nr 187, fig 67). I likhet med övriga inredningsföremål i kyrkan utsattes orgeln för vandalisering under den tid kyrkan stod öde, då bla orgelpiporna gick förlorade. Enligt 1681 års inventarium var sju stämmor av bly och principalstämman »af fijnt Engelsk tenn».¹²⁸

Nuvarande orgelfasad härrör från 1668 års orgel (fig 66). Orgeln är uppställd på ett podium i kyrkans sydöstra hörn. En trappa av tegelsten med dörr i korpanelen leder upp till orgelverket. Orgelfasaden har fasadpipor samlade i ett bågformat mittparti. Pipfältet inramas av snidad ornamentik: putti och frukter. Sidopartierna är något framskjutande med träskulpturer i stort format. Den vänstra framställer kung David med harpa, den högra Assar med bok. Ovanför figurerna finns fyrsidiga fält, tidigare med inskrifter, nu tomma. Orgelfasaden kröns av tre putti som spelar zinka, tamburin och lira. Sidovingar med voluter och putti.

Orgelfasaden är målad i ljus grönt med förgyllda

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

Fig 65. Predikstolen, uppm av D Dahl och Å Noreen 1924. ATA.

The pulpit, scale drawing 1924.

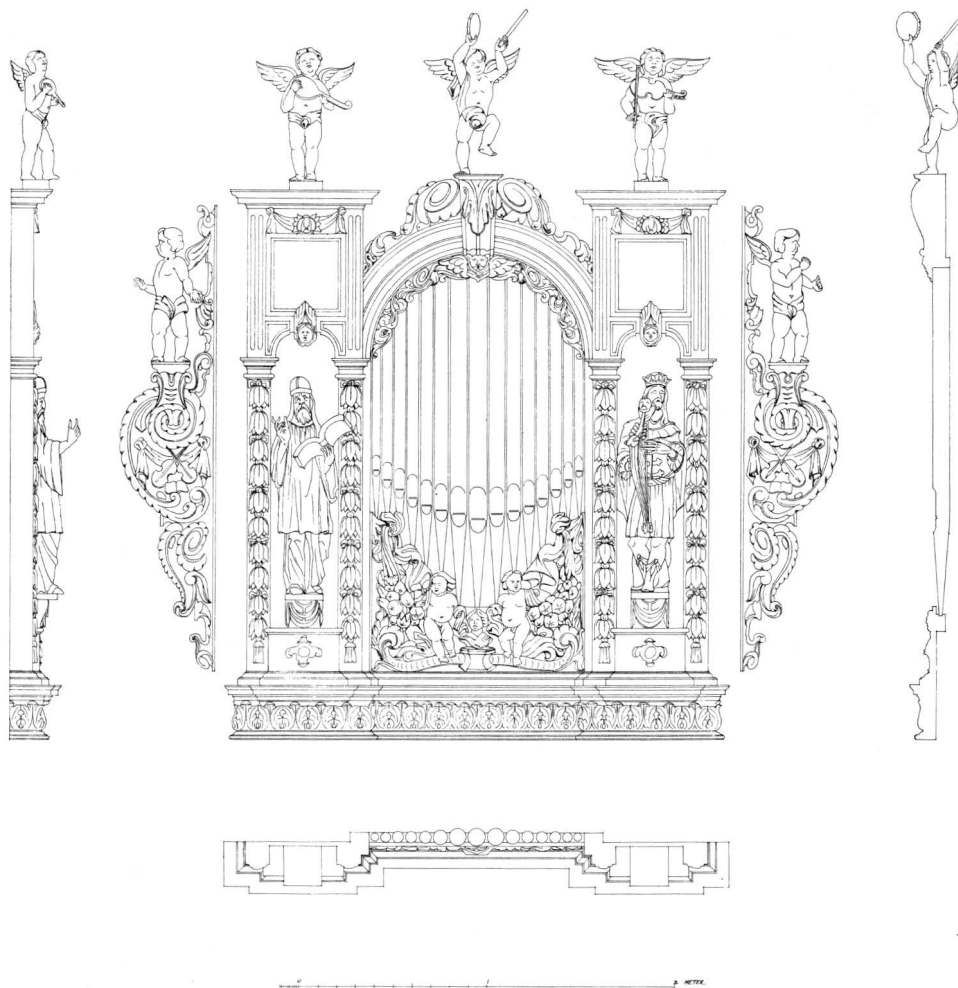

Fig 66. Orgelfasaderna från 1668 års orgel, tillverkad av orgelbyggaren Hans Horn, Göteborg (orgelverket fig 67). Av inredningsföremålen är det framför allt orgelfasadens utformning, som talar för att en arkitekt står bakom inredningsföremålens utformning, jfr fig 59. Figurerna nu omflyttade, jfr fotografiet. Ovan uppm E Lundberg 1926. ATA.

The 1668 organ case, made by the organ-builder Hans Horn of Göteborg. (The organ itself is shown in fig 67). Of all the interior features of the Chapel, the organ case provides the firmest indication of an architect's involvement; cf fig 59. The organ case, scale drawing 1926. Above.

Fig 67. Horns orgelverk från 1668; delar av orgelhuset, väderlådan, mekaniken och de tre bälgarna bevarade och uppställda i ett rum i förborgen. Foto 1983.

The organ built by Horn in 1668. Only parts of the organ survives, and is now kept in a room of the outer bailey.

Fig 68, t h. Kung David, flankerande figur på orgelfasaden, tillskriven Georg Baselaque. Foto 1983.

King David, flanking figure on the organ case, attributed to Georg Baselaque. Right.

lister och ornament. Sidfigurerna kung David och Asar har klädsel i rött, blått och vitt.

Av inredningsföremålen är det framför allt orgelfasadens komposition som talar för att en arkitekt har medverkat vid inredningen av slottskyrkan. En ritning fanns och vem har utfört den? De som arbetade efter denna ritning har varit hårdare dirigerade än när det gällde arbetet med altarpopsatsen och predikstolen. Orgelbyggaren Hans Horn svarade för orgelbygget och synes ha varit den som hållit sin hand över fasadens utformning. Som nämnts utfördes såväl altarpopsatsen som predikstolen på Jakobsdal, där Jean De la Vallée var slottskapellets arkitekt. En avritning till greveläktaren omnämns vid samma tid (se nedan). För skulpturutsmyckningen av föremålen svarade Georg Baselaque. Det synes ha varit samma bildhuggare, som utfört utsmyckningen till orgelfasaden. Blå skulpturen av

kung David (fig 68) visar överensstämmelser med motsvarande figur till Varnhems klosterkyrkas orgelfasad av Baselaque.¹²⁹

Orgelfasaden flyttades 1866 till Ulriksdals nyuppförda slottskapell. Den söndertogs därvid i tre delar och övermålad med brun färg. Vid restaureringen 1929 återfördes fasaden till Läckö slottskyrka, restaurerades och återuppställdes på sin ursprungliga plats.¹³⁰ Enligt inventarierna avslutades fasaden av en girland, som inte kunnat återfinnas (se bilaga 4).

Nuvarande orgelverk omfattar fem stämmor, fördelade på manual och pedal. Det byggdes 1929 av Herman Nordfors & Co, Lidköping. Orgeln har följande disposition: Manual: Principal 8, Salicional 8, Gedackt 8. Oktava 4, Pedal: Subbas 16. En bälg. Orgelverket är en gåva av Läcköföreningen 1929 (förteckn över gåvor 1929 i sakristian).

Fig 69. Greveläktaren, till vilken ritning fanns 1666, samma år som altarpupsatsen och predikstolen utfördes på Jakobsdal. Foto 1983.

The Count's gallery. A drawing for this existed in 1666, the year in which the altar-piece and pulpit were installed at Jakobsdal.

Greveläktare

En avritning till greveläktaren i kyrkorummets västra del omnämns i september 1666¹³¹ (fig 69). Altarpupsatsen och predikstolen hade samma år anlänt från Jakobsdal. Som nämnts synes Jakobsdals slottskyrkas arkitekt, Jean De la Vallée, ha medverkat vid utformningen av samtliga inredningsföremål i kyrkan.

Greveläktaren är uppbyggd som ett rektangulärt rum, framskjutande ovanför ingången till kyrkorummet utan uppbärande pelare. Läktarbarriären indelas av joniska pilastrar, flankerande firsidiga fält med rundlar; inom rundlarna emblemålningar i grisaille (förteckning se nedan bänkinredning fig 70). I likhet med kyrkans övriga träinredning är barriären målad i grönt.

Läktaren är inglasad med sex öppningsbara fönster samt ett stängt fönster på vardera södra och norra sidan. Fönsterposterna smyckas upptill av konsoler i form av snidade änglahuvuden med hopfällda vingar.

Under läktaren är anbragt en oljemålning på duk, som återger två flygande änglar, som håller en lagerkrans, inramande greveparets monogram (fig 71). Änglarna i respektive röd och vit klädnad omges av moln. Monogrammet är målat i gul ton. Målningen visar överensstämmelser med de båda plafondmålningarna, som ovan har tillskrivits Nicolas Vallari.

Läktaren är försedd med enkla sitsar av grönmålat trä. Väggen bakom sitsarna har spänd väv, som vittnar om en tidigare textiltusmyckning; vitlimmat vävspänt

Fig 70 a–b. Emblemålningar i grisaille på läktarbarriären: t v inskrift *Usque ad mortem*, In till döden, nedan *Confortabor*, Jag skall vara oförskräckt. Foto 1983.

Emblematic grisaille paintings on the gallery barrier.

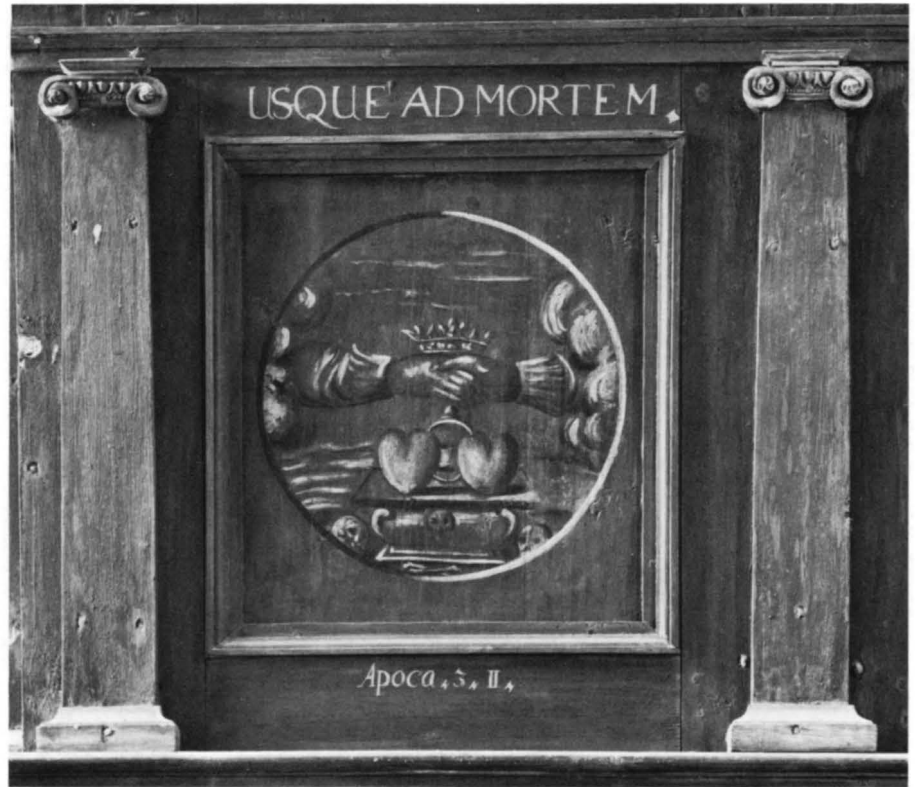

Fig 71 a–b. Änglar hållande greveparets monogram (jfr titelsidan).Oljemålning under greveläktaren, tillskriven Nicolas Vallari. Foto 1983.

Angels supporting the monogram of the Count and Princess (cf title page). Oil painting beneath the Count's gallery, attributed to Nicolas Vallari.

tak. Ingången till rummet är klädd med grönmålad panel.

Arbete med greveläktaren pågick 1667. Veckolistan i Läcköräkenskaperna för detta år berättar om hur man hugger hål på altanen, där trappan skall »blifwa nedher til KyrkCammaren». Olof Snickare erhåller spik till att sätta upp panel i »lelle KyrkeCammaren mädh». Uppgiften att kyrkokammaren var försedd med åtta fönster bekräftar att arbetet avser greveläktaren. Harald snickare gör en dörr för kammaren, som via kyrktrappan står i förbindelse med grevens bostadsvåning.¹³²

I byggnadsmemorialen 1668–69 upptas »chorn så bredh som nästan hela westra gafuelen ähr».¹³³ Arbetet med greveläktaren var då ännu inte avslutat. Enligt veckolistan 1669 var greveläktaren färdig i september 1669.

Bänkinredning

Slottsnickarna var 1667 i full gång med arbetet med bänkinredningen. I augusti bad Olof Falk De la Gardie att sända honom en förteckning på bänkarnas fördelning, som han skulle sätta upp över kyrkdörren.¹³⁴

1681 års inventarium upptar förutom fyra bänkar i koret särskilda bänkar för greven och hans gemål samt 26 bänkar, »som gement folk sittia uthi». Bänkinredningen uppges vara grönmålad och dörrar och bänkskärmar var försedda med målade »Emblemata» och festoner.

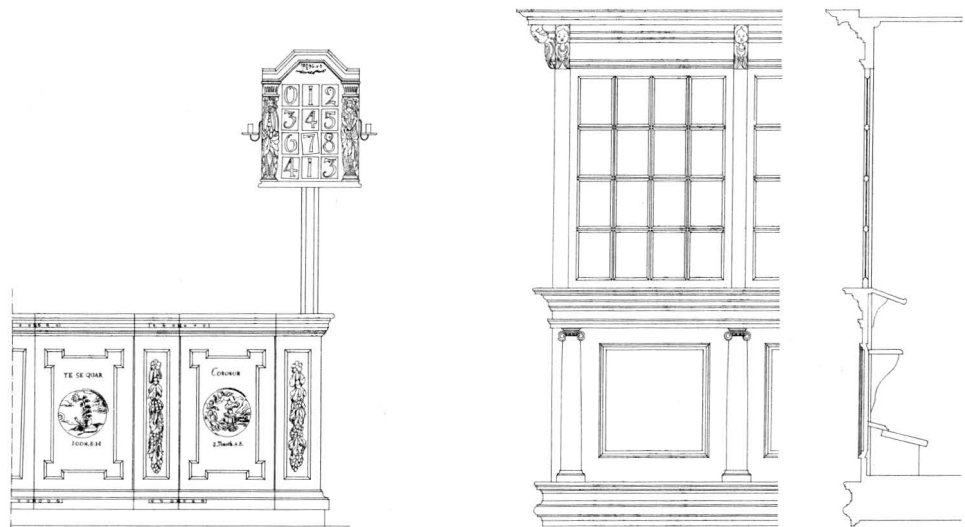
Målningen, som var väl bibehållen rengjordes och konserverades vid 1920-talsrestaureringen. Sitsarna breddades.

Av intresse är den enhetligt utformade målningsutsmäckningen av såväl bänkinredningens dörrar, gavlar

Fig 71 c. Bänkinredning
och greveläktare, uppm
D Dahl och Å Noreen
1924.

*Box pews and Count's
gallery.*

och skärmar som läktarbarriärens fasad och panelen i koret på ömse sidor om altaret. Här återges allegoriska framställningar inom cirkelrunda fält, åtföljda av överst en latinsk sentens samt nederst hänvisning till ett bibelställe (se vidare ovan avsnittet Bildprogrammet).¹³⁵

Förteckning över målningar, inskrifter och bibelhänvisningar

Norra bänkkvarteret, från väster till öster:

1. PRO FORMA (= För det yttres skull). Emblem: Man i överdådig klädedräkt med mörka glasögon, ansiktsmask i handen och uppslagen bok i knäet sitter vid brinnande ugn. »2 Timoth. 3.4.»
2. CUM TREMORE ET TIMORE (= Med fruktan och bävan). Emblem: Hand framsträckt ur moln sågar av träd; t v dödsskalle och benknotor. »Matth. 5.10.»
3. SUSPIRO (= Jag suckar). Emblem: Man bärande kors, från v framsträckt hand med kors i strålsol. »Matth. 11.28.»
4. PERII QVIA VOLUI (= Jag har förgåtts, medan jag velat). Emblem: Hjärta genomborrat av spjut liggande på bord med brinnande ljus, i bakgrunden stad. »He. 13.9.»
5. LAUS IN CARITATEM (= Prasad vare kärleken). Emblem: Man i brinnande ugn, brinnande hjärta. »1. Cor. 13.7.»
6. CHARITAS OMNIA SUFFERT (= Kärleken uthärdar allt). Emblem: Kvinna med ett barn på armen samt ett vid fötterna; t v brinnande hjärta, t h fackla och ankare. »1. Cor. 13.7.»
7. ODOREM EMITTO (= Jag är väldoftande). Emblem: Hjärta på galler över doftkärl. »2. Cor. 2.15.»
8. CRESCO (= Jag växer). Emblem: Tre sädesax spirar ur hjärta, omslutet av törnen. »Luc. 8.15.»
9. C[A]ECUTIO (= Jag ser dunkelt). Emblem: Framsträckt hand med spegel framför fågel; nedanför hjärta. »1. Cor. 13.12.»
10. IN TE DOMINE (= I Dig Herre). Emblem: Framsträckt hand håller blomma, växande ur hjärta. »Rom. 11.13.»
11. RADICABOR (= Jag skall slå rot). Emblem: Två hjärtan, ur vilka rosor växer. »Ephes. 3.17.»
12. PACIS AMANS (= Den fridsamme). Emblem: Två fåglar på kors med palmkvistar, nedanför korset hjärta. »Matth. 5.9.»
13. PER ANGUSTA (= Genom trångmål). Emblem: Flygande ängel med krona och lagerkrans framför bevingat hjärta. »Actor. 14.22.»

14. NON LAEDOR (= Jag skadas inte, fig 72 i). Emblem: Blomma spirande ur hjärta, omslutet av törnen. »Cantic. 2.2.»

15. PROTEGOR (= Jag beskyddas). Emblem: Hjärta under änglavinge. »Psal. 91.1.»

16. PROBOR (= Jag provas). Emblem: Hjärta inskyfflas i ugn. »Esa. 48.10.»

Södra bänkkvarteret, från väster till öster:

1. MORS LUCRUM (= Döden är min vinning). Emblem: Benrangel höjer pil mot bedjande man. »Philipp. 1.23.»
2. EMIGRANDUM (= Vi måste vandra ut, fig 72 c). Emblem: Man drar kärra över bro, ledsagad av bevingat hjärta. »Hebr. 13.14.»
3. NON TANTUM NOBIS NATI (= Födda icke blott för vår egen skull). Emblem: Rundel med hjärta inom triangel; runt rundeln inskrift »Nobis De[us] Alys» (= Gud är vår kedja). Runt rundeln sträcker händer med rökelsekar, vågskål och kanna. »Tit. 2.12.»
4. MUNDABOR (= Jag skall renas, fig 72 a). Emblem: Hand med kanna sträcks fram ur moln, bevattande hjärta med ögon. »Matth. 5.8.»
5. QUID LUX SUB MODIO? (= Varför ljuset under skäppan). Emblem: Ängel håller tunna (skäppa) över ljus. »Matth. 5.16.»
6. O VANITAS (= O förgänglighet, fig 72 b). Emblem: Man, klädd som munk, knäfaller framför altare. Th hjärta, svärd, spjut och krona. »Matth. 15.8.»
7. SUBDITI ESTOTE (= Varen underdåniga). Emblem: Man följer oxen efter vagn. »2. Cor. 10.5.»
8. SCRUTAMINI SCRIPTURAS (= I rannsaken skrifterna). Emblem: Män med bok parlamentärer med varandra. »Act. 8.30.» (Act = Apostlagärn.)
9. QUI PERSEVERAVERIT (= Den som framhärdat). Emblem: Hjärta hängande på strå över vatten belyses av stråle ur moln. »Ephes. 4.14.»
10. NEC CITRA NEC ULTRA (= Varken på den ena eller andra sidan). Emblem: Hjärta som vågskål. »Num. 20.17.» (Numeri = IV Mose bok.)
11. IEPE KAI IEPOY (= Helige, helga även [oss?]). Emblem: Tre vadande hjortar. »Gal. 6.2.»
12. FIDELIS SUM (= Jag är trogen). Emblem: Händer möts framför hjärta genomborrat av spjut och bila; ovanför krona. »Apocal. 2. 10.»
13. SUPERAEDIFICOR (= Jag skall byggas på). Emblem: Hjärta krönt av kors med IHS på pelare i vatten. »Matth. 7. 24.»
14. PRAEDISTINOR (= Jag utkoras). Emblem: Hand ur moln skriver IESU på hjärta. »Esa 44.5.»

Fig 72 a. Bänkinredningen med grisaille-målningar, dörrarna med inskrifter och emblem, gavlarna med festoner. Emblemerna återger människans förhållande till Gud, framställd i form av en hand, framsträckt ur molnen. Människan symboliseras av ett hjärta, som utsätts för olika behandling. Foto 1984.

Box pews with grisaille paintings, the doors bearing inscriptions and emblems, the pew ends decorated with festoons. The emblems depict man's relation to God, the divinity being symbolised by a hand extended from a cloud. Man is symbolised by a heart subjected to various kinds of treatment.

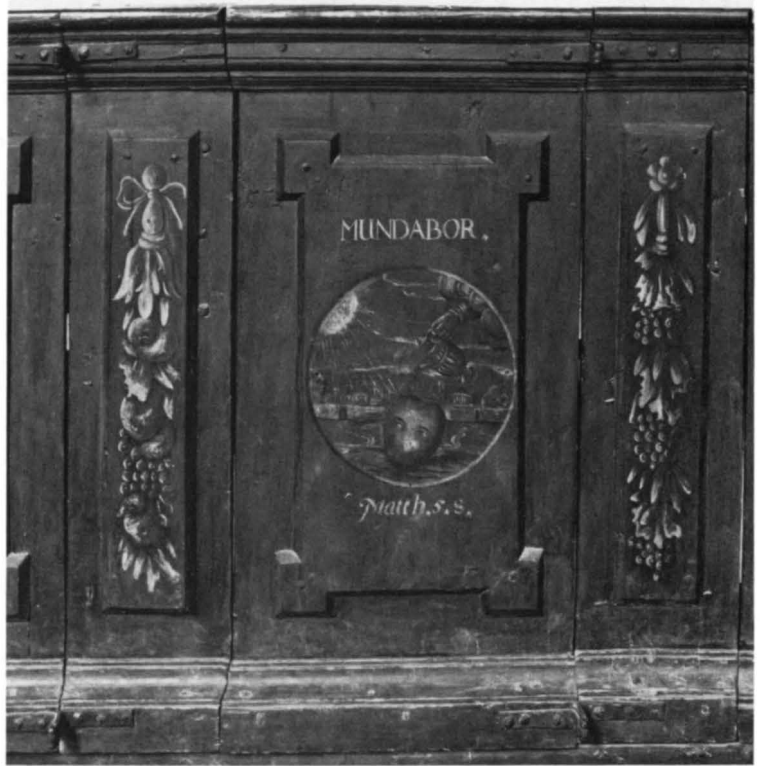

Fig 72 b. Emblem med inskrift: O Vanitas (O förgänglighet), och bibelhänvisning enligt De la Gardies bibel 1657: »Thetta folcket nalkas migh medh sin munn och hedrar migh medh sine läppar. Men theras hierta är långt ifrån migh». – Motiven anknyter till en förpietistiskt färgad kristendom, som reagerar mot fromhetslivets förslappning. Foto 1984.

Emblem inscribed O Vanitas and with a Biblical reference. The motifs refer back to a pre-Pietist Christianity which reacted against the decline of personal devotion.

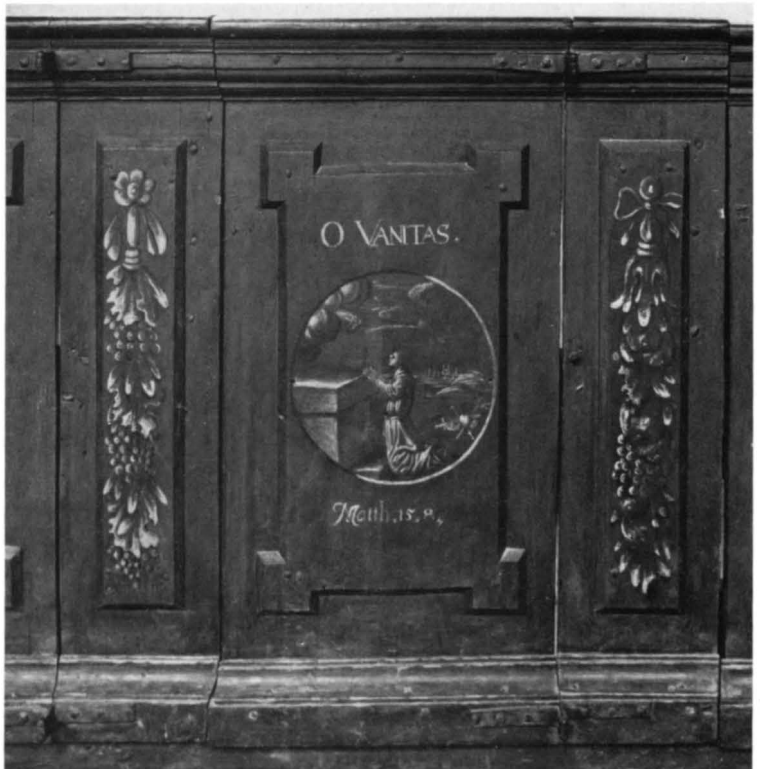

Fig 72 c. Emblem med inskrift: Emigrandum, Vi måste utvandra och bibelhänvisning: »Ty wij hafwe här ingen warachtig stadh uthan wij sökom efter then tilkommande». Bildmotivet pekar fram mot den yttersta föreningen, då det skapade återvänder till sin skapare. Foto 1983.

Emblem bearing the inscription Emigrandum (We must go forth) and a Biblical reference. The pictorial motifs allude to the final reunion, when creation returns to the Creator.

15. LIBEROR (= Jag befrias). Emblem: Bevingat hjärta befrias från boja; nedanför kronor, ansiktsmask, trumpeter. »Philipp. 3.13.»

16. AFFLIGOR (= Jag plågas). Emblem: Händer hållande spö och piska möts ovanför hjärta. »Psal. 73.14.»

Nordöstra bänkkvarteret

1. TE SEQUAR (= Må jag följa Dig, fig 72 d). Emblem: Blomma växande ur hjärta på bok. »Ioan.8.12.»

2. CORONOR (= Jag bekransas, fig 72 d). Emblem: Flygande ängel räcker lagerkrans till ängel med bok och kors; th grönskande hjärta och harpa. »2.Timoth.4.8.»

3. QVI SITIT BIBET (= Den som törstar skall dricka, fig 72 d). Emblem: Framsträckt hand räcker kalk till pojke. Vatten springer fram ur honom som en källa. »Iohan.4.14.»

4. MITESCO (= Jag blir saktmodig, fig 72 d). Emblem: Herde vaktande får. »Matth. 5.5.»

Fig 72 d t h och s 116. Emblem på bänkinredningen. Motiven är inte utvalda som ett enhetligt bildprogram. Inmängda är också motiv med uppbyggliga texter och framställningar. Foto Å Noreen 1926. ATA.

Pew emblems. The motifs do not make up a coherent programme. They incorporate edifying texts and scenes. Right and p 116.

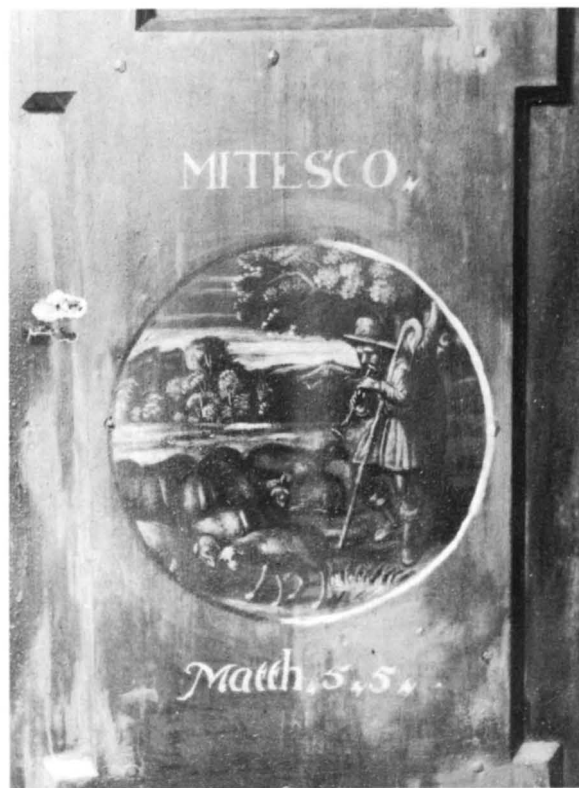
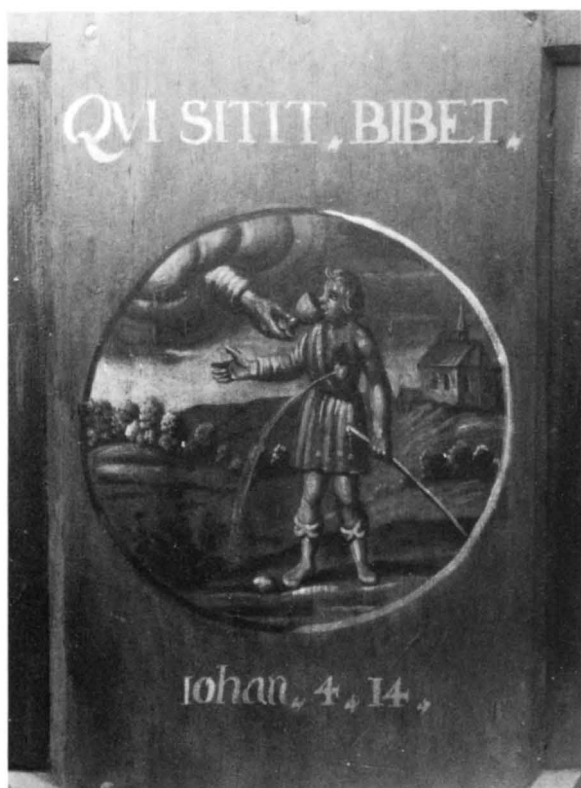
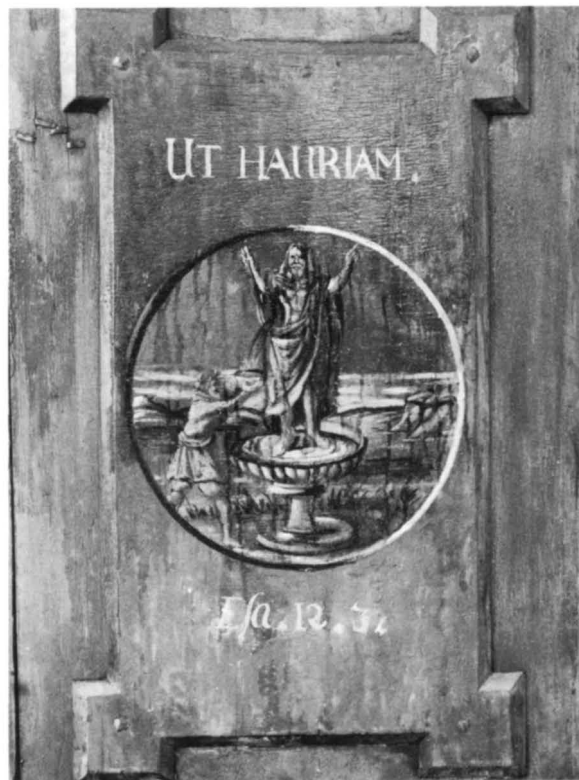

Fig 73. Emblem på korpanelen: gam hackar på hjärta, omslingrat av orm. Inskrift: *Infernum timeo*, Jag fruktar helvetet. Foto 1983.

Emblem on chancel panelling: a vulture pecking at a heart encircled by a serpent.

Sydöstra bänkkvarteret

1. FRANGOR (= Jag krossas, fig 72 d). Emblem: Framsträckt hand pekar på hel kruka bland sönderslagna. »2. Cor. 4.7.»

2. REFRIGEROR (= Jag vederkvickes, fig 72 d). Emblem: Framsträckt hand bevattnar hjärta på eld. »Esa. 44.3.»

3. UT HAURIAM (= På det att jag må ösa, fig 72 d). Emblem: Kristus stående i brunn. Pojke tv uppsamlar blod från Kristi sår. »Esa. 12.3.»

4. MOLLESCO (= Jag mjuknar, fig 72 d). Emblem: Framsträckt hand med hammare hamrar på hjärta. »Ierem. 23.29.»

Korpanelen, övre raden:

1. NEHEM XIII: / MI DEUS MEMENTO MEI / IN BONUM / .. SYMB HT / LAURENTIUS LANERIUS / IN TEMPLO IESU PASTOR / PRIMVS. / A:O 1668 (= Tänk härpå min Gud och räkna mig det till godo. [Nehemja 13.31]... Lars Lanerius i Jesu tempel den första pastorn. År 1668).

2. VIGILATE (= Vaken). Emblem: Tupp stående på hjärta, kyrka i bakgrunden. »Matth. 26.41.»

3. ADSIT AB ALTO (= Må han medverka från höjden). Emblem: Hand framsträckt ur moln håller planta, som bevattnas. »1. Cor. 3.7.»

4. CRUCIFIGOR (= Jag korsfästes). Emblem: Korsfäst hjärta, ovanför korset två händer, som möts. »Galat. 2.19.»

5. ABSOLVOR (= Jag löses). Emblem: Kors med skriftrulle. Framsträckt hand utplånar skriften. »Coloss. 2.14.»

6. Inskrift på hebreiska. Emblem: Hjärta på lerdigel, blåsbälg nedtill th. »Psal. 12.7.»

7. INFERNUM TIMEO (= Jag fruktar helvetet, fig 73). Emblem: Gam hackar på hjärta, omslingrat av orm. »Esa. 66.24.»

8. COLOS 3. / COM[MON]ENTES VOSMET / IPSOS IN PSALMIS ET / HYMNIS ET CANTICIS / SPIRITVALIBVS (= Förmanen varandra i psalmer och lovsånger och andliga visor. Coloss 3:16).

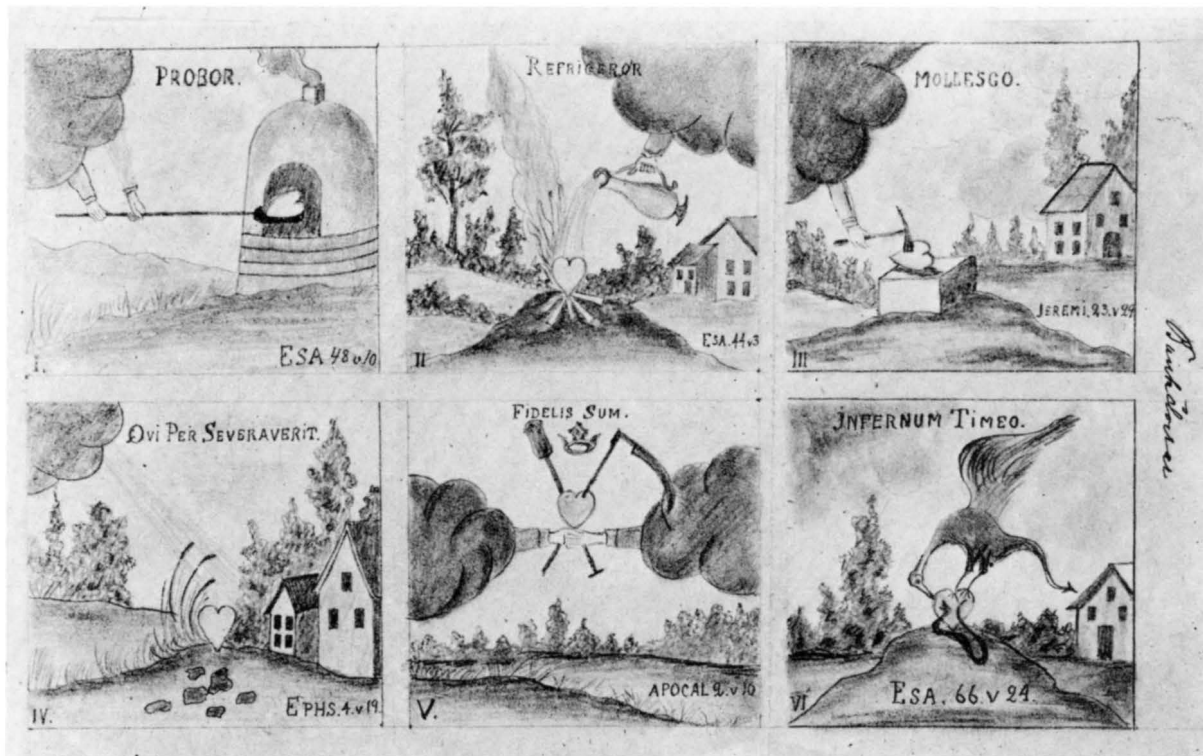

Fig 74. Emblemålningar i Tranums 1873 raserade kyrka i Kållands härad. Bänkinredningen smyckades här av samma motiv som i Läckö slottskyrka. Foto av avritning, SvK.

Emblematic paintings in Tranum Church, Kålland hundred, demolished in 1873. The pews here were decorated with the same motifs as in Läckö Castle Chapel.

Nedre raden

9. PER VERBUM (= Genom ordet). Emblem: Hjärta på bord med spegel ställd på bok. Från hjärtat slungas en ljudstråle genom spegeln. »Rom.10.18.»

10. VIVO (= Jag lever). Emblem: Bevingat hjärta delvis dolt av altarringen. »Ph.12.»

11. SANOR (= Jag helas). Emblem: Framsträckt hand med horn begjuter hjärta, skuret av svärd. Delvis dolt av altarringen. »Hos.6.1.»

12. NE QUID NIMIS (= Ingenting till överdrift). Emblem: Ljus släcket av framsträckt hand; t v äldre man. »Proverb. 30.33.»

Läktaren

1. REVIVISCO (= Jag pånyttföds). Emblem: Framsträckt hand tänds ljus på utmattat hjärta.

2. USQUE AD MORTEM (= Intill döden, fig 71 a). Emblem: Händer möts ovanför två hjärtan, förenade av en ring; överst livets krona.

3. Inskrift saknas. Emblem: Två figurer samtalande med varandra.

4. CONFORTABOR (= Jag skall vara oförskräckt, fig 71 b). Emblem: Lejon med kors. »Proverb. 28.1.»

5. REFLECTIONEM SPERO (= Jag hoppas på vederkvickelse). Emblem: Fågel sittande på gren, som växer ur hjärta. »Genes.8.10.»

6. Inskrift saknas. Emblem: Man och kvinna, påvert klädda, barfota.

7. NON NISI UNUM (= Jag frågar blott efter ett). Emblem: Hjärta med kompass på upprört hav. Stråle mot himlen visar kompassriktningen. »Psal.73.25.»

8. ILLUMINOR (= Jag belyses). Emblem: Framsträckt hand håller lykta ovanför seende hjärta.

Nummertavla

Någon nummertavla redovisas inte i 1681 års inventarium. Kyrkans nuvarande nummertavla är enligt inskrift en gåva 1792 till okänd kyrka.

Nummertavlan (fig 71 c), uppsatt på stång i korets norra bänkkvarter har femsidigt brutet överstycke, uppbyggt av karyatider i form av man och kvinna i hög relief. Inskrift på baksidan: »Till / Denna Kyrcka har / Slåtts-sneckaren Mäster A. Gröndahl skjänkt Altare-Taflan / 1787 och denne N^{er} Tafla 1792 / då kyrckan på egen bekostnad om målades / utom Predik-stolen den Jägmästaren / Herr Joh: Schierman lät renovera.» Överst »Ps: 96 v. 2.» Målade i flera färger bla rött (karyatidernas klädnader). Höjd 80, största bredd 58 cm.

En nu förlorad siffertavla med förgyllda siffror uppstas i 1748 års inv.

Nattvardskärl

Kyrkans nuvarande nattvardskalk tillhör de föremål, som skänktes till kyrkan i samband med dess avslutade restaurering (fig 75). Kalken är utförd av silver, inuti förgylld. Fot och lock dekorerats av bucklor i drivet arbete. Nedre delen av cuppan har pålödd dekor med infattade stenar. Locket kröns av spira; överst knopp med infattad röd sten. På foten stämplat: AH L G(?) 7 (=1909). Inskrift i versaler under foten: »Skänkt till Läckö slottskapell år 1930 av guldsmed Sanfr. Svensson i Lidköping.» Höjd 31, med lock 41 cm. I läderfodral.

1681 års inventarium redovisar en kalk med paten utan närmare beskrivning.

Carl Gustaf Tessin skänkte 1754 en kalk med paten av förgyllt silver till slottskyrkan, deponerade i Otterstads kyrka. Enligt 1771 års inventarium hade silvret inskriften: »Gifven till Leckö Capell af Riksens Råd Grefve Carl Gustaf Tessin och dess Fru Grefvinnan Ulrica Sparre. År 1754.»¹³⁶

Ljusredskap

Kyrkans ursprungliga ljuskrona är försvunnen. Enligt 1681 och 1748 års inventarier hade kyrkan en ljuskrona av mässing med tolv ljus i två kransar.

I samband med restaureringen på 1920-talet tillkom kyrkans nuvarande ljuskrona, en kopia av en ljuskrona i Varnhems klosterkyrka (fig 12 a). Ljuskronan av malm har fjorton ljus i två kransar; profilerad mittstam, krönt av strålsol och nedtill avslutad av stor kula. S-formade ljusarmar, runda doppskålar. Höjd ca 70 cm. Gåva 1929 av gelbgjutaren Erik Jonsson, Skara.

Fig 75. Kalk av silver, gåva 1930 av guldsmed Sanfrid Svensson, Lidköping. Foto 1983.

Silver chalice, donated in 1930.

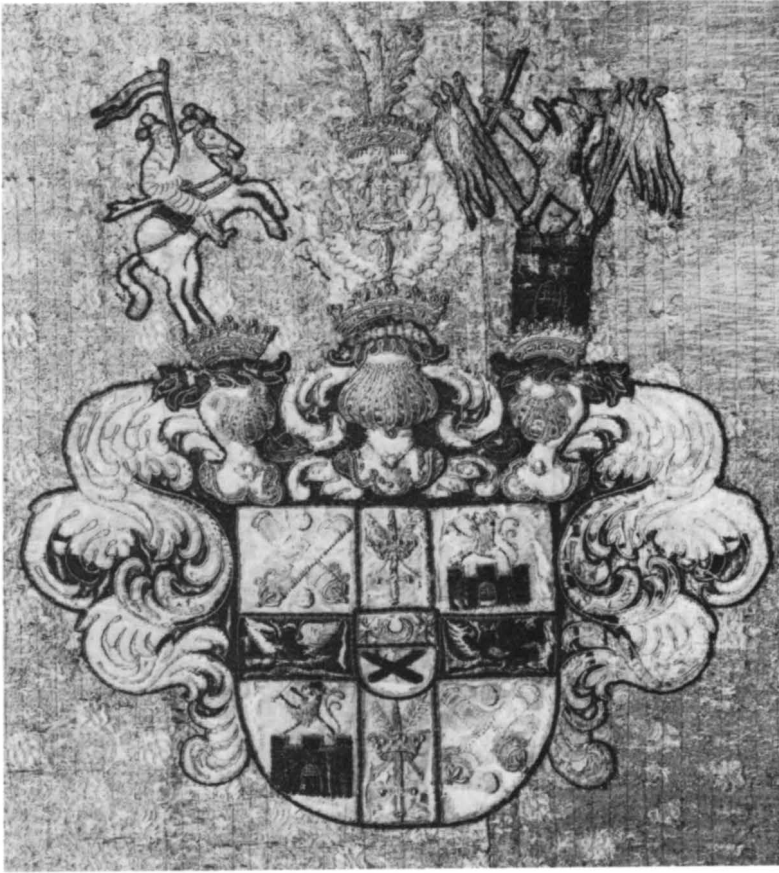

Fig 76. Antependium av guldbrokad med broderade vapen för ätterna De la Gardie och Pfalz-Zweibrücken. Örebro länsmuseum. Uppges härröra från Läckö slottskyrka, gåva 1682 till Ödeby kyrka invid Käggleholm i Närke. Foto 1960 ATA.

Antependium of gold brocade embroidered with the arms of the De la Gardie and Pfalz-Zweibrücken families. Reputedly from Läckö Castle Chapel.

Kyrkans ursprungliga ljusstakar, 2 st små »liuusestakar med präppar», upptagna i 1681 års inv, är även förlorade. På altaret står nu ett par ljusstakar av tenn av 1600-talstyp. Ljusstakarna har tresidig fot på kulor och profilerat skaft. Höjd 52 cm. Gåva 1929 av bokhandlare C A Ericsson, Lidköping.

Textilier

Antependium, 1928, av rött mönstrat siden (fig 59). Indelat av mönstrade guldband, ett horisontellt med guldfrens anbringat på antependiets övre del, två vertikala vid vardera ytterkanten. Broderad inskrift på baksidan: »Leckö slottskapell 1928 Gåfva av W. Zethelius» (= revisionssekreterare W Zethelius, Lidköping). Längd 180, bredd 105 cm.

Ett antependium, som ursprungligen uppges vara från Läckö slottskyrka, överfördes 1682 till Ödeby kyrka invid De la Gardies egendom Käggleholm (fig 76). Det är sedan 1893 deponerat i Örebro länsmuseum.

Antependiet är utfört av guld- och silverbrokad med sidostycken av turkisk brokad i guld och ceriserött. I mitten applicerade donatorsvapen syftande på Magnus Gabriel och Maria Euphrosyne De la Gardie.¹³⁷ Längd 360, bred 102 cm. Ett inramat fotografi av antependiet är uppsatt i sakristian.

Mässhake, 1928, av rött mönstrat siden (samma tyg som antependiet) med mönstrade guldband runt halsen samt två vertikalt anbringade band på vardera fram- och bakstycket. På framstycket IHS, på bakstycket stiliserad blomranka med inflätat kors, broderat i guldtråd och gult silke. Nedtill broderad inskrift: ANNO / MCMXXVIII (=1928). Inskrift på fodret: »Leckö slottskapell / 1928. Gåfva av W. Zethelius / Licium».

Kollekthåvar, 1929, 2 st, av rött mönstrat siden med guldband runt håvens övre kant. Svart svarvat skaft. Gåva av Läcköföreningen 1929.

Bokkudde, 1929, av mönstrat rött siden, kantad med guldtråd; tofsar av guldtråd i hörnen. Längd 46, bredd 34 cm. Trasig. Gåva av W Zethelius.

Försvunna textilier

1681 års inventarium upptar ett antependium av grön sammet, sammansatt av sex våder. På mittpartiet var greveparets monogram broderat i guld och silver inom en lagerkrans. Antependiet var försett med kappav silverpets.

En mässhake av grön sammet hörde till antependiet. Den var kantad av »ett fingers breda Sölfr gull Galon»; guldbroderat kors på ryggstycket.

1771 års inventarium upptar en mässhake, »wirkad af Silke med Broderie», kantad med silveraloner; på ryggstycket kors av silverspetsar. Till mässhaken hörde ett antependium av samma slags tyg med silveraloner. Inventariet upptar även en håv av silverbrokad.

Övriga inventarier

I samband med auktionen 1830 överfördes en bibel, som tillhört Magnus Gabriel De la Gardie till landskontoret i Mariestad. Denna har återförts till slottskyrkan (fig 77). Bibeln i svart skinnband har silverbeslag, i hörnen blomornament, på mitten silverplåtar med va-

pen för ätten De la Gardie på frampärmen, motsvarande vapen för ätten Pfalz-Zweibrücken på bakpärmen bortnött. En anteckning i slutet av volymen anger, att den är »Hämtad från Läckö slott den 24 juli 1830». ¹³⁸ Tryckt i Stockholm av Henrik Keyser 1657. Quarto.

I 1681 års inventarium upptas en bibel tillhörig kyrkan i grönt sammetsband med silverbeslag, greveparets vapen i silverplåt, två silverspännan och hörnbeslag. En liknande bibel i violett sammetsband, tryckt 1646, skänktes 1682 av De la Gardie till Ödeby kyrka. ¹³⁹ – En manual av samma slags band och beslag upptas i 1681 års inv. Enligt 1738 års inventarium skänkte Karl XI en nu försvunnen handbok i franskt band till kyrkan.

I sakristian hänger en målning, herdarnas tillbedjan. Kristusbarnet och Maria framställs i ljuscentrum mot mörk bakgrund. Överst änglar hållande skriftband: »Gloria in excelsis Deo» (= Ära vare Gud i höjden). Höjd 120, bredd 88 cm.

I samband med restaureringen 1929 skänktes tre stolar av barocktyp till kyrkan av Läcköföreningen.

Fig 77. Bibeln, tryckt 1657, med silverbeslag, på pärmarna silverplattor med ingraverat vapen för ätterna De la Gardie och Pfalz-Zweibrücken. Bortförd från slottet 1830, återförd till slottskyrkan, som ursprungligen hade en liknande bibel, klädd med grön sammet. Foto 1983.

Silver-bound Bible, printed in 1657. The silver bosses on the covers are engraved with the arms of De la Gardie and Pfalz-Zweibrücken.

Noter

1. Slottet tillhör kronan och förvaltas av byggnadsstyrelsen. Det uthyres till Västergötlands turistråd, som anordnar sommarutställningar i slottets fjärde våning. Slottskyrkan används sommartid för gudstjänster, bröllop m.m.
2. Den äldsta byggnaden uppges av *G Styffe* ha härjats av eld på 1470-talet. En ny utvidgad och förändrad anläggning påbörjades under biskop *Brynolf Gerlachsons* tid (1478–1505). Arbetet fortsattes av hans efterträdare *Vincentius*. År 1528 överlämnades slottet av den siste katolske biskopen till *Gustav Vasa*. *Svante Sture* fick 1543 Läckö i förläning. År 1566 under nordiska sjuårskriget eldhärjades slottet ånyo (*A Hahr*, Läckö slott och andra De la Gardieska monumentalbyggnader i Västergötland, s 104 ff. – *Å Noreen*, a a, s 5 f).
3. *M Olsson*, Kalmar slottskyrka, s 10.
4. *F Ödberg*, Riksrådet Hogenskild Bielkes friherreskap Leckö (1571–1599).
5. *S Hedar*, Enskilda arkiv, s 66 f.
6. RA, E 1570, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, ink skr, *Franz Stimer*, förteckning över utfört arbete, odat (1659).
7. RA, E 1456, ibidem, *J P Kirstenius*.
8. *Sten Karling* har publicerat viktiga skisser till slottskyrkans förhistoria i sitt arbete om *Matthias Holl* (fig 17–21). De la Gardies skisser till olika byggnadsprojekt är i huvudsak sammanförda i en volym i De la Gardieska samlingen i RA, E 1317–18, egenhändiga anteckningar och planritningar till byggnadsföretag. En skiss över Läckö slott, fig 16, förvaras i vol E 1313, egenhändiga ekonomiska anteckningar och beräkningar. I Tottska samlingen i RA (E 5796, Claes Totts papper, Ekolsund) förvaras även skisser till byggnadsprojekt av De la Gardie. Ekolsund återgick 1654 till *Claes Tott*. – Uppgifterna i detta avsnitt dokumenteras i respektive kapitel.
9. RA, E 1514, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *Tore Olufsson Ollonberg* 1658, 13/3, 24/4 1659. – Ollonberg är begravd i Råda kyrka, där hans begravningsvapen är bevarat.
10. Ibidem, 14/6, 24/6 1656.
11. Ibidem, 24/4 1659.
12. *Å Noreen*, Restaureringen av Läckö slottskyrka, s 24.
13. RA, E 1570, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *Franz Stimer*, Förteckning över utfört byggnadsarbete vid Läckö, odat (av innehållet framgår: juli 1659).
14. Ibidem, 13/7 1659.
15. RA, E 1640, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från befallningsmän på godsens i Västergötland, *Sigge Thorsson* 13/8 1659.
16. »Så haver byggningen i detta år haft sin fortgång på kyrkan, och på det därmed dess flitigare skulle hava framgång, haver hauptmannen välborne Tor Ollonberg hitställt ifrån Göteborg fyra murmästare och 3 hantlangare. Ibland dem hjälper en till att mura, vilka nu haver varit vid pass 14 dagars tid och skulle bliva ännu 14 dagar till. 4 av dem skulle hava tillhoppa 10 daler kopparmynt, och 2 av hantlangarna skulle ha tillhoppa 6 skilling kopparmynt om dagen på sin egen kost. Det är så vitt kommit med kyrkan, att det kan vara 2 alnar till, innan fönstren välvas, och förmodas man där dagsverksfolken kunna räcka till och regnet inte förhindrar, att hon så högt i år kan komma till altanen där bjälkarna överläg-gas.»
17. RA, E 1570, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *Franz Stimer*, 13/8 1659.
18. Ibidem, 19/11 1659.
19. RA, E 1514, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *Tore Olufsson Ollonberg* 10/5 1660.
20. *I Rosell*, Ulriksdals slottskapell.
21. RA, E 1246, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 1660.
22. RA, E 1570, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *Franz Stimer* 16/10 1661. – Jfr E 1640, brev från befallningsmän på godsens i Västergötland, *Sigge Thorsson* 17/10 1661. – Den 14/10 1661 upprättade Stimer en lista på material, som behövdes till fortsättningen av byggnadsarbetet på slottet. Det aktuella arbetet gällde då kyrkan: 100 timmerstockar, 100 tolfteer enkla bräder, 50 tolfteer golvbräder, 6 skeppund järn, 7 kistor fönsterglas, 20 000 spån, 20 000 spånspik, 8 000 spik, 100 stänger, 16 lispund bly, 2 lispund tenn, 4 tunnor rödfärg . . .
23. RA, E 1248, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 1662, »Memorial på Leckö Slossbyggningswese-nde» 28/2 1662.
24. RA, E 1515, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från enskilda, *Tore Olufsson Ollonberg* 8/7 1663.
25. RA, E 1251, koncept enligt ovan, memorial till stallmästaren *Bengt Jonsson* om Läckö byggning 30/1 1664.
26. RA, E 1248, koncept enligt ovan, memorial för konduktören *Olof Falk* 2/11 1665.
27. RA, E 1253, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 1665, memorial 2/11 1665 rörande byggnadsverksamheten vid Läckö slott.
28. RA, E 1639, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från befallningsmän på godsens i Västergötland, *Bengt Jonsson* 19/10 1665.
29. Ibidem, E 1402, från enskilda, *Olof Falk* 28/11 1666. – Rappning, vitlimning, uppsättande av panelverk, inläggande av golv och tak. Man arbetar med gamla trädgården, nya trädgården, nya djurgården. En ny prärm förfärdigades under sommaren och användes till att föra sand och ved till murning och även i tegelbrukets tjänst.
30. Ibidem, E 1639, från befallningsmän *Bengt Jonsson* 16/1 1667.

31. Ännu i mars pågår arbete med fönster i kyrkan enligt ett brev från Bengt Jonsson. Brevet inleddes med en viktig upplysning: »Den 17 mars mellan klockan 4 eller 3 efter middag, kom hit till Läckö tvenne stycken stora statyer (blystatyerna i galleriet) välbehållne, såväl som en stor hop lärft med ryttaren Sven Torstensson (ibidem, 21/3 1667).
32. Ibidem, 8/5 1667.
33. Ibidem, E 1402, *Olof Falk* 28/8 1667.
34. Ibidem, E 1639, *Bengt Jonsson* 5/9 1667.
35. Ibidem, E 1402, *Olof Falk* 28/8 1667.
36. Ibidem, 28/8 1667.
37. *I Rosell*, Ulriksdals slottskapell, s 12 ff.
38. GLA, Läckösaml E: 1, resolution och memorial uppå några ärenden som De la Gardie vid sitt grevskap Läckö av vederbörande observeras skall 14/1 1668. – RA, E 1703, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl Läckö, memorial uppå det arbete som pro Annis 1668 och 1669 vill Gud på åtskilliga orter här i grevskapet efter desse inoförsumligen förfärdigas måste.
39. Mariedal Ova sn, Hedvigsholm (eller Storegården i Rackeby), Orrevalla Tådene sn, Magnusberg Ås sn, Traneberg Otterstads sn, Katrineberg Odensåkers sn.
40. GLA, Läckösaml, E: 1, memorial 14/1 1668.
41. RA, E 1703, De la Gardieska saml, godshandl, Läckö, memorial 1668–69.
42. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räkenskaper: 1653 (1 vol), 1653–67 (12 vol), 1669 (1 vol), 1671–78 (6 vol), 1679–80, 82 (1 vol).
43. Läckö räkenskaper 1669, s 1561 ff. – Bland verktyg, material m m upptas bl a:
Listhyvel, järnskodda kärror, skruvstäd, smedjestäd, slägga, smedjetång, hammare, smedjebäl, vagnspikstäd, plåtsax, bergslägga, järnstör, kofötter, långnavare, handsåg, sticksåg, hacka, bräcktång, huggjärn, bälgkrokar, kalkhacka, yxa.
Tegelformar, näverpackar, lärft, limläder, linor, block med trissor, krut, rödfärg, spån, kalkugnsdörr, trappstenar, glas, spik, bräder, bränt tegel, kalksten, kopparplåt.
44. Läckö räkenskaper 1669, s 942 vert 12/10 1669. *Jon Olofsson* i Västerplana bekommit fört flisor och trappstenar nedkörde till Almaren från Västerplana stenbruk.
45. *I Rosell* i: Varnhems klosterkyrka, s 75 f.
46. *S A Hallbäck*, Arvet från Läckö, s 56 f, 61.
47. RA, E 1703, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, Läckö.
48. RA, E 1259, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 2/5 1669. – E 1358, skr från enskilda, *Olof Bröms* 3/6, 16/6 1669.
49. *J Hadorph*, Resanteckningar om Läckö grevskap ... 1669 och 1671. VFT 1901. – Resan anträdde i okt 1669, då M G kommit ned till Läckö och Hadorph på hans kallelse infunnit sig, åtföljd av en ung student. Rikskanslern själv deltog till en början i resan.
50. RA, E 1260, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept, memorial vad vid Läckö förättas bör nov 1669; 8/11 1669.
51. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räkenskaper 1669, ver 962. – Respengar till Stockholm utfärdades av Ollonberg (ibidem, s 943).
52. RA, E 1871, De la Gardieska saml, kamrerars och kassörers räk, Avgifter vid Södersluss för nedan nämnda farkoster i De la Gardies flotta, 1670–72 – *I Rosell*, En greves flotta. Magnus Gabriel De la Gardies farkoster, s 72 ff. På samma sätt som byggenkapen under De la Gardies tid träder oss nära skildras uppbyggnaden av det förfallna slottet under Johan III:s tid. Det var lektorn i Skara Fridolf Ödberg, som 1892 skrev en skrift om denna period på material i bl a Läckö räkenskaper i riksarkivet. Den bär prägel av den noggrannhet och krav på akribi, som präglar forskningen kring sekelskiftet. Intressant är också att undersöka om någon förändring i sättet att bygga har ägt rum. Under båda perioderna kan man nå långt på grund av materialets rikedom. En förgången tid kan återkallas och göras levande. År 1572 skulle ekar huggas till fönsterkarmar. Sägkvarnar byggs. Ett byggnadsmemorial innehåller en förteckning över vad som behövs till en sågkvarn. Lera uppkastas, tjänlig till tegel. Teglet lagras i stallar och lador och brännes efter torkning. Timmer framkors med oxar. Tjugo dagsverken skulle årligen utföras av bönderna. Kolmilor bränns till smederna. Näver inköps från Värmland. Tjära anskaffas till båtarna, som behövs för transporterna. På Ön skulle slottets legodringar hugga timmer. Bönder i Sunnersberg skulle hugga gott, stort timmer och köra fram var och en tio eller tolv stockar. På Eken hugges ved, som på vinterföret körs fram till slottet (*F Ödberg* a a, s 5 ff).
53. *E F Heckscher*, Stormaktstidens sociala omvälvningar, s 7 ff.
54. A a, s 11, 26.
55. A a, s 22 ff.
56. A a, s 24 f.
57. RA, E 1639, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från befallningsmän m m på godsens i Västergötland, *Bengt Jonsson* 19/6 1681. – Stallmästaren, sedermera slottsloven *Bengt Jonsson*, 1663–83, ger trogna rapporter till greven om arbetet på Läckö (bilaga 1).
58. GLA, Läckösaml, inventarium upprättat i samband med reduktionen 12/12 1681.
59. *Heckscher*, a a, s 28 ff.
60. Carl XI:s Almanacksanteckningar, s 336 (1695): »dher ifrån rest(e) K. M. ... till Lidköping och besåg kiörkan dher och så til Leköö» – GLA, Otterstads kyrkoarkiv C: 1, s 198 räk 1689.
61. GLA, Läckösaml, A VII, handl ang slottsreparationer 1692. – *Berent Papegoja*, son till *Johan Papegoja*, svärson till *Johan Printz*, guvernör i Nya Sverige (USA) på 1650-talet. – *C T Odhner*, Kolonien Nya Sveriges grundläggning, s 233 f.
62. Ibidem, A VII: 3, inv 1771. E: 1, förteckning på doku-

- ment rör Läckö slott, avskr. K Maj:ts förläningsbrev till riksrådet Tessin 2/6 1752. 62 a – Ibidem, C:1.
63. *A Hahr*, Läckö slott, s 152 ff. – Folklivsarkivet i Lund, Mandelgrenska saml, *Nils Månsson Mandelgren*, teckn och ant om Läckö slott 1860-talet.
64. Kyrkor i Kållands härad, SvK Vg, passim.
65. GLA, Otterstads kyrkoarkiv.
66. *Å Noreen*, Restaureringen av Läckö slottskyrka. – Tidningsartiklar rörande restaureringen i: Svenska Dagbl 21/1, 8/11 1927 Västgötabladet 11/11 1927, Hvar 8 Dag 11/8 1929. – Slottskyrkan återinvigdes 4/8 1929.
67. Noreen, a a, s 25 ff.
68. *Johan Werner dä*, född omkring 1600, död i Vadstena 1656, bildhuggare och konterfejare. Anställd 1637 hos Per Brahe d y med många skiftande uppgifter inom såväl måleri som skulptur. Från 1654 arbetade Werner i Magnus Gabriel De la Gardies tjänst med målningar och skulpturer bl a för riddarsalen på Läckö. – En skissbok av *Werner dä* förvaras i Röhsska konstmuseet, Göteborg.
69. LUB, De la Gardieska saml, Släktarkiven, De la Gardie 88 d, kontrakt med *Johannes Werner* 9/9 1654.
70. RA, E 1615, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, ink skr, *Johan Werner dy* »Förteckningh oppå dhet arbete som min sahl. fadher gjordt hafwer på Lecköo Ao 1655».
71. RA, E 1246, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 1/5 1660. – *Henrik Lichtenberg* anställdes 1660 i De la Gardies tjänst och blev redan året därpå knuten till riddarhusbygget som ersättare för den avvikne Faydherbe. År 1668 lämnade han arbetet ofullbordat och trädde åter i De la Gardies tjänst. Våren 1671 är han i verksamhet på Karlberg, där han stannade till sin död 1680.
72. *I Rosell*, Ulriksdals slottskapell, s 20.
73. *I Rosell*, Georg Baselaque – Magnus Gabriel De la Gardies bildhuggare på Läckö.
74. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räkenskaper 1667, s 1015 f, ver 182 1/5 1668.
75. Ibidem 1669, s 1716, förteckning av *G Baselaque* 9/11 1669. – 1670 arbetade Baselaque åt skeppsbyggaren från Göteborg med bildhuggeriet till »dän lilla jachten»: en springande hjort till förstäven och greveparets vapen till akterns utsmyckning. En satyr, *Zevs*, båda 4 alnar höga, Jupiter och Backus upptas på en lista 1670. Altartavlan till Flo kyrka snidades av Baselaque och stofferades av Johan Hammer (se not 95). Några av bildhuggarens huvudarbeten var därefter altaruppsatsen och predikstolen för Varnhems klosterkyrka (RA, E 1358, skr från enskilda, *Olof Bröms* 16/3 1670, 6/12 1671, 15/4 1673).
76. Inskrifterna med översättningar återgivna efter *Å Noreen*, Läckö slott, s 30 ff. Radindelningar tillagda. Inskrifter och översättningar är granskade av docent *Hedda Gunneng*. Kommentarer: nr 2: 1-1 Jfr Matt 9:9: »hominem sedentem in telonis»; nr 4: 2-2 Jfr Matt 5:6 »et glorificent».
77. RA, E 1402, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, ink skr, *Olof Falk* 28/11 1666, 25/1 1667. – E 1255, koncept, till Sigge Thorsson 14/3 1667.
78. Översättning och kommentar av docent *Hedda Gunneng*.
79. *Å Noreen*, Restaureringen av Läckö slottskyrka, s 29.
80. *I Rosell*, Veckholms kyrka, s 41; Ulriksdals slottskapell, s 18 f.
81. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räkenskaper 1667.
82. *I Rosell*, Ulriksdals slottskapell, s 18 ff.
83. *I Rosell*, Veckholms kyrka, s 138.
84. RA, E 5784 b, Tottska saml, ink skr till Claes Tott, från Måns Persson Loch 14/3 1669.
85. *I Simonsson*, Nicolas De Vallari.
86. *Å Noreen*, Läckö slott, s 41.
87. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räkenskaper 1667, s 265, 317, 338, 377, 392, 406.
88. RA, E 1260, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept, memorial över arbeten av *Johan Hammer* 17/11 1669.
89. *Noreen*, a a, s 62 f. – GLA, Läckösaml, A II:1, inv 1701, 1731.
90. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räkenskaper, ver 20/12 1667, 3/5, 24/4, 1/5, 28/5, 22/7 1668. – *T O:son Nordberg*, Karlbergs slott. *Henrik* (Hindrich) *Wellamson*, målare, s 60.
91. Ibidem, veckolistan 1667.
92. *Nils Månsson Mandelgren* nämner *Aureller* (Johan Aureller dä) som upphovsman till dubbeltavlorna. (Folklivsarkivet, Lund, Mandelgrenska saml, teckningar och anteckningar om Läckö slott på 1860-talet.)
93. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räkenskaper 1669, s 1717, lista över byggningsfolk 1669.
94. *I Rosell*, Georg Baselaque. – Magnus Gabriel De la Gardies bildhuggare på Läckö.
95. Under sin vistelse på Läckö upprättade De la Gardie ett memorial över det arbete, som skulle utföras av den hammerska målarverkstaden på Läckö: Arbeten i grevens matsal, hovjunker- och drabantsalen, riddarsalen, lusthuset och stora trädgårdsbyggnaden. Altaruppsatser till Mellby, Flo och S Maria kyrka vid Mariedal skall stofferas. Till Mellby kyrka skall dessutom altartavlan målas. Till målningsarbetena hörde även trädgårdsfigurer av utskurna bräder – djur och nymfer vid jakthuset, statyer i trädgården, portaler, pyramider och »emblemata». Av målaren upprättade listor bekräftat arbeten han utfört. Varken memorialet eller förteckningarna över utfört arbete upptar emellertid kyrkan. (RA, E 1260, De la Gardieska sam, M G De la Gardie, koncept; E 1429, skr från enskilda, *Johan Hammer*). – I en förteckning över utfört arbete 1671–72 (E 1429) upptas bl a väggfält för riddarsalen och stoffering av altaruppsatsen för Flo kyrka samt en målning av »Salvator» till denna. Ett odaterat brev nämner den stora målningen i grevens matsal »Ein triumf in der Luft mit 16 Figuren und Flora mit Kindern und Blumen» 8 alnar lång och 5 alnar hög.

96. GLA, Läckösaml, A II: 3, inv 1771.
- 96a. *A Losman*, Böcker och manuskript. Magnus Gabriel De la Gardie, s 69 ff. – Jfr *A Ellenius*, Bild och bildspråk på Magnus Gabriel De la Gardies Venngarn.
97. *S Lindroth*, Frihetstiden, s 552. – Se även *A Norberg*, Den kyrkliga väckelsen i Skara stift, s 11 ff.
98. *G Lindahl*, Magnus Gabriel De la Gardie. Hans gods och hans folk, s 74 ff.
99. *R Edenheim & I Rosell*, Varnhems klosterkyrka, s 222.
100. *I Rosell*, Byggherre och donator till slottskapell och kyrkor, s 47.
101. GLA, Skara domkapitels arkiv, Visitationsprotokoll från Läckö grevskap 1658, Kvarto, 10 sidor. – Till prästens uppgift hörde att ge bannor och förmaningar. Vid visitationerna angavs de skyldiga och klandrades deras beteende. I Sunnersberg förmanades en soldat, som övergett sin hustru. I Tun, Vänersnäs och Råda anmäldes även dylika förseelser. I Örslösa klagades över några personer, som inte hade gett prästen tionde.
102. GLA, Särestads kyrkoarkiv, C: 1, s 133 ff: Per breves Commonites eller korta påminnelser givna vid visitationer, publ av *Johan Gezelius*. Av trycket utg *Johan Winter* 1673. – Kyrkoplikt utdömdes bla för »Guds hädelse», sabbatsbrott, bänktvister, tråtor i kyrkan, på kyrkogården och kyrkovägen, otukt och lösaktighet samt stölder. – I sina instruktioner för olika anställda manar De la Gardie till »Gudfruchtigheet, Troheet och Lydno» (E 1309).
103. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räkenskaper 1669, veckolista.
104. RA, E 1248, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 29/10 1662. – *R Edenheim & I Rosell*, Varnhems klosterkyrka, s 239 not 91.
105. Otterstads kyrka, SvK, Västergötland, s 38.
106. *T O:son Nordberg*, Karlbergs slott, s 46 f.
107. RA, E 1615, skr till M G De la Gardie, från hantverkare och näringsidkare, fasc orgelbyggare, *Franz Boll*, Franz Bolls änka *Regina Waldou* 6/7 1679, fasc Musici.
108. *G Lindahl*, Magnus Gabriel De la Gardie, s 88, not 44.
109. *S Karling*, Holl, s 19, not 1.
110. RA, E 1640, De la Gardieska saml, skr till M G De la Gardie från befallningsmän.
111. RA, E 1402, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, ink skr, *Olof Falk* 15/4 1667.
112. Ibidem, 1/6 1669.
113. RA, Kartor och ritningar med mindre format 140, idealprojekt av *Olof Falk* 1667 till stad på Kållandsö, Jacobshamn. – E 1317–18, »Privilegier för Staden Jacobshamn på Kollandsö, odot: . . . Kyrckia och Rådstuva upbygga eller dotera låta uthi Stadens kostnad.»
114. *G Eimer*, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich, 1600–1715, s 155.
115. RA, E 1514, De la Gardieska saml, 1654 års Lidköpings stads gifne privilegier.
- 116a. RA, E 1715, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, Traneberg.
- 116b. RA, E 1522, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, ink skr, *G Baselaque*, odot förteckn. – RA, E 1703, godshandl, Läckö, memorial 1668.
117. RA, E 1402, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, ink skr, *Olof Falk* 30/4 1669, bilaga Synnerby hospital, akvarellerad pennteckning 1669, fasad åt väster. Förslag till tillbyggnad av Synnerby medeltidskyrka med hospitalsbyggnad av trä vid kyrkans norra sida. – i: Gref- och friherreskap, Läckö räkenskaper 1669, finns handl om hospitalet, ang de fattigas förtäring m m – En förteckning över De la Gardies insatser för kyrkor, skolor och hospital upptar ett hospital på Läckö för 24 personer (*P Wieselgren*, De la Gardieska Archifvet, del 6, s 196 ff).
118. GLA, Läckösaml E: 1, memorial 14/1 1668.
119. *Mai Hartmut*, Der evangelische Kanzelaltar.
120. *Å Noreen*, Läckö slott, s 40 f.
121. *I Rosell*, Ulriksdal, s 22 f.
122. RA, E 1253, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 17/8 1665. – *Hans Georg Rausch*, träsnidare och snickare, synes vara av tysk börd från Danzig.
123. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räkenskaper 1669, s 1716.
124. *Axel Luth Petersson*, De Leckoea, s 27.
125. RA, E 1522, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, ink skr, odot memorial av *Georg Baselaque*.
126. RA, E 1219, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 3/9 1654.
127. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räkenskaper 1667, 191, ver 185 25/1 1668. – E 1260, koncept: assignation 23/10 1669 för orgelbyggaren *Hans Horn*. – »Mr: Hans Horn hafwer ännu effter medh honom itt slutit Contract för giort arbete etthundra och tjuu Rdr och 6 Sh at fordra».
128. GLA, Läckösaml E: 1, inv 1681 (bilaga 4).
129. *I Rosell* i: Varnhems klosterkyrka, SvK, s 147 ff.
130. *I Rosell*, Ulriksdals slottskapell, s 74 f. – *Å Noreen*, Läckö slott, s 43 f. – Läckö slottskyrkas orgelfasad, Nya Lidköpingstidn 8/3 1927. – ATA, Besiktning av gamla orgelverket 12/7 1928 av *C F Hennerberg*, utdrag: »Undersökning av orgelresterna har ägt rum vid två särskilda tillfällen, nämligen den 18 och den 28 sisl.juni. Första gången – den 18 juni – skedde detta i enlighet med förordnandet tillsammans med intendenten Noreen. Det gamla verkets fasad, som under någon tid varit använd i Ulriksdals slottskapell, är, såsom det i skrivelsen från Lecköföreningen meddelas, åter uppsatt på sin ursprungliga plats å orgellåktaren. Sedan alla övriga lämningar av orgeln framtagits ur ett förrådsrum och – så gott sig göra lät – hopfogats, visade det sig, hurusom rätt betydande delar av instrumentet äro försvunna. Så är manualen med all mekanik för spel- och registerregeringen borta med undantag av obetydliga fragment efter ett antal vällar; vidare saknas hela pipverket utom några ytterst illa medfarna rester efter tre tennpipor. Vad som utom fasaden finns bevarat är huvudsakligen luftlådan, tre bälgar med en luftkanal samt några sidostycken av

orgelhuset. Allt detta är så betydligt skadat av fukt och mask, att icke ett enda stycke gärna kan komma till användning i en ny orgel. Resterna efter den gamla orgeln, huru illa medfarna de än äro, erbjuda emellertid oerhört mycket av historiskt intresse. Sällan torde man finna exempel på så typiska detaljer från en 1600-talsorgel, som här är fallet. Bälverket t. ex. företräder en sådan utvecklade och därför ytterst intressant form, som finnes avbildad i en orgelverksbeskrivning från samma århundrade, nämligen i Michael Prætorius: *Syntagma musicum* (tryckt i Wolfenbüttel 1618) plansch nr XXVII. Fördenskull är det högst nödvändigt, att fragmenten underkastas en lämplig behandlig i konserveringssyfte samt uppställas t. ex. i något av slottets rum ...»

131. RA, E 1256, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, koncept 29/9 1666.
132. RA, Gref- och friherreskap, Läckö räkenskaper 1667, veckolista, specifikation på spik.
133. RA, E 1703, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, godshandl, Läckö, memorial 1668–69.
134. RA, E 1402, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, ink skr *Olof Falk* 28/8 1667.

135. Inskrifter och översättningar är granskade av docent *Hedda Gunneng*. Enligt påpekande av Gunneng är de latinska sentenserna inte hämtade ur *Vulgata*. Detta gäller även andra inskrifter såsom texten på altarpuppens sockelparti och plafondmålningarnas språkband. Den som svarat för inskrifterna i kyrkan, Magnus Gabriel De la Gardie eller Laurentius Lanerius, pastor i kyrkan 1668, synes ha utgått från den svenska texten och gjort översättningar av denna till latin. Jfr bibelinskrifterna ovanför nischskulpturerna, som uppenbarligen är hämtade ur *Vulgata* dock i flera fall fritt efter minnet.
136. Otterstads kyrka, SvK, Västergötland, s 12f.
137. *S Mörner, T Särkäny & B Waldén*, Ödeby kyrka, SvK, s 677 ff.
138. GLA, Läckösaml, förteckning, avskrift av Skaraborgs läns landskontors landsboksverifikation 1830: 4470. Till landskontoret i Mariestad översändes följande å Läckö slott befintliga böcker: 1 bibel med silverbeslag samt 2 ne större plåtar på sidorna tryckt 1657, 1 manuale silverbeslagen tryckt 1655.
139. Ödeby kyrka, SvK enl not 137, s 695 f.

Bilagor

1. Brev från stallmästaren sedermera slottsloven Bengt Jonsson på Läckö till Magnus Gabriel De la Gardie, Jakobsdal (Ulriksdal) den 16 januari 1667. De la Gardieska saml, M G De la Gardie, skr från befallningsmän m m på godsens i Västergötland (E 1639). RA.

Höghwålborne Grefue, och Nådige Herre.

Eders Högh Grefl: Excells och Nåde, fogar Jagh uthi Underdånelighet till att förnimma, att eders hög grefl: Excells och nådes twänne bref äro migh tilhanda kombne, huar utaf iag förnimmer eders högh grefl: Excells o nåde, att bygningswäsendet icke hafwer gådt så fordt, som eders högh Grefl: Excell:s och nåde hafwer åstundat; Ähr migh förtenskuld, dät Gudh dömme af hiertat ledt, doch likwäll skall Edhers högh grefl: Excellens och nådhe wedh eder löckelige ankompt förnimma, att iagh hafr giordt min flit, hwadh

kyrkan anbelangar, så ähr Prädickestolen mädh altartaflan wäll förwaradhe. Stollerna i kyrkan mädh des beslagh är alt färdige, fönster karmar fäm stycken mädh des fönster insatte; Tuenne karmar ståå ferdighe, och arbetas nu på fönsteren dher till, och kunna intet insättias för winterens hårdheet skuld, dhe öfrige Tre karmar, skulle mädh dät första blifua färdiga; golfwet är mädh flisor lagdt, hella gången fram till altaret, och än Råster(ar) på Sijdone hwilket skall snart blifwa färdigt, Pallen mädh des bordh, är och färdig kring om altaret, hwalwet mädh bräder beklädt. Otter och qualar arbetas på sprötter dher till; Kiöksgården ähr och färdigh män några fönster Råster, som skolla innan 14 dagar blifwa färdiga, kammarna opp i slåtet äro alt afdelte efter Oluf Falcks desäin, allkofwen hafuer iagh intet kunnat begynt, fördy iagh hafwer inte west om golfwet skolle sänkas eller ej, men nu effter order strax neder rifwes, och dher på arbetas skal mädh all flit. Materialer håppas iagh nu effter handhen till att bekomma. Edher hög grefl: Excells och nådhe ware för-

säkradt, att min flit skal inte sparas, och welle iagh önska, att iagh På dhen ort wore, att Edher högh grefl: Excells och nådhe sielwe kunne see huad iag uträttar, och inte af andra dher om informeraras, som kanske intet förstå sådant wärck. Jagh hafuer uti ett och annat intet skonat dhe medel, som Gudh och Eders högh grefl: Excells och nåde migh förundt hafua, På dhät iagh likwäll skulle winna Edhers hög grefl: Excells och nådes gunstiga behag; Soldater hafuer iag effter hjullehålgderna haft inne, men för köld måst släpa dhem hem, iagh skal dhem här efter inthe skona.

Uti underdåneligheet begiärandes, att Edhers hög grefl: Excells och nådhe behagade att skicka migh en temmerkarl, som något förstår, fördy Lars i Gutteborgh orkar nu inte mehr, dätta iag Edhers högh grefl: Excells och nådhe uti underdåneligheet föredrager

Och
förblifwer

Läcköö d 16 Januari Anno 1667

Edhers hög grefl: Excells och nådes
Undherdånelige tienare
Bengt Jonsson

2. Byggnadsmemorial 1668–69, De la Gardieska saml, godshandl, Läckö (E 1703). RA. Utdrag.

Memorial uppå det arbethe som pro Annis 1668 och 1669 will Gudh på åthskillige orther här i Grefweskapet effter Descien oförsummeligen förferdigas måste.

Nembl:n
på Läcköö An:o 1668

1. Hwadh nu i kyrkian resterar, serdeles taaket att reparera som nu läcker, sedan chorn så bredh som nästan heela westre gafuelen ähr.
2. Heela Slättet ett nytt Taak på östre och södre Sijdan eller westre och norre sijdhan.
3. på begge bem:^{de} sidor Muhren een godh deel högre medh fördellning af Logementerna effter desseinen.
4. Fönstren alle på Södra Sijdan rettadhe.
5. Item Trappan Commodare ähn förre och måste den lille Cammaren wedh Drabant Sahlen bortrijfwas.
6. Tornet på Westre Sijdan och Fundamentet till Res-

ten som Swarar emooth kyrkian, så wijda dett nånsin skee kan.

...

16. Twenne wägar att kiöra medh Caret, een till Tranebergh, een till Sunnerby, och medh een broo till Jönslundha.

...

Ibidem p:o An:o 1669

1. Wester och Norre sidan af Slättet, Taaket heldt Nytt som på dee andre Sidorne.
 2. Muhren lijka ophögdh, som på dee andre två sidorne, och i Logementerna effter Dessein fördeldt.
 3. Den bygningen som Swarar emooth kyrkian, alldeles ferdigh.
- ...

Widh Ottersta Kyrkia pro An:o 1668

1. Måhlas Praedikestohlen och Choren framför Altaret medh Wattuferga.
2. Ett Altare förferdigas af Mest:r Hans Snickare, Bilthuggare och Måhlare och 6 aln högd.
3. Muhras ett Thorn till klockestapel effter tienligh högd och bredd.
4. Skall Mest:r Hans een Portal förferdiga medh mitt och min Gemåls Wapner och een Skriff af kyrkians reparation att den på wåhra kåstat och quo Anno skedt ähr, elliest sätties öfwerst ett Dictum Scriptum.
Denne Portalen sättes för Tornet geendt emooth Altaret att man weedh Ingången det hafwer i siechtet.

Segnethe An:o 1668.

1. Ett Altare som i Ottersta förferdigas 4 aln högd.
2. Skall den praedikestolen som i Skara begyndt war der till beqwämas att göras så mycket mindre, sedan aldt tillsammans måhlas och i kyrkian opsättias.

3. Veckolista 1669, Läckö räkenskaper, Gref- och friherreskap. RA. Utdrag (s 76).

Aff Effterskrefuen Lesta är til att see hwadh hvar handtwerkare och elliest Bygningfolcket i gemen på huadh och huru mycket Arbethe han om weckan giort haf'r här wedh Läcköö ifrån Nyår 669 til Dito 670.

Fölgiande arbette är gjort ifrån d 26 Juni till dehn 3 Julij 1669

Snickare

Anders i Lårdala höflat fogat och Plögt 3 tolfvt bräder
Oluf och Lars höflat 26 st bielkar och höflat och Plögt 8 tolfvt: bräd.

Harald Andersson 3 fönsterCarmar til öfverste wåning-
en öfwer SlåtsPorten, förferdigat Prädikestollen i kyrkan

Smeder

Ambiörn hofslagare mädh sin hantlangare
6 st: nya hästskor til werkhästarne
33 st Stälningsspikar, hväst bergbåren 40 gånger
5 kramper til kalkbelgstängerna
1 Axle Jern til werkarerne 4 trissenaglar af Jern

Anders Klensme mädh sin Poicke

16 kramper til bilters fasthåktande i kyrkan
1 skrapa til stallen mädh 5 skedhar
65 Enkla tändlickor til fönsterbeslag

Huggek(arlur)

Dhe hafva hugget opp 6 st bielkar

Murare 5

Dhe hafva murat på gamble slåtsmuren

Båtsmän 6

Dhe hafva roth hem wedh sand och Lijmsten

Sold(ater) 26

4 hafua rot hem Tember 2 warit wedh kalkugnen
4 hafua kört opp sten 2 slagit kalk
1 tagit emot winnebelgen
7 st hafua winnat opp kalck och sten til murmästarne
6 st hafua burit opp kalk och sten på muren

4. 1681 års inventarium, Läckösaml, A:1. GLA. Ut- drag.

Orgwäret

Panelet emelan altartaflan och orgwäret grönt olje-
struket och därpå 5 Bibliske Emblemata måhlat
1 st dör till orgwäret medh låås, nyckel, gångjärn och handgreep

Orgwäret af 8. stämmor. 7 stämor af bly och Prinsi-
palstämman af fínt Engelsk tenn.

Snikarewäret grönt ahnstruket.

2 st förgylte och försilfwererade blindflöilar, grunden
grön

2 st Barn medh fioler på Blindflöylarna, Stofferade
medh färger men håret, Wingarne, och Giewanterna
försilfwererat

På flöylarna står

1 st Sinkelblåsare Stofferade medh färger,
1 st Trumpetare Wingarne försilfwererade
1 st Sinkeslagare och förgylte

1 st försilfwererad och förgylth kråksteen uthuggen
medh foot som sinkeslagaren står på

2 st Sijrater ifrån kråksteen och till Postementerna
som 2ne Barn stå på med Snerkelwärc uthuggen
Stofferade med guld och silfwer och gröne inuti
fördiupningen

1 st Sijrat medh Engelhufwudh och Wingar öfwer
stoorra pijporna, öfwerdragit med gull och Silwer

2 st festoner medh gull och silfwer stofferade

2 st Pyramiter medh gult och grönt måhlade

Snickare Listwäret dehls förgylt dehls grönt ahnstru-
ket

2 st små suarta Taflor medh förgylta Bokstäfwer på-
skrifwit, under hwar tafla Ett Engelhufwud medh
Wingar och Gewanter, Stofferat medh gull silfwer
och färger

(--)

4 st förgylte och försilfwererade långa hängande Tul-
pan festoner

2 st Sijrater -- med Gull och silfwer

Konung David medh sin harpa öfwerdragen medh gull
silfwer och färger

1 st Bild gient emot Lijka stoort, medh en book uti
handen Lijka Stofferat

Under mynningarna på stoorra pijporna 2ne Barn medh
Gewanter fruckter och Lööf omkring

1 st Bröstbilldh, Emellan bäge barnen, Stofferat medh
gull silfwer och färger

Fruchterna och Gewanterna öfwerdragne medh silfwer
och gull

1 st frijs under Orgwäret uthuggen med Lööfwärck
och försilfwererat

Hans högh grefl: Excell:s och Hennes furstl. Durchl.s
Wapner stofferade medh gull och Silfwer.

Under Orgwäret en stoor hängande feston medh Gie-
vant och fruchter, förgylt och försilfwererat

2 st försilfwererade dufwor.

5. Restaureringsförslag till Läckö slottskyrka av Ä No-
reen 11/6 1927. ATA.

Läckö slottskapell	3.281: —
<i>Plafonderna i taket</i> spänns på ny väv, rengöras, lagas, iprickas och fernissas	1.400: —
Hålkälen sättes i stånd i det ny väv anbringas i stället för den gamla där så erfordras samt målas sedan i den ton, som visar sig ha varit den ursprungliga	1.550: —
<i>Fönsternischernas kalkmålningar</i> fästas, retuscheras och fixeras	1.400: —
Konservering av de 16 st. träskulpturerna i fönsternischerna	2.400: —
De illa medfarna <i>tavlorna på fönsterpelarna</i> restaureras. Målningarna uppklistras på ny väv, lagas, iprickas, retuscheras och fernissas. De fält där målningar saknas spänns med ny väv som målas i neutral ton	2.250: —
<i>Läktare, bänkar, altarring, orgelhylla och korskranket</i> rengöres, retuscheras och fernissas	3.500: —
<i>Altaruppsatsen</i> konserveras. Färgen rengöres, fästes, retuscheras och fixeras. Skulpturen lagas och kompletteras. På de ställen, där den ena av två symmetriskt uppställda figurer saknas, uppsättes i vis-	

sa fall en gipskopia av den ännu befintliga figuren på den försvunnes plats	1.400: —
<i>Predikstolen</i> konserveras på liknande sätt	1.000: —
Den <i>gamla orgelfasaden</i> nedtages försiktigt från sin nuvarande plats i Ulriksdals slottskapell, nedpackas omsorgsfullt, transporteras till Läckö och återuppsättes på sin ursprungliga plats tillsammans med de ännu i sakristian förvarade resterna av orgelverket. Den gamla målningen framtages, konserveras och kompletteras där så visar sig nödvändigt. Kostnaderna för transport, konservering och uppsättning förslagsvis	2.400: —
<i>Väggarna</i> kalkas. Den gamla kvaderindelningen på västra väggen framtages	700: —
<i>Fönster</i> av järn skrapas och målas	400: —
Lagning av snickeri och beslag, ställningar och handräkningsarbeten	2.219: —
<i>Sakristian</i> : Tak och väggar kalkas, bänkar, dörrar och fönster målas, kalkstensgolvet lagas	450: —
<i>Vapenhus</i> : Taket retuscheras, väggar uppsnyggas och texten retuscheras, dörrar patineras	450: —
Bjälklaget över vapenhuset förstärkes så, att de båggestolparna som nu vanpryda rummet kunna borttagas	200: —
Summa Kronor:	21.719: — 25.000: —

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: Kart- och ritningssamlingen, med mindre format, nr 140, idealprojekt av *O Falk* 1667 till stad på Kållandsö, Jacobshamn; utan känd proveniens med format, nr 136, Lidköpings stad av *O Falk*; ÖIÄ, ritningar profan Läckö, Läckö slott ristning 1734 av *J Silverling*; uppm av källare under kyrkan 1836.

(Kammararkivet), Gref- och friherreskap, Läckö räk 1653–82.

Enskilda arkiv och saml, De la Gardieska saml, *M G De la Gardie*: A Allehanda koncept 1654–69 (E 1219, 1246, 1248, 1251, 1253, 1256, 1260); Allehanda instruktioner (E 1309); Egenhändiga ekonomiska anteckningar och beräkningar (E 1313, skiss till regularisering och ombyggnad av slottet omkr 1654); Egenhändiga anteckningar och planritningar till byggnadsföretag (E 1317–18 skisser Läckö slott, Lidköpingshus, Makalös, Drottningholm); B Registratur (E 1323); C Inkomna brev: Från enskilda: *O Bröms* (E 1358), *O Falk* (E 1402, till brev 30/4 1669 bilagda akvarellerade pennteckningar av Synnerby hospital åt söder och väster), *J Hammer* (E 1429), *J P Kirstenius* (E 1456), *T Olsson* (E 1514–15), *G Paselaque* (Baselaque E 1522), *F Stimer* (E 1570); Från befallningsmän m m på gods i Västergötland, *B Jonsson* (E 1639), *S Thorsson* (E 1640); Från hantverkare och näringsidkare, fasc orgelbyggare *F Boll*, *H Horn* (E 1615); F Godshandl Läckö (E 1703), Sunnerby hospital (E 1714), Traneberg (E 1715); H Allehanda koncepträk; Kamrerars och kassörers räk 1670–72 (E 1871). – Tottska saml, Claes Totts papper, Ekolsund (E 5796); ink skr, från *M Persson Loch* (E 5784 b).

Raä: ATA, *P A Sæve*, Reseberättelse 1862 (teckning av S Marie kapell, Otterstads sn); Topografiskt ordnade handl, Läckö, ang restaurering av slottskyrkan: utdrag ur vis prot 11–13/ 1924, kyrkoherden i Otterstad *B Salqvist* till Raä 10/1 1925, Reparations- och konserveringsarbeten vid Läckö slott, ink Raä 25/5 1926, *Å Noreen*, Restaureringsförslag till Läckö slottskapell ink Raä 11/6 1927 (se bilaga 5); *Å Noreen*, Förslag till generalplan för restaureringsarbeten vid Läckö slott för år 1928–29; skr ang orgeln: Läcköfören till Raä 15/12 1927, *C F Hennerberg*, Besiktning av gamla orgelverket 12/7 1928, Raä till Läcköföreningen ang besiktning av orgelverket 26/9 1928, orgelbyggare *H Nordfors & Co*, Lidköping, Kostnads- och dispositionsförslag till nytt orgelverk, ink Raä 20/9 1928, skr 6/6 1930 ang hållande av gudstjänst i Otterstads sn, sockenkyrkan, Läckö slottskyrka och S Marie kapell, ang processionskrucifix påträffat 1934 och konserverat 1934 SHM. – Kulturhistoriska byråns arkiv, inv 1828, skr *S Curman* till BSt ang ursprunglig silverrelieftavla till altarpopsatsen 15/10 1924; uppmättningsritningar: *Å Noreen* 1922, slottskyrkan, längd-

sektion, tvärssektion (P L 58/22); fasad 1927 (P L 58/23); *Å Noreen* 1923 kyrkportalen (P L 58/31); *Å Noreen*, kompl o justerad 1925, plan av bottenvåningen, källarvåningen, våningen 2 tr (P L 58 39–42); *D Dahl & Å Noreen* 1924: Plan av inredningen (P L 58/33), tvärssektion åt öster och väster (P L 58/54), längdsektion (P L 58/55), bänk, nummertavla, läktare (P L 58/56), altarpopsats (P L 58/57), predikstolstak (P L 58/58), predikstol (P L 58/59), furstinnans bönekammare (P L 58/61), *S Maconi* 1928, uppmätning och ritning av gamla orgelverket (P L 58/62–63), *A F Lindman* situationsplan 1916, korrigerad 1928 (P L 58/65), ritning av grävningar vid Läckö slott 1929–38 (P L 58/68), *E Lundberg* 1926, orgelfasaden (P L 58/105), *Å Noreen*, Läckö under medeltiden (P L 58/115). – SAOK:s orgelinventering, Läckö slott, Kållands kontrakt.

KB: Kart- och planschavd, teckn till Suecia antiqua et hodierna, Läckö.

J Peringskiöld, Monumenta Suegothorum IX (F h 9, avritningar av Läckö slott och kyrkorna i Läckö grevskap).

Nationalmuseum: Tessinska saml (THC 580), *N Tessin dy*, tekniska hjälpmedel vid Peterskyrkans byggnadshytta i Rom.

KrA, Fortifikationens arkiv, Majorsexpeditionen, ritningar, *Jean De la Vallée*, förslag till korskyrka 1662.

Göteborg

GLA: Läckösaml, AII: 1, Syner och inv 1681, 1685, 1701, 1702, 1719, 1731; AII: 2, inv 1748, 1771; A VII, Handl ang slottsreparationer 1684–1776; C: 1, Skr till hauptmannen på Läckö 1668–, från *M G De la Gardie* mfl; E: 1, Förteckn över handl rörande Läckö jämte spridda handl ca 1740–1770. – Skara domkapitels arkiv, vis prot från Läckö grevskap 1658. – Otterstads kyrkoarkiv, räk 1689 (i C: 1); Särestads kyrkoarkiv, Påminnelser vid visitationer, tr *J Winter* 1674, avskrift.

Röhsska konstmuseet; *J Werner d ä*, skissbok.

Gävle

LMV: Avmätning av trakten omkring Läckö slott (1683, P 163–16: 2); Läckö, karta av *T Lohm* 1729.

Lund

LUB: De la Gardieska saml, Släktarkiven, De la Gardie vol 88 d.

Folklivsarkivet, Lunds universitet; Mandelgrenska saml, *N Månsson Mandelgren*, teckningar och anteckningar om Läckö slott 1860-talet.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Adlig prakt – folklig möda.* Magnus Gabriel De la Gardie del II (Utställning på Läckö slott). Nationalmusei utställningskatalog nr 445. Skövde 1981.
- Axel-Nilsson G,* Makalös. Fältherren Jakob De la Gardies hus i Stockholm. Borås 1984. Monografier utg av Stockholms kommun 51.
- Carl XI:s Almanacksanteckningar.* Utg av S Hildebrand. Sthlm 1918.
- Cramerus D,* Emblemata sacra. Frankfurt 1624.
- Dahlberg E,* Svecia antiqua et hodierna. Sthlm 1856.
- Densamme,* Teckningarna till Svecia antiqua et hodierna. IV. Götaland och Finland. Sthlm 1970.
- Edenheim R & Rosell I,* Varnhems klosterkyrka, SvK vol 190. Sthlm 1982.
- Eimer G,* Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich 1600–1715. Sthlm 1961.
- Ekerman R,* Die Lidekopia, Westrogothiae urbe 1–2. Diss. Uppsala 1744–46.
- Ellenius A,* Bild och bildspråk på Magnus Gabriel De la Gardies Venngarn. i: *Lychnos* 1973–74.
- Fischer E & Roland A mfl,* Kyrkor i Kållands härad, norra delen. SvK. Västergötland, bd 1: 1. Sthlm 1913.
- Hadorph J,* Reseanteckningar om Läckö grefskap eller Åse, Kållands och Kinnefjärdings härad af Johan Hadorph af år 1669 och 1671. i: *Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift*, bd 2: h1 (1901).
- Hahr A,* Konst och konstnärer vid Magnus Gabriel De la Gardies hof. Uppsala 1905.
- Densamme,* Läckö slott och andra De la Gardieska monumentalbyggnader i Västergötland. Göteborg 1923.
- Hallbäck S A,* Arvet från Läckö. i: *Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift* 1973–74.
- Densamme,* Läckö slott. Svenska fornminnesplatser nr 12. 4:e omarbetade uppl Sthlm 1978.
- Densamme,* Studier av relationer mellan profan slottskonst och dekorativt kyrkligt måleri. Vänersborg 1973.
- Hartmut M,* Der evangelische Kanzelaltar.
- Heckscher E F,* Stormaktstidens sociala omvälvningar. Sthlm 1943. Det levande förflutna 2.
- Hedar S,* Enskilda arkiv under karolinska enväldet. Studier i svensk arkivhistoria och räfstepolitik. Ak avh. Sthlm 1935.
- Karling S,* Jakob och Magnus Gabriel De la Gardie som byggherrar i Estland. Tartu 1938.
- Densamme,* Matthias Holl från Augsburg och hans verksamhet som arkitekt i Magnus Gabriel De la Gardies tjänst i Sverige och Balticum. Göteborg 1932.
- Densamme,* Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtre-stilens genombrott. Ak avh. Sthlm 1931.
- Lindahl G,* Magnus Gabriel De la Gardie. Hans gods och hans folk. Uppsala 1968.
- Lindroth S,* Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden. Frihetstiden. Sthlm 1975, 1978.
- Losman A,* Böcker och manuskript. i: Magnus Gabriel De la Gardie. Nationalmusei utställningskatalog nr 434. Skövde 1980.
- Magnus Gabriel De la Gardie.* (Utställning på Läckö slott.) Nationalmusei utställningskatalog nr 434. Skövde 1980.
- Mörner S, Sárkány T, Waldén B,* Ödeby kyrka. SvK, Närke bd 2: 4. Sthlm 1969.
- Norberg A,* Den kyrkliga väckelsen i Skara stift under förra hälften av 1800-talet. Stilhistoriska forskningar. Sthlm 1939.
- Nordberg T O:son,* Karlbergs slott. En byggnadshistorisk skildring. Sthlm 1945.
- Noreen Ä,* Läckö slott. Svenska fornminnesplatser. Nr 12. Sthlm 1932. Flera uppl.
- Densamme,* Restaureringen av Läckö slottskyrka i: *Fornvännen* 1929.
- Odhner C T,* Kolonien Nya Sveriges grundläggning. i: *Silverstolpe*, Historiskt bibliotek. Sthlm 1877.
- Petersson A Luth,* De Leckoea olim Episcopali, nunc Regia Westergothiae Arce. Diss. Uppsala 1734.
- Revera M,* Gods och gård 1650–1680. Magnus Gabriel De la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland I. Ak avh. Uppsala 1975.
- Densamma,* Västgötagodsen. i: Magnus Gabriel De la Gardie. Nationalmusei utställningskatalog nr 434. Skövde 1980.
- Rosell I,* Byggherre och donator till slottskapell och kyrkor. i: Magnus Gabriel De la Gardie. Nationalmusei utställningskatalog nr 434. Skövde 1980.
- Densamma,* Byggningsfolket. i: *Adlig prakt – folklig möda.* Magnus Gabriel De la Gardie, del II. Nationalmusei utställningskatalog nr 445. Skövde 1981.
- Densamma,* Georg Baselaque – Magnus Gabriel De la Gardies bildhuggare på Läckö. i: *Fornvännen* 75 (1980).
- Densamma,* En greves flotta. Magnus Gabriel De la Gardies farkoster. i: *Forum navale* nr 38.
- Densamma,* Magnus Garbiel De la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet i Sverige. Ak avh. Sthlm 1972.
- Densamma,* Ulriksdals slottskapell. SvK, vol 167. Sthlm 1976.
- Densamma,* Veckholms kyrka. SvK, vol 155. Sthlm 1974.
- Simonsson I,* Nicolas De Vallari. En fransk äventyrare vid drottning Kristinas hov. i: *Personhistorisk tidskrift* 1922.
- Wieselgren P,* De la Gardieska Archivet . . . del 6. Lund 1935.
- Wittrock G,* Magnus Gabriel De la Gardie (Svenskt biografiskt lexikon 10). Sthlm 1931.
- Ödberg F,* Riksrådet Hogenskild Bielkes friherreskap Leckö (1571–1599). Skara 1892.
- Tidningsartiklar rörande 1920-talsrestaureringen: *Svenska Dagbl* 21/1 1927: *A Hahr*, Läckö slotts utplundring och återställelse; *Nya Lidköpingstidn* 8/3 1927: Läckö slottskyrkas orgelfasad; *Svenska Dagbl* 8/11 1927: Läckö gamla slottskyrka kommer åter till heders; *Västgötabladet* 11/11 1927: Restaurering av Läckö slott; *Hvar 8 dag* 11/8 1919: Läckö slott och dess återinvigda slottskapell.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Stockholm.	Nord M	Nordiska Museet, Stockholm.
BSt	Byggnadsstyrelsen, Stockholm.	PÄ	Pastorsämbetet.
GLA	Göteborgs landsarkiv.	RA	Riksarkivet, Stockholm.
inv	inventarieförteckning.	Raä	Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
KB	Kungliga biblioteket, Stockholm.	räk	räkenskaper.
K-byrå	F d kulturhistoriska byrån vid byggnadsstyrelsen, Stockholm.	SHM	Statens historiska museum, Stockholm.
KrA	Krigsarkivet, Stockholm.	st prot	sockenstämmoprotokoll.
kr prot	kyrkorådsprotokoll.	SvK	Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium.
LMV	Lantmäteriverket, Gävle.	VHAA	Vitterhets historie och antikvitetsakademien, Stockholm.
LUB	Lunds universitetsbibliotek.	vis prot	visitationsprotokoll.
		ÖIÄ	Överintendentsämbetet, Stockholm.

Summary

Läckö Castle Chapel, projecting from the eastern side of the Castle towards Lake Vänern, resulted from alterations and additions to the Castle during the Great Power period of Swedish history (figs 1–3, 12). This work was commissioned by Magnus Gabriel De la Gardie, Chancellor of the Realm, who inherited the Castle in 1652. The Castle had evolved in the course of several centuries (figs 9–10) and the remains of a late 13th century fortress provided the foundations for subsequent buildings. The Castle was enlarged both outwards and upwards during the 17th century. The Chapel was included in the first building plans of 1654, but work on its interior was not completed until 1669.

The Great Power period produced any number of castle and palace chapels. Viewing Läckö Castle Chapel in its historical context, it is interesting to see the personal initiatives behind the project. De la Gardie and Queen Hedvig Eleonora were the leading patrons of castle chapel design during the Great Power period, and there are ten castle and manorial chapels or churches which are known to have been commissioned by De la Gardie.

Läckö Castle, situated in De la Gardie's County of Västergötland, occupies a distinctive position among his estates. The design of its castle chapel was an important assignment because this chapel was part of the Count's own residence and a focal point of the religious life of his household. The decorations of the Castle tell us that De la Gardie wanted to create an historical monument to the Swedish past. This project was one of many for the improvement of various buildings, including Varnhem Monastery Church. The way in which the Castle was rebuilt is interesting from a restoration viewpoint. The aim was to turn it into a practical home but also to make it a symbol of De la Gardie's rank, complete

with a chapel, official facilities such as the Hall of State, and guest apartments for exalted visitors.

PRECURSORS

Viewing Läckö Castle Chapel in a wider chronological perspective, we can retrace the development of castle chapel architecture to the reign of Johan III and, less distinctly, to the policy of the mediaeval king Magnus Ladulås in aiming to provide churches for his castles.

During the Middle Ages, Läckö Castle was the permanent stronghold of the bishops of Skara, and parts of the building still bear witness to this period of its history. There must have been some room where services could be celebrated. It was common practice for large mediaeval castles to have their own chapels, as for example in the case of Stockholm and Kalmar. Our knowledge of mediaeval Läckö is only fragmentary, because the earliest building was ravaged by fire. Written sources are of no help to us until the close of the 16th century. In 1588, the vicar of Otterstad, the parish church of Läckö, is referred to as Castle chaplain.

In 1615 Gustavus Adolphus enfeoffed his military commander, Jakob De la Gardie, with the County of Läckö. Jakob's household in 1637 included a court chaplain. There can be no doubt that regular services were held at the Castle, and a room of some kind must have been set aside for the purpose.

THE CASTLE CHAPEL

Sketches by Magnus Gabriel De la Gardie

Läckö Castle underwent extensive changes during the 30-odd years for which it belonged to Magnus Gabriel De la Gardie.

A number of sketches by the Count enable us to study plans for the rebuilding and enlargement of the Castle (figs 16–21). These sketches are amateurish in their execution, but their composition betrays the inspiration of an architect or master builder. The sketches appear to be descended from drafts by Matthias Holl, an Augsburg master builder and De la Gardie's architect. As Professor Sten Karling has shown, Holl was the architect retained by the Count when organising his comprehensive building programme for Västergötland.

A castle chapel figures in one of the very first plans from c 1654 and played an important part in the rebuilding of Läckö. The Chapel has a protracted architectural history, with one project superseding another. At the final stage of planning it was decided to position the chapel outside the main body of the Castle and build it into the eastern wall (figs 20, 21). The entire Chapel forms a wing projecting from the Castle, standing out against the background of Lake Vänern, which heightens its dimensions. Work was begun, but never completed, on a corresponding westward projection.

Holl seems to have prepared several designs for the Chapel, on which De la Gardie based his sketches. The final design, as sketched by De la Gardie (fig 19), is a sophisticated exercise in ecclesiastical architecture displaying some of the classical tendencies of the time, e.g. the domed chancel, the mezzanine storey and the balcony roof.

Work on the chapel, when it began, followed a simplified plan. The dome, mezzanine and pilastering were dispensed with. The Castle was rebuilt by two stages, viz planning and implementation. The Castle Chapel played a prominent part in both. Work had barely begun on the building project from the 1650s when De la Gardie, as military commander and diplomat, was summoned to the other side of the Baltic. Building was not resumed in earnest until his return in 1660.

Franz Stimer in charge

Holl did not follow through his work on the Castle Chapel. His place as master builder and architect was taken by Franz Stimer of Elbing in Germany. Stimer was in charge of work on the Castle Chapel until the early 1660s. In 1660 he was ordered to leave Läckö for Jakobsdal (Ulriksdal), where a castle chapel was being built under the direction of the architect Jean De la Vallée. It was only natural that the same architect should be retained for subsequent work on the Castle Chapel at Läckö, and a great deal suggests that this was the case. The altar-piece and pulpit were produced by the woodcarver at Jakobsdal. A replica drawing for the Count's Gallery is mentioned. And above all, the design of the organ case suggests the involvement of an eminent architect.

Olof Falk in charge

By the mid-1660s we find a new overseer in charge of work on the Castle Chapel: Olof Falk, the Count's trusted servant, who among other things produced several designs for symmetrical residential layouts for the Count. The Castle Chapel was completed under Falk's supervision.

The Count himself was in ultimate command of the oper-

ations, taking part in the actual work of supervision, co-ordinating the various operations and generally keeping tabs on things.

The abundant source material concerning the history of the Castle Chapel enables us to follow the progress of building operations in detail. The Chapel is part of the overall building project and inseparable from it. Records for certain years – 1667 and, above all, 1669 – give us a close-up view of the workings of the building site. Lists of craftsmen, building materials, tools and monthly food issues, together with a special weekly list, describe the year's work at Läckö for 1669. This list is an invaluable means of penetrating the practicalities of building operations.

The interior design of the Chapel, its sculpture and paintings, the rhythmic subdivision of the walls by means of high windows with niche sculptures and the six double tablets in between the windows, are distinguishing architectural features (figs 36–38). The niches are surrounded by decorative painting and inscriptions (fig 38). Two ceiling paintings are let into the ceiling panels (fig 41). The painted decorations also include an oil painting beneath the Count's Gallery (fig 71). The 60 or so emblematic paintings with which the box pews, chancel panelling and gallery barrier are decorated are no less interesting (see below).

The niche sculptures represent Christ, the Virgin, John the Baptist and the Apostles (figs 36–39). A contract for these sculptures and other work was drawn up in 1654 with the sculptor Johan Werner. Werner's task was still uncompleted, however, when he died in 1656. Work on the wood carvings was not resumed until the end of the 1660s, by the Flemish sculptor Georg Baselaque, who entered De la Gardie's service in 1665.

The authorship of the painted decorations in the Chapel has not been considered previously. The two ceiling paintings depict flying angels with inscribed ribbons. The gallery paintings depict angels supporting the monogram of De la Gardie and his consort. The six double tablets deal with the articles of the Creed.

Between 1667 and 1669, when the interior of the Chapel was being painted, the records mention three names which may be connected with this work, viz Nicolas Vallari, Wilhelm Hindricks and Johan Hammer.

De la Gardie's French court painter Nicolas Vallari produced a large number of paintings for his residences, but very few of Vallari's compositions have been identified. The same fast-living artist was employed at the court of Queen Kristina. He was active at Läckö Castle in 1667–1668, where his duties included embellishing the interior. Works of Vallari's were to be used as ceiling paintings in the Count's private apartments above the Chapel. The two ceiling paintings in the chapel and the painting close by, beneath the Count's Gallery, are probably also Vallari's work.

The permanent painter's studio at the Castle was managed in 1667–1668 by Master Wilhelm Hindricks (Hindricksson), who was indirectly connected with the Castle Chapel. His painter's assistant is recorded as receiving a large number of

nails for the Chapel, apparently for securing the numerous emblematic paintings, executed on separate wooden boards, which were nailed to the furnishing.

Hindricks was succeeded in 1669 by the painter Johan Hammer, and the frames surrounding the window embrasures probably came from his workshop.

The emblematic paintings

The uniformly designed painted decorations of the pews, the front of the gallery barrier and the chancel panelling on both sides of the altar (figs 71–73) are of great interest. They comprise about 60 allegorical scenes in circular frames, accompanied by Latin epigrams and Biblical references. These scenes – representing various episodes from the history of the heart – refer back to a pre-Pietist Christianity as represented, for example, in the writings of Johann Arndts (1555–1621). These early elements of pietism in the Castle Chapel were probably inspired by De la Gardie's consort, Princess Maria Euphrosyne of Pfalz-Zweibrücken, sister of King Charles X.

The emblems depict man's relation to God, the Divinity being depicted as a hand extended from the clouds. Man himself is symbolised by a heart subjected to various kinds of treatment and illustrating the trials and tribulations encountered by the Christian during this earthly life. The scenes do not make up a coherent sequence. They are mingled with emblems comprising edifying texts and scenes.

The Princess' Oratory

A smaller wing projects from the east front of the main Castle building, north of the Chapel (figs 47–48). The third storey of this projection houses the Princess' Oratory, which commands a view of Lake Vänern and the Castle garden. The Oratory was furnished in 1667. Its richly adorned ceiling, with five allegorical paintings on pre-Pietist themes, appears to have come from Hindricks' workshop at the Castle (figs 49–51).

The Castle Chapel after the Great Power period

After the Great Power period, interest in the Castle Chapel faded but was kept more or less alive until about 1800. The Chapel was deserted throughout the 19th century. A new pattern of society emerged and the Church had to adjust accordingly. During the 1920s the Chapel was restored under the direction of the architect Årland Noreen. It is now primarily an historical monument, but some services are held during the summer season.

CHRONOLOGICAL SUMMARY

1654 Sketches for the modernisation and rebuilding of Läckö Castle by Magnus Gabriel De la Gardie (figs

16–21). These sketches seem to be derived from drafts by the architect Matthias Holl.

Contract with Johan Werner the Elder (ob 1656) for sculptural decorations (16 wood carvings). The work was not completed.

- 1655–58 Building operations suspended on account of the wars with Poland, Denmark and other countries.
- 1658 Plans drawn up for the Chapel. Master Builder Franz Stimer in charge.
- 1659 Work begins on the Chapel. Masonry completed except for the tower. Doorway completed (fig 11).
- 1662 Chapel tower constructed (fig 3).
- 1665 Olof Falk in charge
- 1666 Altar-piece (fig 59) and pulpit (fig 63), made by the woodcarver Hans Georg Rausch at Jakobsdal (Ulriksdal), erected in the Chapel. Replica drawing for the Count's Gallery mentioned (fig 69). Jean de la Vallée, architect at Jakobsdal, evidently helped to design the interior. Ceiling paintings mentioned (fig 41).
- 1667 Oratory furnished (figs 66–68).
Court painter Nicolas Vallari paid for work in the Chapel (gilding the altar and pulpit) and he had probably also painted the ceiling and gallery inside the Chapel (figs 41, 71).
A large number of nails for the Chapel are delivered to an assistant of Wilhelm Hindricks the painter (emblematic paintings, figs 70, 72–73).
Work begins on the Count's Gallery.
- 1668 Contract with the organ-builder Hans Horn of Göteborg for an instrument of eight stops (figs 66–67). Chapel consecrated.
- 1669 Sculptural decorations in the Chapel completed by Georg Baselaque; wooden sculptures in the window niches, altar-piece, pulpit, organ case (?), sculpture above the Chapel door.
- 1675 Vestry built (fig 14).
- 1681 Läckö confiscated as part of the resumption of Crown Lands.
- 1830 Auction at Läckö. Chapel furnishings sold.
- 1866 Organ case (fig 66) transferred to the new chapel at Ulriksdal Castle.
- 1926 Work on restoring the Chapel begins under the direction of the architect Årland Noreen.
- 1929 Organ case returned to Läckö. A new instrument of five stops.
- 1950s –
- 1960s Exterior replastered.

Sveriges Kyrkor KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 198

VÄSTERGÖTLAND

Läckö slottskyrka

